

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

О.І. ПУТРО

**ГЕТЬМАН КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ДОБА
(з історії українського державотворення XVIII ст.)**

М О Н О Г Р А Ф І Я

(в 2-х частинах)

Частина I

Київ ДАКККиМ 2008

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)46
П-90

Рецензенти:

О.І. Гуржій, доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

В.О. Щербак, доктор історичних наук, професор,
декан факультету гуманітарних наук
Національного університету “Києво-Могилянська Академія”

*Друкується за рішенням вченої ради
Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(протокол №8 від 28 грудня 2007 р.)*

Путро О.І.

П-90 Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – К.: ДАКККіМ, 2008. – Ч. I. – 240 с.

ISBN 978-966-8683-99-2

ISBN 978-966-452-001-7

В монографії на широкій джерельній базі подається образ гетьмана Кирила Розумовського, як визначного діяча українського державотворення середини і початку 2^{ої} пол. XVIII ст. Саме цей історичний період, відомий як доба гетьмана К. Розумовського, став яскравим, хоч і останнім спалахом української державної думки ранньомодерного часу.

Постать останнього гетьмана України-Гетьманщини подано на тлі політико-правового, військово-адміністративного й соціально-економічного становища української автономної держави в досліджуваний період.

Робота написана для викладачів, студентів, фахівців-істориків, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Друкується за авторською редакцією

УДК 94(477)

ББК 63.3(4Укр)46

ISBN 978-966-8683-99-2

ISBN 978-966-452-001-7

© Путро О.І., 2008

© Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008

Світлій пам'яті моїх батьків
та брата Володимира присвячується

З М І С Т

ВСТУП	6-12
--------------------	------

РОЗДІЛ І. ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ

УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ	13-129
----------------------------------	--------

1. Кодифікація українського права	13-15
2. Сходження на російський престол Єлизавети Петрівни. Події в Україні-Гетьманщині	15-30
3. Граф Олексій Григорович Розумовський	30-36
4. Відновлення гетьманства. Обрання гетьманом К. Розумовського	37-43
5. Гетьман К.Г. Розумовський. Початок державно-політичної діяльності	43-51
6. Структурна реорганізація гетьманських володінь. Розширення глухівської резиденції і відбудова м. Батурина	52-57
7. Активізація державно-політичної діяльності гетьмана К. Розумовського	58-75
8. Культурно-освітня діяльність гетьмана К. Розумовського	75-86
9. Участь гетьмана в дворцовому перевороті 28 червня 1762 року	87-93
10. Новий етап реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського. Остаточна ліквідація гетьманства в Україні	93-129

РОЗДІЛ ІІ. КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО УКРАЇНИ – ГЕТЬМАН- ЩИНИ В ОСТАННІ ЧАСИ СВОГО ІСНУВАННЯ

1. Генеральна військова старшина	131-135
2. Полкова військова старшина	136-141
3. Сотенна військова старшина	141-145
4. Постійний резерв військової старшини	145-149

5. Військова реформа гетьмана К. Розумовського 149-152
6. Ліквідація царизмом українського
козацького війська 152-162

РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ 163-195

1. Загальна характеристика козацького господарства 164-170
2. Соціальне та майнове розшарування козацтва 170-175
3. Селянське господарство 175-184
4. Поміщицьке господарство 184-190
5. Становище міст 191-195

РОЗДІЛ IV. СЛАВНИЙ РІД РОЗУМІВ-РОЗУМОВСЬКИХ

(ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ) 196-208

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА 209-230

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 231-239

В С Т У П

Увага дослідників вітчизняної історії в останнє десятиріччя все частіше звертається до постатей українських гетьманів, зокрема тих, які очолювали Українську Козацьку державу протягом 2^{ої} пол. XVII – XVIII ст. ст. Цілком природно, що особливий інтерес у сучасного читача викликають ті володарі булави, про яких з різних причин написано небагато праць, а то існує й зовсім обмежена кількість літератури, тим більш спеціальної, зокрема на монографічному рівні. До їх числа слід віднести, насамперед, таких українських гетьманів як Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, Іван Скоропадський, Данило Апостол, Кирило Розумовський. Монографії Бориса Крупницького [1] та Олександра Гуржія [2] певною мірою заповнили цю лакуну. Своєї черги, автор даного дослідження ставить за мету поповнити українську історіографію з даної проблеми, зокрема, “оживити” в історичній пам'яті нашого народу одного з його провідників – гетьмана Кирила Розумовського, аби він зрештою зайняв гідне місце у вітчизняній історії. Слід сказати, що досить добре задокументована етноісторія доби гетьмана К. Розумовського дозволяє це зробити без міфологізації й ідеалізації головного героя. Хоча, як відомо, історичний міф не є фабрикацією або вигадкою і в ньому завжди міститься зерно історичного факту [3].

Разом з тим, змушені констатувати, що стан наукової розробки даної теми залишається незадовільним й на сьогоднішній день.

Принаймі жоден історик за останнє сторіччя так і не спромігся здійснити спеціальне дослідження, присвячене особі гетьмана Кирила Розумовського та його добі. Хіба що за всіх недоліків, насамперед, джерельного характеру, приємним винятком можна вважати 4-х томну працю історика-аматора останньої чверті XIX ст. князя О. Васильчикова, присвяченої родині Розумовських [4], а також працю нащадка гетьмана, що мешкає наразі у Відні (Австрія) графині Марії Андріївни Розумовської [5].

Звичайно дана тема знайшла своє відображення в тій або іншій мірі у працях істориків XIX – поч. XXI ст., починаючи від представників та зв. дворянської історіографії (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич) народницького напрямку (О. Лазаревський, О. Єфименко, В. М'якотін, Д. Міллер, М. Стороженко, М. Грушевський та ін.), “державницької” школи (Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин та ін.) і закінчуючи дослідниками історії України-Гетьманщини XVIII ст.

вже часів незалежної України (О. Апанович, О. Путро, В. Смолій, О. Гуржій, В. Панашенко, В. Горобець, В. Мордвінцев, В. Шевчук, О. Струкевич, О. Коваленко, О. Субтельний, З. Когут та ін.). Однак в переважній більшості праць вище згаданих авторів особа гетьмана К. Розумовського та його доба не знайшли комплексної наукової розробки. Понад те, здебільшого переважають фрагментарність й негативні стереотипи, зокрема щодо оцінки державно-політичної діяльності К. Розумовського, закладені ще в народницькій історіографії.

Серед досліджень останніх 10-15 років найближче за своїм історичним сюжетом до нашої роботи стоїть монографія Зенона Когута [6] – сучасного історика з української діаспори в США та Канаді. Присвячена проблемі ліквідації Гетьманщини (1760 – 1830) та реакції українського суспільства на російську імперську інтеграцію, робота містить певну частину матеріалу й щодо періоду правління гетьмана К. Розумовського й, зокрема, подається характеристика його як державного діяча. Написана на основі дисертаційного дослідження її автора 1971 – 1975 років й дещо перероблена й розширена (як засвідчує сам З. Когут – О.П.) для публікації англійською мовою в США в середині 80-х років ХХ ст., робота в цілому, очевидно, відповідала тим науковим завданням і критеріям, що були поставлені в ті, вже далекі роки, перед дослідником-початківцем. Однак видання (власне, перевидання – О.П.) роботи вже в Україні 1996 року, змушує висловити деякі міркування більш категоричного характеру.

Не ставлячи за мету подавати розгорнуту рецензію на монографію З. Когута (очевидно, що це слід було зробити одразу після її видання в Україні – О.П.), тим не менш вважаємо за необхідне вказати на її вкрай збіднену джерельну базу, в зв'язку з повною відсутністю архівних джерел. При цьому зазначимо, що безперечний факт свого часу “недоступності радянських архівів” (вираз З. Когута – О.П.) аж ніяк, на нашу думку, не виправдовує автора, оскільки він не використав жодних матеріалів, що знаходяться в архівах інших країн, зокрема Польщі, Німеччини, Австрії, Франції та ін. (як це, свого часу, робили дослідники з української діаспори, наприклад Орест Субтельний та ін.). Отже, використання в роботі З. Когута виключно опублікованих в різні часи джерел, значно знижує її рівень як наукового дослідження. Власне й сам автор, відчуваючи надзвичайну вразливість в цьому відношенні своєї праці, неодноразово нагадує читачеві про факт відсутності архівної бази.

Другий серйозний закид, який, на нашу думку, слід зробити на адресу автора цієї роботи, стосується використаної літератури. Складається

враження, що З. Когут зупинив своє знайомство з науковою літературою з багатьох питань кінцем ХІХ – поч. ХХ ст. В усякому разі практична відсутність покликів на праці сучасних українських істориків засвідчує про те, що автор або не знає цих праць, або безпідставно ігнорує їх. В кращому випадку за історіографічну базу роботи З. Когута становлять праці сучасних канадських і американських дослідників, які, своєї черги, писали на відповідних вже опублікованих джерелах. Звідси й часто-густо однобічність викладу історичних подій, фактологічні помилки, зайвий переказ загальновідомих фактів, голослівні висновки, необґрунтовані історичні конструкції тощо.

Поряд з науковою літературою в нашій монографії використано ряд опублікованих документальних джерел. Ці публікації можна поділити на такі основні групи:

- 1) Історико-географічні (топографічні) описи намісництв України;
- 2) Статистично-дослідницькі матеріали;
- 3) Збірники законодавчих актів;
- 4) Тематичні збірники документів і матеріалів, щоденники сучасників;
- 5) Матеріали і документи, опубліковані у періодичних виданнях.

Серед історико-географічних описів особливе місце займає праця Афанасія Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” [7]. Багатий фактичний матеріал, що міститься в описі, робить його першокласним історичним джерелом. Автор подає не тільки історичну характеристику адміністративно-політичного устрою України протягом тривалого періоду, але й висвітлює сучасний йому стан економіки, культури й побуту українців. В роботі висвітлено й ряд питань, пов’язаних з процесом українського державотворення ХVІІІ ст. Зокрема, досить докладно А. Шафонський описує функції й повноваження генеральної, полкової й сотенної старшини.

Значну цінність становлять статистично-дослідницькі матеріали, безпосередньо присвячені окремим аспектам досліджуваної теми. Такими, зокрема, є роботи А.С. Семяновського [8], П.П. Червинського [9] і І.В. Лучицького [10], значна частина яких побудована на матеріалах Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України 1765 – 1769 років. Багатий матеріал з окремих питань досліджуваної теми міститься в опублікованих документах з приватних архівів окремих старшинських родин [11]. Важливі відомості щодо політики царського уряду в Україні-Гетьманщині містить офіційний збірник законодавчих актів “Полное собрание законов Российской империи”, зокрема його 13-23 томи (№№ 9569-17529) [12].

Цінним джерелом для вивчення політичних подій і соціально-економічних процесів в Україні-Гетьманщині доби гетьмана К. Розумовського є щоденники сучасників [13]. Зрештою, ряд документальних матеріалів, що стосуються даної теми, надруковано на сторінках різних історичних періодичних видань 2^{ої} пол. ХІХ – поч. ХХ ст., насамперед в журналі “Киевская старина”, а також в таких виданнях, як “Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете”, “Сборник Русского исторического общества”, “Русский архив”, “Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца” та ін.

Однак в зв'язку з тим, що опубліковані документальні матеріали з досліджуваної теми мають все ж таки обмежений, а нерідко лише й фрагментарний характер, головна увага була звернута на архівні джерела. Маються на увазі, зокрема, справи понад 15-ти фондів Центрального державного історичного архіву в Києві – Канцелярії гетьмана К. Розумовського (ф. 269), Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Сотенних канцелярій (ф. 64), Генерального військового суду (ф. 56), Київської, Чернігівської, Полтавської, Гадяцької, Лубенської, Стародубської полкових канцелярій (фф. 63, 108, 94, 72, 98, 80), Другої Малоросійської Колегії (ф. 54), Генерального (Румянцевського) опису Лівобережної України (ф. 57) та ін. В них містяться важливі архівні документи, що висвітлюють політико-правове та соціально-економічне становище України-Гетьманщини середини і 2^{ої} пол. ХVІІІ ст. Це, зокрема, такі документи, як універсали гетьмана К. Розумовського, протоколи засідань, ордери та розпорядження гетьманського уряду та інших адміністративних установ, царські укази щодо України, річні “відомості”, рапорти та донесення з різних питань полкових і сотенних канцелярій, скарги до судових установ та вищих адміністративних органів країни, розгляд окремих судових справ; реєстри козаків та послужні списки різних категорій козацької старшини; відомості про наслідки проведених ревізій та майнові описи, книги запису купчих, актів передачі у спадщину тощо. Особливе місце серед цих документів належить Генеральному (Румянцевському) опису 1765 – 1769 рр. Це історичне джерело має надзвичайно важливе значення для вивчення доби гетьмана К. Розумовського, зокрема соціально-економічного розвитку України-Гетьманщини даного періоду. В роботі використана значна частина архівних матеріалів по 7-ми полкам (Київському, Переяславському, Миргородському, Лубенському, Прилуцькому, Ніжинському, Стародубському) – тобто більшій частині території України-Гетьманщини. Принагідно зазначимо, що остання того часу не становила єдиного економічного цілого, що її регіони мали

значні відмінності, зокрема, в розвитку сільського господарства. Звідси впливає й необхідність дещо критично ставитись до частини цифрового матеріалу опису (особливо щодо розмірів прибутків, дані про які заносилися до опису часто лише зі слів самого господаря).

Великий документальний матеріал, який становить цінність для даної теми міститься в Російському державному архіві давніх актів (Москва). Це, насамперед, матеріали фонду “Дела об Украине” (ф. 13) – листи і донесення гетьмана К. Розумовського імператриці Єлизаветі Петрівні; про переписи населення України-Гетьманщини за 1763 – 1764 роки; про службу і землеволодіння козацької старшини, державні збори населення, гетьманські маєтки; про намагання частини генеральної і полкової старшини проголосити спадкоємне гетьманство в роді К. Розумовського та ін. З інших фондів цього архіву, матеріали яких використані в роботі слід назвати такі фонди, як “Сенат” (ф. 248), “Внутреннее управление” (ф. 16), “Малороссийские дела” (ф. 124), “3ий департамент Правительствующего Сената по малороссийской экспедиции” (ф. 261), “Малороссийская экспедиция Сената” (ф. 262). Використані в роботі матеріали й інших російських архівів, зокрема, Військово-історичного архіву (Москва) – це фонди “Разумовский” (ф. 53), “Военно-ученый архив” (ф. ВУА), “Румянцев-Задунайский” (ф. 44), а також Російського Державного історичного архіву (Санкт-Петербург) – фонди “Сенат. Экспедиция о государственных доходах” (ф. 557) та “Сенат. Экспедиция для свидетельства государственных счетов” (ф. 558).

Дуже цінний матеріал з історії України-Гетьманщини XVIII ст. і, зокрема, доби гетьмана К. Розумовського знаходиться у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (Москва). Це, насамперед, зібрання М. Маркевича, що налічує близько 6 тис. документів. В основному це оригінали гетьманських донесень російському уряду, гетьманських і полкових універсалів і листів, судових справ, ревізій, звітів тощо. Подаються докладні дані щодо окремих аспектів діяльності української адміністрації різних шаблів, а також політико-правового становища України-Гетьманщини в цілому в досліджуваний період.

Нарешті, не можна не сказати про значну кількість матеріалів з даної теми, що знаходяться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Мається на увазі, насамперед, багатотомне зібрання оригіналів і копій документів, залишене О.М. Лазаревським (ф. 1). За своїм змістом – це в основному документи про купівлю і продаж земель, судові справи, листування урядовців, донесення адміністративних установ з різних питань та військові донесення, мате-

ріали ревізій тощо. Використано ряд матеріалів й інших фондів Інституту рукописів, зокрема фонду 10 (Академія наук України).

Авторська концепція будується на створенні нового образу гетьмана К. Розумовського (до речі, за віком на 4 роки старшого, аніж це прийнято в історичній літературі) як визначного діяча українського державотворення середини і початку 2^{ої} пол. XVIII ст. Саме цей історичний період відомий як доба гетьмана К. Розумовського, став яскравим, хоч і останнім, спалахом української державницької думки ранньо-модерного часу. Блискучу й історично вичерпну характеристику доби гетьмана Кирила Розумовського дав свого часу видатний український історик Олександр Оглоблин: “1750 – 1760-ті роки – епоха, що з повним правом може бути названа імям Розумовського. Це була доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва” [14]. Додамо до цього, що саме за доби К. Розумовського великий вплив на інтелектуальне життя українського суспільства мали ідеї видатних мислителів і просвітителів того часу М. Довгалевського і М. Козачинського (склав родовід Розумів-Розумовських – О.П.), які апологізували й прославляли Розум і Мудрість як головні критерії сенсу людського життя й діяльності, зокрема у будівництві національного Духовного дому. Пізніше, як відомо, ці думки розвинув далі учень М. Козачинського, геніальний український філософ Г. Сковорода, зокрема, в його ідеї Духовної Горної республіки [15]. А сам гетьман К. Розумовський став формальним лідером досить потужного інтелектуального гурту з числа вихованців Києво-Могилянської Академії й європейських університетів та української політичної й культурної еліти того часу в цілому. За подібних обставин й саме його рідне козацьке прізвище Розум можна вважати певною мірою символічним й адекватним до культурно-духовних потреб українського суспільства “освіченого гетьманату”. Своєї черги, цей суто український суспільно-політичний феномен став важливим підґрунтям національного Відродження кінця XVIII – 1^{ої} пол. XIX ст.ст.

* * *

В монографії використано окремі авторські праці з даної тематики попередніх років.

Дати подано за так званим старим стилем. Архівні та опубліковані документи цитуються здебільшого мовою оригіналу, з опущенням твердого знаку і написанням виносних літер. Літера “ять” в українському тексті передається як “і”, в російському – як “е”, титла розкривається, застосовується сучасна пунктуація. В окремих випадках фрагменти документів російського походження наводимо за сучасним правописом в авторському перекладі на українську мову. Написання російських імен, прізвищ, назв уніфіковано до сучасного українського правопису.

Наприкінці монографії (ч. I) подається іменний покажчик.

Другу частину монографії складають Додатки (№№ 1-7).

РОЗДІЛ I ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

У XVIII ст. Лівобережна Україна, що входила до складу Російської імперії, ще певний час зберігала деякі особливості адміністративно-політичного устрою. Зокрема, ще з часів української революції другої половини XVII ст. залишався центральний державний військово-адміністративний апарат управління на чолі з гетьманом і генеральною старшиною, а також місцева полкова і сотенна адміністрація. Територія країни, як і раніше, поділялася на військово-адміністративні одиниці – полки і сотні.

Продовжували існувати також значною мірою своя система права і судочинства, міське управління, національні збройні сили – козацьке військо. До початку 80-х рр. XVIII ст., коли було скасовано полково-сотенний устрій, (і особливо до ліквідації 1764 р. гетьманства) можна говорити про існування на Лівобережній Україні державності, що мала офіційну назву “Гетьманщина”.

Разом з тим, російський уряд, якому належала верховна влада в Україні-Гетьманщині, тримав усі дії старшинської адміністрації під постійним контролем. До 1717 р. таким контролюючим органом був Малоросійський приказ. Внаслідок здійснених в Росії в 1^й чверті XVIII ст. реформ державного управління “прикази”, в тому числі і Малоросійський приказ, було ліквідовано. Україна-Гетьманщина була підпорядкована Колегії іноземних справ.

В умовах активного наступу Росії на автономію української держави, з метою остаточного її знищення, державотворчі процеси в країні все ж не припинялися. Їх носіями в цей час стає українська старшинська еліта, яка перебрала від козацтва роль політичного лідера.

1. Кодифікація українського права

Одним із чинників державотворення в Україні-Гетьманщині, а отже й захисту в міру можливості її автономії, в 2^й чверті XVIII ст. стала кодифікація українського права.

Російський уряд, погоджуючись на кодифікацію права, вбачав в цьому реальний шлях максимального наближення чисельних норм українського права до єдиного загальноросійського законодавства. Початок систематичній роботі по кодифікації українського права поклав

царський указ від 22 серпня 1728 року, відомий під назвою “Решительные пункты гетману Даниле Апостолу”.

В 20^{му} розділі цих “пунктів” вказувалось, зокрема, на необхідність перекладу на російську мову “правних книг”, що діяли в Україні-Гетьманщині [1]. Тоді ж була створена спеціальна кодифікаційна комісія, яка повинна була упорядкувати українське право. В процесі роботи комісія зітнулася з великими труднощами, оскільки в країні існувала в той час справжня “мозаїка” права. Поряд із законодавчими актами української влади (договірні статті, гетьманські універсали, ордери Генеральної військової канцелярії) джерелами діючого права залишалась значна кількість нормативних актів часів польсько-шляхетського панування. Зокрема, значне місце серед норм українського права займали Литовський статут 1588 р. і збірники магдебурзького права “Саксон” Щербича і “Порядок” В. Гроїцького. Водночас все більш поширювалася дія загальноросійських законів. Важливе місце в системі діючих законів в Україні-Гетьманщині того часу займали і норми звичаєвого права, що виникли в процесі розвитку суспільного життя і були офіційно визнані і російським урядом.

Такий стан діючого права безперечно створював значні труднощі і в практичній роботі адміністративних і судових установ України-Гетьманщини. Кодифікаційна комісія, змінивши за цей час декілька складів*, закінчила роботу в 1743 році. Був створений збірник законів під назвою “Права, по которым судится малороссийский народ”**. Важливе місце серед джерел “Прав” зайняв Литовський статут 1588 р. в третій редакції***. В 1716 пунктах “Прав” найбільша кількість посилок (1033) припадала саме на Литовський статут [2]. Значну увагу кодифікатори українського права приділяли й збірникам Магдебурзького права, що поширювалося на міста з правом самоуправління. В новому зводі законів широко були використані також норми українського звичаєвого права.

* До останнього складу Комісії входили: генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний хорунжий М. Ханенко, лубенський полковник П. Апостол, двоє бунчукових товаришів, двоє полкових писарів, двоє сотників, один військовий товариш, один військовий канцелярист і п'ятеро представників духовенства, всього 16 чол.

** Див. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. Київ, 1997. (від. Ред. Ю.С. Шемшученко).

*** В 1644 р. третій Литовський статут було перекладено на польську мову. В цій редакції Литовський статут і був найбільш поширений в Україні XVIII ст.

Одним з основних положень даного кодексу законів було визнання за старшиною шляхетських прав. Його складачі вважали шляхтою, зокрема, всю козацьку старшину до сотника включно, а також бунчукових військових і значкових товаришів. До шляхетства вони також зараховували і представників духовенства [3]. Рядове козацтво, як бачимо, до складу шляхетства не потрапляло.

В цілому ж, збірник становив собою новий щабель в розвитку українського права ранньомодерної доби.

Основною ідеєю кодексу, за великим рахунком, було збереження автономії України-Гетьманщини. Саме ця остання обставина була головною причиною того, що кодекс так і не був затверджений російським урядом. Щоправда, 1756 р. “Права” були вилучені з російського архіву і передані до української гетьманської адміністрації аби продовжити роботу над кодексом законів. Український уряд 31 серпня 1761 р. навіть видав відповідний указ “О рассмотрении изменений и дополнений Статута, по коему в Малороссии суд и расправа производится” [4]. Однак, як відомо, “Права” так і не стали офіційним юридичним кодексом в Україні-Гетьманщині. Хоча загальновизнаною є й та обставина, що в українському судочинстві середини і 2^{ої} пол. XVIII ст. “Права” були досить авторитетним джерелом. Про популярність цього документа засвідчувала й значна кількість його списків [5].

2. Сходження на російський престол Єлизавети Петрівни. Події в Україні-Гетьманщині

Вночі, з 24 на 25 листопада 1741 р. у Санкт-Петербурзі стався дворцевий переворот, внаслідок якого російський імператорський престол посіла 32-річна донька Петра I Єлизавета. Ретельно спланований найближчим оточенням останньої, де керівну роль відігравали: Олексій Розумовський, Петро Шувалов, Михайло Воронцов та особистий лікар царівни Йоганн-Герман Лесток, і безпосередньо здійснений гвардійськими полками, цей переворот ознаменував кінець іноземного засилля, зокрема німців, в управлінні Російською державою.

Дбаючи про інтереси своїх держав і, зокрема, сподіваючись на розрив існуючого тоді російсько-австрійського союзу, змові Єлизавети активно сприяли посол Франції в Росії маркіз Шетарді та посланник Швеції Єрік Нолькен. Усунення проавстрійського уряду брауншвейзької родини (малолітнього імператора Івана Антоновича та його матері – регентші Анни Леопольдівни – О.П.) входило в розрахунки

країн, що виношували потаємні плани послаблення Росії. Та спроби франко-шведської дипломатії суттєво вплинули на хід подій виявилися марними. – Яскраво виражений антинімецький характер дворцевого перевороту, загальний осуд “біронівщини”, як і в цілому політики цариці Анни Іоанівни і брауншвейзької родини, поєднувалися в суспільній свідомості з ідеалізацією Петра I та його доньки Єлизавети. Остання ж, зрештою, категорично відмовила цим країнам, в разі свого успіху, поступитися завоюванням Росії внаслідок Північної війни (1700 – 1721 рр.), що переслідували в своїх далекосяжних планах Франція і Швеція.

Після успішного перевороту, що, до речі, обійшовся без кровопролиття, навіть без жодного пострілу, перед імператрицею Єлизаветою Петрівною постала проблема збереження і зміцнення своєї влади. Як відомо, Петро I, скасувавши старий порядок успадкування престолу по прямій чоловічій висхідній лінії, встановив новий, за яким правлячий монарх міг сам визначатися щодо свого спадкоємця. Останнього ж Петро I, вмираючи, так і не встиг назвати. У заповіті (тестаменті) імператриці Катерини I, де вже поєднувалися старий і новий порядки, все ж перевага щодо успадкування престолу надавалася спадкоємцям чоловічої статі.

Отже, Єлизавета, хоч і була дочкою Петра I, по суті, не мала законних прав на престол ні після смерті Петра II (1730 р.), ні після смерті Анни Іоанівни (1740 р.).

Та переможці, як відомо, диктують свої закони і свої правила гри. І Єлизавета, не маючи достатньо законних прав, поквапилася скористатися правом сильного. Особливу увагу в цьому плані було приділено нейтралізації двох головних претендентів на тодішній російський престол – онука Петра I (сина його старшої дочки Анни Петрівни, отже, племінника Єлизавети – О.П.), Карла Петра Ульріха – герцога північнонімецького герцогства Голштинія і скинутого з престолу Івана Антоновича (Брауншвейзького) – правнука царя Івана Олексійовича (брата Петра I – О.П.), якому, до речі, Єлизавета невдовзі перед тим (1740 р.) присягала на вірність як своєму монархові.

Так звана, “голштинська проблема” існувала ще за часів правління Анни Іоанівни. Останню постійно бентежив факт існування за межами Росії реального претендента на російський престол – голштинського “чортушки”, як називала імператриця Анна свого племінника Карла – Петра Ульріха.

Ще більш гострою “голштинська проблема” виявилася після проголошення імператрицею Єлизавети Петрівни. Справа в тому, що

онук Петра I, за іронією долі, був водночас ще й внучатим племінником шведського короля Карла XII (по лінії його старшої сестри принцеси Гедвіги Софії – О.П.), і, отже, мав підстави стати й королем Швеції. А в якості останнього він міг реально претендувати й на російський престол – престол свого рідного діда.

Тож внутрішні й зовнішньополітичні обставини зумовили надзвичайну оперативність дій Єлизавети та її двору у вирішенні “голштинської проблеми”. Вже через два місяці після перевороту (на початку лютого 1742 року) до Голштинії було відряджено барона Миколу Корфа, який доправив 13-річного герцога, разом з його вихователями, до Санкт-Петербурга. Підлітка охрестили за православним обрядом (до того він був лютеранином – О.П.), назвавши Петром Федоровичем і вже у листопаді 1742 року проголосили спадкоємцем російського престолу. Усі присутні вищі чини у придворній церкві московського Яузького палацу, де відбувалося вихрещення у православ'я Петра Федоровича, публічно присягнули на вірність спадкоємцю російського престолу. Відтоді у церквах поминали після імператриці “спадкоємця її, онука Петра Першого, благовірного государя великого князя Петра Федоровича” [6]. В такий спосіб Єлизавета досягла головної мети – повністю нейтралізувала Петра Федоровича як спадкоємця шведського престолу (акт його зречення був переданий шведам у серпні 1743 року – О. П.) і, нарешті, як претендента на російський престол в даний час. До того ж, відтепер усі дії спадкоємця, усе його приватне життя перебувало під пильним наглядом імператриці. Коментуючи ці події і узагальнюючи усі офіційні й неофіційні чутки, тогочасний посол Англії в Росії писав наступне: “У тій поспішності, з якою виписали герцога голштинського, дехто бачить ознаку доброго ставлення до нього з боку імператриці, інші ж – побоювання, аби він не став лялькою в руках Франції і Швеції, зняряддям проти неї, як сама вона була зняряддям супроти попереднього уряду, вигравши при цьому значно більше, ніж очікувала, і вірогідно – навіть більше, аніж бажала” [7].

Та якщо “голштинська проблема” була вирішена досить швидко і головне, в бажаному для Єлизавети напрямку, то “брауншвейзька проблема” з самого початку наштовхнулася на значні труднощі і перешкоди, а далі затягнулася на довгі роки.

За указом Єлизавети Петрівни від 28 листопада 1741, екс-імператор і його родина повинні були негайно залишити Росію і виїхати за кордон, до німецького князівства Брауншвейг. Та коли брауншвейзька родина

перебувала вже в дорозі, Єлизавета змінила своє попереднє рішення і наказала не випускати сім'ю за межі Російської імперії.

В історичній літературі щодо цього існує думка, що вона стала нібито заручницею, аби голштинський герцог міг безперешкодно прибути до Росії [8].

Потім почали ширитися чутки про те, що колишня правителька Анна Леопольдівна начебто таємно прибрала до себе скарби Бірона, що перебував тоді у засланні, і стосовно останнього розпочалося спеціальне розслідування.

Водночас відбулися слідство й суд над головними політичними ворогами Єлизавети Петрівни – А. Остерманом, В. Долгоруким, Б.-К. Мініхом, М. Головкіним, Р.-Г. Левенвольде і К.-Л. Менгден. Усі вони були засуджені до смертної кари, потім помилувані імператрицею і заслані до Сибіру. У квітні 1742 року в Москві відбулася коронація Єлизавети, з нагоди якої були нагороджені (“пожалувані”) найбільш наближені до імператриці особи. Була оголошена амністія засудженим в попередні роки усім знаним вельможам, а фактично заарештована родина Івана Антоновича продовжувала перебувати в Ризі.

Та незабаром сталися події, що остаточно вирішили долю брауншвейзької родини. Остання виявилася вкрай трагічною.

Влітку 1742 р. до Таємної канцелярії потрапила група людей, яких звинуватили у змові з метою вбивства імператриці Єлизавети та спадкоємця престолу Петра Федоровича і повернення на російський престол Івана Антоновича. Як виявилось, це були камер-лакей Олександр Турчанінов, прапорщик гвардійського Преображенського полку Петро Івашкін і сержант гвардійського Ізмайловського полку Іван Сновидов. Під час слідства останні підтвердили, що Єлизавета і Анна Петрівна (мати Петра Федоровича – О.П.) були позашлюбними дітьми Петра I і Катерини I (що відповідало дійсності – О.П.), а отже Єлизавета та її племінник не мали жодних прав на престол. У грудні цього ж року змовники були жорстоко покарані. – Після нещадного побиття батогом вони були вислані до Сибіру. При цьому у Турчанінова було вирізано язик і ніздрі, у двох інших – тільки ніздрі. За рік (1743 р.) знову розпочалося розслідування так званої “справи Лопухіних – Ботта”, що кваліфікувалася царськими слідчими як змова проти Єлизавети Петрівни. В ході слідства з'ясувалося, що родичі першої дружини Петра I Євдокії Лопухіної і їхнього страченого сина Олексія Петровича (підполковник Іван Лопухін та його батьки – Наталія і Степан Лопухіни) в розмовах у власному будинку нерідко з презирс-

твом згадували про Єлизавету Петрівну як про позашлюбну дочку простої ливонської селянки (“чухонки”) Марти Скавронської (майбутньої імператриці Катерини I – О.П.), засуджували її легковажну поведінку вже в якості імператриці (“...їздить в Царське Село і напивається, любить англійське пиво і для того бере з собою негідних людей” [9]). Усунені від влади і позбавлені багатьох привілеїв після перевороту 25 листопада 1741 р., Лопухіни в тих же підслуханих розмовах з жалем згадували Анну Леопольдівну, яка “була до них милостива” [10].

За ходом розслідування уважно стежила й сама Єлизавета Петрівна, яка щоденно переглядала записи допитів і підписувала укази про арешт осіб, які, на думку слідчих, були причетні до змови. Увага й зацікавленість імператриці переросли в справжню тривогу, коли з’явилися версії про причетність до даної справи австрійського посла маркіза де Ботта-Адорно і навіть пруського короля Фрідріха II, а найголовніше, – заарештованої брауншвейзької родини. Як доповідав в Таємній канцелярії головний інформатор поручик Бергер, І. Лопухін в одній з розмов з ним, начебто сказав: “Єлизавета Івана Антоновича і принцесу Анну Леопольдівну з усім сімейством в Ризі під вартою тримає, а того не знає, що ризька варта дуже до принца і до принцеси прихильна і з лейб-компанією позмагається. Гадаєш, не впорається з трьома сотнями негідників? Попередня варта міцніша була, але зробили справу” [11].

І. Лопухін, який під тортурами обмовив багатьох невинних людей і навіть свою матір, підтвердив свій зв’язок з брауншвейзькою родиною через одного з офіцерів варти в Ризі. Тоді ж уперше було названо ім’я австрійського посланника Ботта, який, як з’ясувалося, іноді відвідував будинок Лопухіних, і, за “зізнанням” Івана Лопухіна, мав намір “принцесі (Анні Леопольдівні – О.П.) допомогти і для повернення її з сином на престол, як і раніше, намагатися короля пруського проти Росії до війни підбурити і підвести” [12]. Трохи пізніше в рескрипті Єлизавети Петрівни до російського дипломата в Берліні Людовика Ланчинського вже прямо наголошувалося на тому, що маркіз Ботта в розмовах з учасниками “лопухінської змови” “дуже часто говорив про неминучість незабаром революції в Росії” і був “не тільки учасником, але й найголовнішим керівником” цієї змови.

Отже, дана справа набувала широкого міжнародного розголосу зі скандальним відтінком. Саме тоді Григорій Орлик писав батькові, українському гетьману в еміграції Пилипові Орлику, який був тоді в м. Ясси (Молдавія), що “в Росії є сильна партія на користь скинутого імператора” [13].

“Лопухінську справу” намагався використати на свою користь і пруський король. Наскільки важливого значення Фрідріх II надавав цій справі, свідчить його лист до міністра закордонних справ Подевільса: “Потрібно скористатися сприятливим випадком, я не пошкодую грошей, аби тепер залучити Росію на свій бік, мати її у своєму розпорядженні; тепер слухний для цього час, або ми не встигнемо в цьому ніколи... Коли ми добре зачепимося в Петербурзі, то будемо в змозі голосно говорити в Європі” [14].

Намагаючись повернути на свій бік імператрицю Єлизавету і відвести від себе будь-яку підозру, Фрідріх II “щиро” радив їй, заради власної безпеки, розлучити членів брауншвейзької родини, ув’язнити Анну Леопольдівну в монастирі, а колишнього імператора Івана Антоновича вислати до Сибіру. Коли ж Ботта було переведено з Петербурга до Берліна, Фрідріх у зв’язку з “лопухінською справою”, почав вимагати від австрійської імператриці Марії-Терезії, щоб та відкликала свого посла з пруської столиці. Єлизавета була в захопленні від подібного вчинку Фрідріха II і назвала його “найдосконалішим монархом у світі” [15].

Можливо, саме через ці обставини, а також враховуючи внутрішню ситуацію в столиці, Єлизавета, ще не досить впевнено почувуючи себе на троні, поквапилась завершити судовий процес. У серпні 1743 року генеральне судове зібрання при Сенаті, за участю трьох вищих духовних осіб, засудило майже всіх звинувачених до страти. Імператриця замінила цей вирок на наступний: родину Лопухіних і графиню Бестужеву (уроджену Головкину), яка сама виказала себе на слідстві фразою: “Дай Бог, коли б їх (брауншвейзьку родину) на батьківщину відпустили”, побити батогами і, утявши язик, вислати з конфіскацією майна; решту (до 10-ти чоловік – О.П.) – покарати биттям батогом.

Нарешті, була закрита і, так звана, “справа маркіза Ботта”. – Не бажаючи погіршення стосунків з Росією, австрійська імператриця, під тиском російських дипломатів і особисто Єлизавети Петрівни, визнала дії маркіза Ботта в Росії за злочин “гідний прокляття”. Більше того, ув’язнивши Ботта у фортеці, вона через свого посла графа Розенберга, просила російську імператрицю визначити йому міру покарання. Остання, своєї черги, у листопаді 1744 р. зробила жест доброї волі і заявила, що “надає справі Ботта цілковитого забуття і, не бажаючи згаданому Ботта ніякої помсти і лиха, звільнення його залишає на розсуд королеви” [16].

Отже, репресивними заходами в середині країни і жорсткою позицією у міждержавних відносинах Єлизаветі вдалося придушити ті

опозиційні настрої, що малися серед певної частини суспільства, зокрема дворянської знаті, в перші місяці і роки її правління.

Водночас російська імператриця остаточно переконалася в надзвичайній серйозності і гостроті “брауншвейзької проблеми”, особливо її, так би мовити, міжнародного аспекту і впевнилася у неможливості і небезпеці видворення экс-імператора і його родини за кордон.

Внаслідок цього вже у січні 1744 року заарештовану родину з Риги спочатку відправили до м. Ораненбурга Воронежської губернії, а влітку з Петербурга надійшло секретне розпорядження про заслання її на Соловки. Окремим пунктом цього документа була вимога відібрати батьків у 4-річного Івана Антоновича і утримувати його окремо, в суворій ізоляції і надзвичайній таємниці.

Так розпочалася одна з найбільших в історії Росії людських трагедій. Цариця Єлизавета, яка під час перевороту 1741 року дала обітницю не застосовувати в країні смертної кари, свідомо прирекла на повільну і мученицьку смерть малу дитину, яка стала заручницею і невинною жертвою брудної і жорстокої політичної гри.

Не потрапивши через негоду й далеку відстань до Соловецького монастиря, арештанти під посиленням конвоєм, зрештою, прибули до м. Холмогори Архангельської губернії, де перебували в ув'язненні багато років. Протягом 1745 – 1746 років колишня правительниця Росії, мати Івана Антоновича, Анна Леопольдівна народила двох синів – Петра і Олексія. Ці принци, якщо виходити із заповіту імператриці Анни Іоанівни, мали більше прав на престол, ніж Єлизавета і Петро Федорович. Остання обставина викликала ще більше роздратування і негативне ставлення імператриці до брауншвейзької родини. Вона намагалася навіть приховати від усіх факт народження принців.

Влітку 1755 р. Таємна канцелярія розпочала розслідування, так званої, “справи Зубарєва”. За однією з версій, що впливала з даної справи, агент пруського уряду Іван Васильович Зубарєв (тобольський купець, завербований під час перебування в Пруссії колишнім російським воєначальником К.-Г. Манштейном, який всередині 40-х років XVIII ст. залишив Росію і перейшов на службу до Фрідріха II – О.П.), мав завдання за допомогою старовірів (“розкольників”), які ненавиділи Петра I (“царя-антихриста”), а отже, і його доньку Єлизавету Петрівну, визволити із ув'язнення у Холмогорах Івана Антоновича. В останньому розкольники вбачали царя, який постраждав за істинну віру. Особисто Єлизавету Петрівну, яка уважно стежила за “справою Зубарєва”, надзвичайно схвилював факт присутності в ній імен родичів

Івана Антоновича – рідного брата його батька Фердинанда Брауншвейзького і самого короля Пруссії Фрідріха II. Остання обставина особливо мала насторожувати, оскільки, за даними секретної агентури, Пруссія активно готувалася до війни в Європі (що таки вибухнула незабаром і відома в історії як “Семирічна війна” – О.П.).

За іншою версією, зокрема російської дослідниці М.М. Громико, І.В. Зубарєв був агентом російського уряду, який виконував спеціальне завдання в Пруссії, аби дізнатися про справжні наміри короля Фрідріха II щодо визволення Івана Антоновича [17].

Сприймаючи вищезазначені міркування щодо “справи Зубарєва” і, зокрема, самої її центральної особи лише як наукові версії, слід погодитися з твердженням московського історика М. Павленка про те, що ясність у цій справі можуть внести лише документи німецьких архівів [18].

1756 року Єлизавета Петрівна, так і не позбувшись постійного страху перед можливим визволенням Івана Антоновича її політичними ворогами як в середині країни, так і за її межами, відправляє 16-річного екс-імператора (після 12-річного його ув’язнення в Холмогорах), до сумнозвісної Шлісельбурзької фортеці, в якій для російської “залізної маски” через 8 років настав кривавий фінал.

В інструкції, що її дав начальник Таємної канцелярії П. Шувалов наглядачам Івана Антоновича в Шлісельбурзькій фортеці спочатку капітану Шубіну, а потім поручику Овцину, під страхом смерті заборонялося повідомляти арештанту про місце його знаходження і під жодним приводом нікого із сторонніх осіб не допускати до нього у камеру. “Хоча б генерал приїхав, – не впускати, хоча б і фельдмаршал і подібні до нього, – нікого не впускати, й оголосити, що без указу Таємної канцелярії впускати не дозволено” [19], – підкреслювалося в інструкції. Все робилося, аби в таємничому арештанті ніхто, навіть офіцери і солдати шлісельбурзького гарнізону, не підозрювали колишнього імператора Росії, нових змов на користь якого продовжувала так боятися Єлизавета Петрівна і тінь якого переслідувала усі 20 років її царювання.

Правління російської імператриці Єлизавети Петрівни мало велике значення для України-Гетьманщини, її подальшої долі.

На початку грудня 1741 року в тодішню столицю України-Гетьманщини м. Глухів прибув з маніфестом про сходження на престол Єлизавети Петрівни генерал О.П. Бутурлін, який замінив тут на посаді царського намісника генерала І.І. Неплюєва.

Від українського старшинського уряду, за існуючою вже традицією, були обрані депутати для клопотання в українських справах перед новим російським монархом. Діяльність української делегації на чолі з Д. Апостолом, Я. Марковичем і Д. Горленком, що тривала спочатку в Санкт-Петербурзі, а потім у Москві (де відбувалася коронація Єлизавети – О.П.) майже цілий рік, виявилася досить успішною. Цікаві деталі про перебування депутації при царському дворі змалював у своєму “Щоденнику” один з депутатів Яків Маркович [20].

Вже у грудні 1741 р. Єлизавета Петрівна видала указ, за яким Сенат мав виробити ряд заходів щодо зменшення податкового тиску на Україну, з огляду на величезні збитки, що їх зазнав український народ внаслідок утримання російського війська під час війни з Туреччиною [21]. Відтоді в Україні-Гетьманщині право на розміщення як військових частин, так і заїжджого російського чиновництва мала виключно місцева старшинська влада.

Водночас категорично заборонялося російським поміщикам, які мали маєтки в країні, покріпачувати місцеве населення. У зв'язку з постійними скаргами від усіх верств населення, а також козацької адміністрації усіх рівнів на часті випадки насилля і наруги щодо них з боку офіцерів російських гарнізонів, останні одержали суворе застереження, під страхом важкого покарання, не припускатися в майбутньому подібних дій [22].

Було підтверджено міські привілеї Києву, одержані ним від Петра I. Зокрема, на прохання київської міської влади і усіх міщан підтверджувалися права останніх на їхні прибутки і нерухомість. Міським мешканцям Києва дозволялася вільна торгівля різними промисловими і продовольчими товарами та володіння угіддями, сіножатями, вигонами тощо. За надані переваги і пільги кияни повинні були щорічно сплачувати до державної скарбниці 600 крб. [23].

Нарешті, скасовувалася заборона Генеральної військової канцелярії 1739 р. щодо традиційного права переходу українських селян з місця на місце в межах кордонів України-Гетьманщини.

Пік надзвичайної прихильності до всього українського російської придворної верхівки припав на літо 1744 року, коли імператриця здійснила тривалу подорож до України-Гетьманщини, зокрема до міст Глухова і Києва, а також відвідала рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського – м. Козелець на Чернігівщині. Після Петра I це були перші відвідини України російським монархом. Сама ж поїздка цариці відзначалася надзвичайною помпезністю і урочистістю.

Єлизавета Петрівна виїхала з Москви 17 червня 1744 р. з величезною свитою в 230 чол., серед яких був і спадкоємець російського престолу великий князь Петро Федорович зі своєю нареченою Катериною Олексіївною (німецькою принцесою Софією Анхальт-Цербстською, майбутньою російською імператрицею Катериною II – О.П.).

Старшинською адміністрацією було встановлено під кортеж імператриці з її свитою 23 тис. коней [24].

Єлизавету Петрівну і Олексія Розумовського зустріли на російсько-українському кордоні в с. Товстодубові (перед м. Глуховим – О.П.) усі десять українських козацьких реєстрових полків, а також двоє компанійських полків, які супроводжували почесних гостей до самого Глухова, куди вони прибули 6 серпня 1744 р.

Цікаві спостереження про цю надзвичайну на той час подію для України викладено в “Записках” згадуваного вище Я. Марковича від 6 серпня 1744р.: “Рано вранці її величність виявила бажання їхати з церемонією до Глухова. Біля карети з оголеними шаблями їхали старшина й бунчукові. Коли під’їхали до міської брами імператриця вийшла з карети, де її вітав чернігівський єпископ. Потім цариця пішки попрямувала до жіночого монастиря, де слухала обідню і службу (предику) чернігівського архієрея. Після обідні у тому ж супроводі поїхала до двору резидента, де ми мали аудієнцію; вітальну промову виголосив п. Михайло Скоропадський. Після сніданку імператриця насолоджувалася танцями наших дружин, польськими і козацькими” [25]. Заключним акордом усіх цих урочистостей стало подання через О. Розумовського 7 серпня 1744 р. в м. Глухові старшинською верхівкою прохання до імператриці про відновлення в Україні гетьманства*.

По дорозі до Києва було подано нові прохання (“чолобитні”) про обрання гетьмана від козацьких полків, що супроводжували гостей. Мешканці українських міст, зокрема Кролевця, Ніжина, Козельця, через які проїжджали Єлизавета Петрівна і Олексій Розумовський влаштовували їм урочисту зустріч. З цієї нагоди з Київської Академії були привезені вертепи і співаки, місцеві семінаристи влаштовували різні видовища на біблійні теми і співали канти (гімни).

* Після смерті гетьмана Данила Апостола вибори нового гетьмана не проводилися і влада в Україні-Гетьманщині перейшла до спеціально створеної колегії “Правління гетьманського уряду”, що складалася з рівної чисельності російських і українських чиновників. Керівна роль в “Правлінні” належала царському намісникові (резиденту).

Та особливо урочистою була зустріч у самому Києві 29 серпня 1744 року. Зустріч високої гості, після переїзду її через р. Дніпро, відбулася на печерських пагорбах, де були влаштовані символічні “тріумфальні ворота”. Окрім представників міської влади сюди прибуло духовенство на чолі з київським митрополитом Рафаїлом і білгородським митрополитом Антонієм, які першими вітали імператрицю.

Тоді ж біля “тріумфальних воріт” співали канти і читали вірші студенти Київської Академії. Від імені Академії імператриці було подаровано панегірик з віршами латинською, російською і польською мовами. Автором цього твору був видатний український філософ, апологет мудрості (розуму), вчитель Г. Сковороди, префект Київської Академії, викладач філософії Михайло Козачинський. Панегірик був надрукований за спеціальним указом Святійшого Синоду у друкарні Києво-Печерської Лаври [26].

Другою центральною фігурою цієї події був, безперечно, Олексій Розумовський, якому урочисто було вручено “Родовід Розумовських”, складений на офіційне замовлення і написаний у віршах тим же М. Козачинським. З цього твору Розумовські повставали як прямі нащадки відомого князівського роду Рожинських.

– “Плод прежних лет Рожинские чудны, се нуже плод Розумовских род восстал неоскудный... прозвание Рожинских от оних востало” [27]. При цьому вже прямими пращурами “благородных господ Розумовских” “Родовід” називає князів Дмитра і Романа Рожинських (як “прапрадіда” і “прадіда” – О.П.). Цікаво, що останній за кмітливість і природний розум вже був відомий в народі на прізвисько “Розум”. Відомо, що цей князь помер 8 квітня 1610 року і був похований у Київському монастирі Св. Апостолів Петра і Павла. Син Романа Рожинського Яків (дід Розумів – Розумовських – О.П.), в свою чергу, “от важности и расторопности ума” був широко відомим як Розум (“от всех наречеса Розум”). Як і його пращури, Яків Рожинський-Розум брав активну участь у боротьбі проти кримських татар, що чинили постійні напади на Україну. Переслідуваний останніми Яків змушений був (швидше за все в часи так зв. “руїни” – О.П.) перебратися з Правобережної України на лівий берег Дніпра, зокрема до м. Козелець, де записався козаком під прізвиськом Розум до Київського полку. До речі, це була на той час звичайна ситуація, коли представники української шляхти, в силу різних обставин і, зокрема, тих, в які потрапив Яків Рожинський-Розум, переходили до престижного тоді козацького стану.

Сини Якова Розума – старший Іван і менший Григорій (батько Олексія і Кирила Розумовських – О.П.), а також його зять Федір Дубина (чоловік доньки Ганни – О.П.) рядовими виборними козаками брали участь в багатьох військових походах українського війська (“с великою охотою все козацкие против татар и прочих неприятелів отправляли походы” [28]). Отже, як бачимо, Григорій Якович Розум успадкував своє прізвище від батька, а не набув його (як прийнято вважати в історичній літературі з легкої руки князя О. Васильчикова – автора 4-х томної праці про родину Розумовських – О.П.) внаслідок трансформації прізвиська “Розум”, начебто отриманого від односельців за постійно повторюваний ним вираз у сп’янілому стані “що то за розум, що то за голова” [29].

Звичайно ж, найбільша доля високих слів присвячена у творі Олексію Григоровичу Розумовському, який на той час набув надзвичайної популярності не тільки серед козацької верхівки, української інтелігенції і духовенства, але й серед найширших верств населення України-Гетьманщини. – “Муж пречудный, Розумовский знатный, всем любезный, всем полезный, разумом приятный” [30].

Не був обділений увагою й молодший брат Олексія – Кирило Григорович Розумовський, який на той час виїхав за кордон на навчання. Очевидно, що в Україні уважно слідкували не тільки за фізичним, але й інтелектуальним зростанням брата всесильного фаворита імператриці, небезпідставно сподіваючись на появу найближчим часом ще одного впливового захисника українців. – “Одними токмо перегринства (подорожування – О.П.) труды, Григорьевич Кирилл в чужди люди Розумовский шед, за морем снискаше иже желаше” [31]. Частина твору, що присвячена чеснотам молодого Розумовського, завершується на досить високих і обнадійливих нотах: “...Но премудрости обрёл в чуждей стране дар всежеланный... Кирилл благородный долги лета и богоугодны, да живёт в щасти за толики труды, о буди, буди” [32].

В цілому запропонована “Родоводом Розумовських” схема виникнення роду Розумів-Розумовських, за усієї її неоднозначності і умовності, в принципі може бути, на наш погляд, прийнята як припустима, вже хоча б тому, що відбила типовий історичний шлях багатьох українських шляхетських родин.

В одному з донесень Катерині II генерал-губернатор України-Гетьманщини П.О. Румянцев, пояснюючи (обґрунтовуючи) відсутність там дворянства, зокрема, писав: “В прежние времена господствовавшей здесь (в Гетьманщині – О.П.) простоты, когда всякого

состояния житель искал имени казака, случалось и сие, что самые генеральные старшины, оставя свои степени, становились в войске нижними начальниками, взирая на соединённые с тем выгоды, которые предпочитаемы были всякой славе, то в сем общем смятении затмилось благородство многих фамилий. Выбор из казаков во все войсковые чины подкреплял тем паче сей непорядок и препятствовал быть на сей случай когда-либо лучшему разбору. Посему прародители нынешним своим потомкам не тщились оставить доказательства своего происхождения, не видя в том тогда никакой пользы, хотя многие из них от польского шляхетства во время присоединения сей земли к России и после того уже под державу всероссийских монархов пришли” [33] (підкреслено нами – О.П.).

В урочистостях зустрічі імператриці в Києві активну участь брала, зокрема, Києво-Печерська Лавра на чолі з тодішнім її архімандритом Тимофієм Щербацьким. За церемоніалом зустрічі, що його розробила київська влада ще восени 1743 р., імператриця мала оселитися в колишньому генерал-губернаторському будинку. Але архімандрит Т. Щербацький, через графа Олексія Розумовського, запропонував Єлизаветі під час відвідування Києва зупинитися в Лаврі, зокрема в покоях архімандрита, на що імператриця й погодилася. При цьому найбільш вагомим аргументом став той факт, що свого часу в Лаврі, під час приїзду до Києва, мешкав і Петро І.

Як відомо, вперше російський цар Петро І відвідав Київ у липні 1706 р. Урочиста зустріч його відбулася у Софійському кафедральному соборі. Серед учасників цієї зустрічі був і хор Київської Академії, в якому співав ще зовсім юний (8 років) уродженець с. Трипілья, що на Київщині Тихон Щербак, майбутній архімандрит Києво-Печерської Лаври, а потім Київський і Московський митрополит. Завдяки чудовому голосу він був, за розпорядженням царя, відправлений до Петербургу до придворної співацької капели, в якій пробув декілька років, поки не втратив голосу. Повернувшись до Києва Тихон (вже Щербацький – О.П.) відновив навчання в Академії, яку й закінчив в 1727 році. Невдовзі перед тим він прийняв чернецтво під ім'ям Тимофія. Відтоді розпочалася його духовна кар'єра, яка хоч і супроводжувалася досить складними подіями в житті Тимофія Щербацького, але в цілому була досить успішною. Так, після тривалого перебування (з незначною перервою – О.П.) на посаді кафедрального писаря Києво-Софійського монастиря, він був ігуменом Лубенського Мгарського, Києво-Видубицького і Київського Золотоверхо-Михайлівського монас-

тирів. В 1740 р. Т. Щербацький був обраний архімандритом Києво – Печерської Лаври і затверджений в цій посаді указом імператриці Анни Іоанівни. В Петербурзі у Св. Синоді він отримав ознаки архімандрита Лаври, зокрема мантию зі скрижалями, на яких було зображення святих Антонія і Феодосія Печерських і панагії. Тоді ж йому була видана грамота на звання архімандрита Києво-Печерської Лаври. Спеціальною царською грамотою за Лаврою підтверджувалися усі попередні її права і привілеї [34].

Незабаром, після сходження на російський престол Єлизавети Петрівни, Т. Щербацький, в зв'язку з хворобою київського митрополита Рафаїла Заборовського, їздив як його представник до Москви на урочисту коронацію імператриці. У листі від 15 квітня 1742 р. він повідомляв Р. Заборовського про той надзвичайно теплий прийом, який надала йому Єлизавета Петрівна після офіційної аудієнції, запросивши, зокрема, до себе на обід. Саме тоді, під час обіду, Т. Щербацький й почув від імператриці про її намір найближчим часом відвідати “Святі Київські місця” [35].

Відтоді практично й розпочалася підготовка до зустрічі в Україні-Гетьманщині російської цариці та її найближчого оточення. Головним координатором усіх запланованих заходів цієї зустрічі, безперечно, був Олексій Григорович Розумовський: останній підтримував тісні зв'язки з вищим київським духовенством, зокрема, з Т. Щербацьким.

Отже, на час приїзду імператриці Єлизавети Петрівни до Києва Т. Щербацький був досить відомим і авторитетним не тільки серед українського духовенства, але й добре знаний і в Петербурзі.

А зазначений вище факт участі в його життєвій долі Петра I і його близькі стосунки з Олексієм Розумовським, забезпечили Т. Щербацькому прихильне ставлення до нього й самої імператриці. Принаймні вже в 1747 р., після смерті київського митрополита Рафаїла Заборовського, за прямою вказівкою російської цариці Св. Синод призначив Т. Щербацького київським митрополитом, а через 10 років, в такий же спосіб, він став московським митрополитом [36].

Не обділила увагою Єлизавета Петрівна й Київську Академію, яку вона протягом тижня відвідала двічі.

Слід сказати, що на той час значна частина вищих ієрархів російської православної церкви були вихідцями з України, до того ж практично всі вони закінчили Київську Академію. Українцем був і духівник Єлизавети Петрівни – священник з Чернігівщини Федір Дубянський. Все це не могло не позначитися на прихильному ставленні

російської імператриці до Київської Академії, слава про яку до того ж лунала в усій Європі. Внаслідок цього, вже невдовзі після своєї коронації (11 грудня 1742 р.) Єлизавета Петрівна наказала видати Київській Академії “жалувану грамоту”, за якою цьому навчальному закладу було відновлено щорічне грошове утримання в 200 крб. з української державної скарбниці (“військового скарбу”) брутално припинене Петром I 1722 року [37].

До речі, водночас було відновлено Київську митрополію і титул київського митрополита, зліквідованих в тому ж таки 1722 році. До 1742 р. вищий церковний ієрарх в Україні-Гетьманщині протягом 20-ти років мав лише звання архієпископа.

Перше знайомство російської імператриці з Академією відбулася якраз в день її ангела 5 вересня. На честь високої гості студенти зіграли п'єсу “Благоутробіє Марка Аврелія” [38].

Під час другого відвідання Академії імператрицею 8 вересня тут відбулися богословські диспути під керівництвом ректора Сильвестра Кулябки. Програма диспутів була заздалегідь надрукована. Для цариці, Олексія Розумовського та деяких інших почесних гостей ця програма була виготовлена у вигляді великої гравірованої картини. В центрі останньої була зображена імператриця Єлизавета Петрівна, яка сиділа на троні. Праворуч – її улюблений племінник, колишній імператор Петро II, ліворуч – сестра Анна Петрівна, герцогиня голштинська, мати спадкоємця престолу Петра Федоровича. Вгорі, у хмарах були зображені батьки Єлизавети Петрівни – Петро I і Катерина I, які опускали на ланцюгах корону на її голову [39].

Імператриця була в захопленні від того, що вона побачила й почула в Київській Академії. Адже в Росії нічого подібного тоді ще не було.

Залишаючи славетний український навчальний заклад Єлизавета Петрівна із своїх особистих коштів передала на потреби Академії 1 тис. крб. [40].

Вже від'їжджаючи в середині вересня 1744 р. з Києва Єлизавета Петрівна “заплатила” за своє лаврське мешкання три тисячі крб., які було вручено особисто архімандриту Тимофію. Окрім того, імператриця пожертвувала ще до Лаврської скарбниці 10 тис. крб. [41]. Частина цих грошей пішла на завершення будівництва в 1745 р. великої Лаврської дзвіниці. Всього на будівництво цієї величної споруди, що тривало з травня 1731 року, було витрачено Лаврою понад 90 тис. крб., з яких понад 30 тис. пішло лише на придбання дзвонів [42]. Частиною цих коштів становили пожертвування офіційних і приватних осіб, в

першу чергу, української козацької верхівки, православного духовенства та ін. “любящих благолепие церквей божиих” [43].

Серед останніх, як бачимо була й російська імператриця Єлизавета Петрівна. В цей час, за ініціативи Т. Щербацького, йшли активні роботи по укріпленню лаврських гір, які перебували перед серйозною небезпекою зруйнування. Відповідне клопотання лаврського архімандрита перед імператрицею, за підтримки Олексія Розумовського, завершилося передачею до скарбниці Лаври 5 тис. крб. спеціально для укріплення лаврських гір. Це був перший випадок втручання й активної допомоги царського уряду у справу упорядкування й захисту лаврського ландшафту.

Тоді ж Єлизавета Петрівна подарувала свою карету, виготовлену у Франції парижськими майстрами-каретниками, митрополиту Рафаїлу Заборовському*.

Під час перебування російської імператриці в Києві відбулася ще одна знаменна подія – закладання в її присутності храму Св. Апостола Андрія Первозванного. Цей всесвітньовідомий пам'ятник архітектури XVIII ст. було завершено вже 1767 року, за київського митрополита Арсенія Могилянського, який і освятив Андріївську церкву.

3. Граф Олексій Григорович Розумовський

Хоча Єлизавета Петрівна, зважаючи на підтримку й прохання Олексія Розумовського, поставилась до самої ідеї відновлення гетьманства досить прихильно, вона, безперечно, враховувала ту традиційну політику своїх попередників, особливо Петра I, спрямовану на всіляке обмеження (а то й повну ліквідацію) автономії України-Гетьманщини. Тому й з остаточним вирішенням цього питання в Санкт-Петербурзі не квапились. Лише 5 травня 1747 р. вийшов указ Сенату про відновлення гетьманства в Україні.

Надзвичайно важливим для імператриці та її уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Вірогідно, що в середині 40-х років XVIII ст. Найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, якому Україна завдячувала багатьма позитивними зрушеннями в суспільно-політичному житті того часу.

Дивовижно й щасливо склалася його особиста доля. Ще 22-річним юнаком (народився 1709 р.), маючи неабиякі вокальні здібності,

* Карета збереглася до наших днів і знаходиться як експонат в Національному музеї історії України (м. Київ).

Олексій потрапив до придворного хору в Петербурзі, куди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній, повертаючись з Угорщини, проїздив на Різдвяні свята 1731 р. через с. Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака з сусіднього села Лемеші Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака, зробили свою справу. Вишневський запросив його до Петербурга співати в придворному хорі. Олексій одразу ж зголосився, тим пак, що саме на той час він фактично залишився без домівки. Невдовзі перед тим, чергово рятуючись від гніву (за читання книг) завжди підпитого батька – лемешівського козака Грицька Розума, Олексій остаточно втік з дому й поселився в Чемері у місцевого дячка, заробляючи собі на життя співом у церковному хорі.

У Петербурзі ж на Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато своїх земляків (придворні співаки тоді набиралися до хору майже виключно в Україні – О.П.). У м. Глухові функціонувала навіть спеціальна музична школа, де навчали обдарованих хлопчиків для придворного хору в Петербурзі.

Визначним осередком хорового мистецтва традиційно залишалася й Київська Академія, вихованці якої теж постійно поповнювали придворні й церковні хори в російській столиці. Так, в 1735 році, за розпорядженням київського архієпископа (пізніше – митрополита – О.П.) Рафаїла Заборовського до Петербургу прибула група співаків – студентів Київської Академії. Серед них особливо виділялися своїми голосами Андрій Барановський, Яків Мултянський, Петро Журківський [44]. У серпні 1742р. до Києва приїхав для набору співаків видатний бас придворної хорової капели Гаврило Матвійович Головня. Серед тих, кого відібрав Головня був і Григорій Сковорода, який на той час навчався в Києво-Могилянській Академії. Наприкінці 40-х на поч. 50-х рр. XVIII ст. до придворної хорової капели були запрошені студенти Академії Кирило Гловачевський та Кирило Флоринський, а також син київського ремісника Іван Голеневський. Останній потрапив до Петербургу за рекомендацією О. Розумовського [45].

Одначе у придворному хорі Олексій Розум надовго не затримався, бо сталася подія, що остаточно визначила його подальшу долю. Цесарівна Єлизавета, яка любила хорові співи і сама часто співала в хорі та відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена красним голосом молодого українського співака. Коли ж на її вимогу юнак постав перед нею, то зачудування вокальними здібностями переросло у справжнє захоплення: високий, стрункий, дещо смаглявий, з

чудовими чорними очима, Олексій Розум був справжнім красенем, який одразу ж припав до серця молодій цесарівні. Остання, за свідченням сучасників, теж мала надзвичайну вроду. Зокрема, іспанський посол де Лірія так описав 18-річну цесарівну: “Принцеса Єлизавета така красуня, яких я рідко бачив. У неї дивний колір обличчя, чудові очі, чудова шия й незрівнянна талія. Вона високого зросту, надзвичайно жвава, добре танцює і їздить верхи без остраху. Вона розумна, граційна і дуже кокетна” [46].

Так козацький син опинився при “малому дворі” доньки Петра І. Вперше в документах його ім’я з’являється при дворі цесарівни не пізніше 1731 року. В списках придворних Єлизавети Петрівни, яким щоденно видавалися різні напої, поряд з камер-пажем Олексієм Шубіним, прапорщиком Семенівського гвардійського полку (фаворитом Єлизавети на той час – О.П.) згадано і співака Олексія Григор’єва. Характерно, що його ім’я стоїть не в кінці списку, куди віднесено було співаків, а значно вище – серед камердинерів, прислужників вищого рангу [47].

В 1731 р., після арешту і катувань у Таємній канцелярії за образливі слова на адресу тодішньої імператриці Анни Іоанівни, О. Шубіна було заслано до Сибіру і місце “офіційного фаворита” остаточно обійняв Олексій Григорович, який на той час прибрав нове прізвище – Розумовський [48]. Позбувшись голосу (але зберігши вплив на цесарівну і не втративши її кохання – О.П.), він був деякий час бандуристом, а потім став управителем усіма маєтками Єлизавети. Про зросте в 30-х роках значення при “малому дворі” і вплив О. Розумовського засвідчували численні листи і чолобитні, що надсилалися на його ім’я прохачами різного рангу.

Слід сказати, що й при великому царському дворі, й при дворі Єлизавети перебувало чимало українців. Особливе значення, вочевидь, мала й та обставина, що сама Єлизавета володіла маєтностями в Україні, а її духівниками були вихідці з України – Костянтин Шаргородський (отець Костанцій, помер 1735 р.) і колишній священник її вотчини з с. Понорниці Чернігівського полку Федір Дуб’янський. Характерно, що останній зумів зберегти свій вплив при царському дворі й за часів імператриці Катерини II. Це дало йому можливість не тільки стати дуже багатою людиною, але й забезпечити високий соціальний статус своїх дітей. Зокрема, його дочка Єлизавета деякий час була фрейліною при імператриці, а потім вийшла заміж за князя Долгору-

кова. Чотирьох синів Федіра Дуб'янського, офіцерів імператорської гвардії, Єлизавета Петрівна пожалувала в дворянство.

До того ж, чимало місць у тогочасній вищій церковній ієрархії посідали українці, які, в основній масі, були вихованцями Київської Академії і зробили кар'єру за допомогою саме Олексія Розумовського. Безперечно, що під їхнім впливом імператриця Єлизавета Петрівна приділяла значну увагу стану й розвитку Київської Академії.

Увесь царський двір, запобігаючи перед всевладним фаворитом, пристосовувався до його смаків. На придворних банкетах найпрестижнішими вважалися українські страви. Функціонувала постійна італійська опера, в якій, поряд з відомими співаками з усієї Європи, виступали й обдаровані українці. Серед останніх особливо виділялися красою свого голосу Марко Полторацький, Максим Березовський, Григорій Марцинкевич та інші. Великою популярністю користувалися й українські бандуристи. Відомо, що в 1730 р. при дворі ще цесарівни Єлизавети був знаменитий бандурист – українець (“черкашенін”) Грицько (Григорій Михайлович Любистков (Любисток)). Туга за рідною землею якимось спонукала його до втечі. Його спіймали вже в Києво-Печерській Лаврі, де він, очевидно, намагався прийняти чернечий постриг, аби не повертатися на чужину. Його музична майстерність була настільки визначною, що Синод, після його втечі з Петербургу, навіть розіслав по всіх монастирях пересторогу, аби Любистка ніде не приймали в ченці. Понад те, втікач-українець не зазнав ніякої за це кари і ще протягом багатьох років зачаровував грою на бандурі своїх слухачів. Навіть втративши зір він продовжував артистичну діяльність і користувався популярністю. 1743 року Григорій Любисток був пожалуваний імператрицею Єлизаветою Петрівною у дворянство, а 1748 р., за свої видатні мистецькі заслуги, отримав чин полковника. Окрім співаків і бандуристів цесарівна Єлизавета Петрівна утримувала оркестр, що складався виключно з українців. Це, зокрема, були такі відомі імена, як І. Катенський, Ф. Заветовський, О. Яблонський, М. Михайлов, І. Духовський та ін. [49].

Це справжнє українофільство ще більш посилилося після сходження Єлизавети на царський престол і, зокрема, після її таємного вінчання з Олексієм Розумовським восени 1742 р. у церкві підмосковського села Перова

Документальних даних, що достовірно засвідчували б факт і місце цього таємного шлюбу істориками не виявлено й досі. Дослідники здебільшого послуговуються твердженнями біографа родини Розумов-

ських князя О. Васильчикова, наведеними ним у чотиритомній праці “Семейство Разумовських”. Сам О. Васильчиков при цьому посилається на той факт, що відтоді на церкву в с. Перове, а також на церкву Вознесіння, що в сусідньому с. Барашах, де була відправлена вдячна молитва (“благодарственный молебен”), надходили багаті пожалування від імператриці Єлизавети. Біограф використовує також свідчення деяких тогочасних іноземних дипломатів. Приміром, донесення 1743 р. секретаря саксонського посольства у С.-Петербурзі Пецольда своєму урядові вміщує наступні рядки: “Всі вже давно припускали, а я тепер знаю достеменно, що імператриця кілька років тому взяла шлюб з обер-егермейстером” [50].

За версією ж видатного українського історика Дмитра Яворницького шлюб Єлизавети Петрівни з Олексієм Розумовським відбувся 1744 року під м. Козельцем, що на Чернігівщині, в дерев'яному палаці, побудованому для імператриці на березі р. Остер у зв'язку з її поїздкою тим часом в Україну-Гетьманщину. Вінчав їх Кирило Тарловський, який після цієї події переїхав до Петербурга і став духівником і вчителем дружини спадкоємця престолу Петра Федоровича Катерини Олексіївни. Пізніше, рятуючись від переслідувань з боку імператриці Катерини II, Кирило Тарловський втік до Києва, а потім – На Запорізьку Січ, де став головним священиком січової Покровської церкви і був відомий серед запорожців під прізвиськом “Дикого попа” [51].

Насамкінець в історичній літературі мається ще одна згадка про шлюб Олексія Розумовського з Єлизаветою Петрівною, що заслуговує на увагу. Це розповідь графа С.С. Уварова, який зі слів свого тестя, графа Олексія Кириловича Розумовського, твердив про те, що О. Розумовський, йдучи назустріч побажання Катерини II, яка не хотіла вступати в шлюб з фаворитом Григорієм Орловим (останній, використовуючи свій величезний вплив на царицю висував настійливі домагання, аргументуючи їх фактом укладення шлюбу між фаворитом О. Розумовським і імператрицею Єлизаветою – О.П.), начебто спалив існуючі відповідні документи в присутності канцлера М.І. Воронцова. Сцена ця подана автором на відповідному емоційному рівні: “...Нарешті, прочитавши папери, поцілував їх, звів очі, сповнені сліз, до образів, перехрестився і, повернувшись, з помітним хвилюванням душі, до каміна, біля якого залишився граф Воронцов, кинув згорток у вогонь, сів у крісло і ще трохи помовчавши сказав: “Я був нічим більш, як вірним рабом Її Величності, покійної імператриці Єлизавети Петрівни, яка осипала мене благодіяннями вище за мої заслуги. Ніколи не забував, з

якої долі і на який ступінь возведений десницею її. Обожнював її, як сердолюбну матір мільйонів народу і зразкову християнку, і ніколи не наважувався навіть в думках зблизитися з її царською величчю... Отже, Ви бачите, що у мене немає ніяких документів: доповідайте про все це Всемилоливій Государині, нехай продовжить милості свої на мене, старого, що вже не бажає ніяких земних почестей.

Прощавайте, Ваша Світлість! Нехай залишиться все, що відбувалося між нами, в таємниці! Нехай люди говорять, що їм хочеться..." [52].

Якщо факт таємного шлюбу між імператрицею Єлизаветою та її фаворитом Олексієм Розумовським (хоча й за відсутності відповідних документальних джерел) визнається в історичній літературі як цілком можливий (а то й безсумнівний), то історія з начебто існуючими їхніми дітьми – так званими, князями Таракановими – виглядає зовсім заплутаною і непереконливою, до чого особливо спричинили деякі художні твори. Скажімо, той же авторитетний дослідник роду Розумовських князь Васильчиков категорично відкидав усі чутки й припущення як про ув'язнення у монастирі дочок Єлизавети і Олексія, так і про родину Тараканових в цілому. Саме ж походження прізвища Тараканови він виводить від співзвучного прізвища племінників О. Розумовського Дарагани, які користувалися особливою прихильністю Єлизавети Петрівни, виховувалися при царському дворі і були відомі в російській столиці як "Дараганови" [53]. Ця версія Васильчикова видається переконливою і сучасному російському дослідникові Є.В. Анісімову. Останній цілком слушно підтримує й ту думку кн. Васильчикова, що у XVIII ст. мати позашлюбних дітей не вважалося таким, що заслуговувало на осуд, і якби вони (ці діти) були у Єлизавети, то навряд чи їх переховували б по монастирях, або за кордоном. Як вдалий приклад, на підтвердження цієї думки, може бути щаслива доля позашлюбного сина Катерини II і Григорія Орлова – відомого графа О.Г. Бобринського.

Це був рідкісний і, власне, єдиний випадок в історії російського фаворитизму, коли незаперечний вплив фаворита на монарха тривав так довго – понад 20 років. Не обіймаючи офіційно жодної державної посади і, тим пак, не маючи жодного стосунку до військової служби, Олексій Розумовський вже одразу після сходження Єлизавети на престол одержав, поряд с такими відомими урядовими чиновниками, як брати О.І. та П.І. Шувалови, а також М.І. Воронцов, високий придворний чин дійсного камергера і звання генерал-поручика. Наступного року на честь коронації імператриці він вже – обер-егермейстер і ка-

валер ордена Андрія Первозванного, володар величезних маєтків. З 1744 р. Олексій Розумовський стає високотитулованим дворянином – спочатку одержує від імператора Карла VI, за клопотанням Єлизавети Петрівни, титул графа Священної Римської імперії, а за два місяці потім стає вже графом і Російської імперії.

У 1747 р. вже згадуваний саксонський дипломат Пецольд у черговому донесенні до Дрездена писав: “Вплив старшого Розумовського на царицю до того посилювався після їхнього шлюбу, що хоча він прямо і не втручається в державні справи, до яких не має ані потягу, ані талантів, однак кожен може бути впевнений у досягненні того, що хоче, аби Розумовський замовив слово” [54].

З появою на початку 50-х років XVIII ст. у імператриці Єлизавети, нарешті, нового фаворита Івана Івановича Шувалова, вплив О.Г. Розумовського як на саму царицю, так і, відповідно, на усі сфери внутрішньої і зовнішньої політики російського уряду помітно зменшився. Хоча, заради справедливості, слід сказати, що монаршою увагою і ласкою Олексій Григорович не був обділений аж до упокоєння імператриці. Свідченням тому може слугувати хоча б те, що у 1756 р. О. Розумовський, крім подарунка у вигляді двох чудових палаців в С.-Петербурзі (один з них – Анічків палац –О.П.), одержав ще й військовий чин генерал-фельдмаршала. За переказами, сам О. Розумовський досить іронічно поставився до такого царського подарунка, промовивши начебто такі слова: “Государиня, ти можеш назвати мене фельдмаршалом, але ніколи не зробиш з мене навіть порядного полковника. Сміх, та й годі!” [55].

Досить показовими й значною мірою зворушливими в плані прояву щирого й ніжного почуття імператриці Єлизавети до Олексія Григоровича були останні хвилини її життя, описані австрійським послом в Росії графом Мерсі д’Аржанто. Повідомляючи імператрицю Марію-Терезію про деталі смерті Єлизавети Петрівни, він, зокрема, писав: “Увечері, напередодні смерті, вона запросила до себе великого князя і велику княгиню і поставила вимогу перед спадкоємцем, аби він пообіцяв в її останні хвилини не чинити нічого лихого щодо графа Розумовського і камергера графа Шувалова” [56].

4. Відновлення гетьманства. Обрання гетьманом К. Розумовського

Нарешті 16 жовтня 1749 р. було видано царський указ про передачу України-Гетьманщини з відомства Сенату і перехід її в підпорядкування до Колегії іноземних справ. За тим же указом оголошувалося про відправлення до Глухова спеціального царського представника графа І.С. Гендрикова для присутності при виборах нового гетьмана України. Водночас з С.-Петербурга були відпущені додому з багатими подарунками й українські депутати, які перебували там досить тривалий час.

Ці депутати – В. Гудович і М. Ханенко (Я. Лизогуб на той час уже помер у Москві – О.П.) привезли до Глухова царську грамоту, одержану ними в Колегії іноземних справ, в якій йшлося про те, що “быть в Малой России гетману по прежнему”. Під останнім визначенням, зокрема, малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після справжнього погрому України Петром I в 1708 – 1709 рр. гетьманом став Іван Скоропадський. Водночас у цій грамоті Імператриця не утрималася від традиційної офіційної демагогії й урочисто обіцяла своїм вірним підданам, Малоросійському народу “все вольности, права и привилегии, которые от времени принятия под державу Всероссийскую гетмана Богдана Хмельницкого с Войском Запорожским и со всем Малороссийским народом ...имели, свято, ненарушимо и цело содержать...” [57]. Хоч було всім зрозуміло, в тому числі, вірогідно, й самій Єлизаветі, що “березневі статті” 1654 року майже повністю були перекреслені на той час Росією і що мова могла йти лише про жалюгідну їхню тінь.

Однак українська старшина, вірніше її найпередовіша й свідоміша частина, жадібно вхопилася навіть за цю, досить хитку, можливість відродити, а то й зміцнити українську державність, здобуту в тяжкій борні сто років тому, і яка потерпала під важким чоботом російського централізму.

Отже, сценарій “обрання” гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав втілюватися в життя.

Прибувши у січні 1750р. до Глухова граф Гендриков одразу ж дав зрозуміти українській старшинській верхівці, що процедуру виборів буде здійснено лише формально, а фактично гетьманом вже призначено в Петербурзі молодшого брата фаворита імператриці Олексія Розумовського – Кирила.

18 січня 1750р. на зібранні в Генеральній військовій канцелярії, генеральна старшина, під тиском Гендрікова, звернулася до російської цариці з окремим “проханням” дозволити “обрати” гетьманом Кирила Григоровича Розумовського. Через місяць по тому царський посланець зібрав до Глухова військову старшину, включно до сотників, а також представників вищого православного духовенства в Україні. На цьому зібранні й було оголошено про “всенародне” бажання обрати в гетьмани графа Кирила Розумовського.

22 лютого 1750 року мешканці Глухова стали свідками урочистої події, що знаменувала початок нового і, як виявилось, останнього етапу в розвитку української державності ранньомодерної доби. З огляду на це, мабуть, не зайвим буде докладний опис цієї церемонії: З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міській площі зібрався великий натовп. Сюди ж прибули й розташувалися навколо площі та на прилеглих до неї вулицях усі десять козацьких полків.

За даними Генеральної військової канцелярії, що надійшли з усіх 10-ти полкових канцелярій на обрання гетьмана до м. Глухова прибула наступна кількість старшини (“військових чинів”) і рядових козаків: Лубенського полку – 576 чол., Переяславського полку – 583, Стародубського полку – 351, Чернігівського полку – 476, Прилуцького полку – 562, Полтавського полку – 491, Миргородського полку – 938, Гадяцького полку – 396, Ніжинського полку – 658, Київського полку – 287. Усього – 5318 гол. [58]. Окрім того, там перебували ще три компанійські полки загальною кількістю в 217 гол. [59], а також солдати Глухівського гарнізону.

Водночас у будинок, відведений для графа Гендрікова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Тимофієм Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася безпосередньо сама церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланника в супроводі загону озброєних козаків і російських гренадерів, а також військових музикантів, виїхала багато споряджена карета, в якій знаходилися граф Гендріков із своїми асистентами та секретар Колегії закордонних справ Степан Писарев. Останній тримав в руках велику срібну з позолотою тарілку, на якій лежала царська жалувана грамота. Слідом за каретою представники старшини, зокрема, генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний писар Андрій Безбородько, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Де-

м'ян Оболонський, бунчукові товариші* Іван Гамалея, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Жоравка, Ілько Журман та інші, несли російські та українські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на площу, до місця, де містилася спеціально споруджена трибуна, царська грамота і гетьманські клейноди були покладені на два столи, вкриті червоним кромом. Прапороносці стали обіч столу. Тут же розташувалися почесні гості й генеральна старшина, а решта панства – навколо. Відкрив зібрання граф Гендріков, який у короткій промові нагадав про волю імператриці відновити гетьманство на Україні й закликав присутніх “избрать меж себя из природных своих людей гетьмана, по малороссийским своим правам и вольностям, вольными голосами”. Потім Писарев голосно зачитав жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербачький висловив глибоку подяку Єлизаветі “за таковое е. и. в. Высокоматеринское призрение и к малороссийскому народу милосердие”. Вслід той же Гендріков, продовжуючи розігрувати відведену йому в Петербурзі роль, повертаючись на всі боки, голосно кілька разів запитав присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Відповідь, що вже давно була підготовлена й перебувала в усіх на вустах, була одностайною – “Графа Кирила Григоровича Розумовського!” Та особливо голосно вигукували ім'я молодшого Розумовського найобізнаніші щодо всіх деталей цієї церемонії – старшина й духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі підтвердили свою згоду на обрання гетьманом К. Розумовського.

Після святкової канонади з 101 гармати й пострілів з козацьких рушниць царська жалувана грамота й гетьманські клейноди були занесені до Миколаївської церкви, де відбулася урочиста літургія.

Потім у резиденції Гендрікова відбувся великий бенкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала “в знак національного благодаренія” 10 тис. крб., а усій графській свиті – 3 тис. крб. Грошові витрати з державної скарбниці на організацію й проведення самого свята виглядали наступним чином: стіл для пригошення почесних гостей й козацької старшини обійшовся в 100 крб., на купівлю “простого вина” для козаків і солдатів глухівського гарнізону 245 крб., інші витрати (“потребніе расходы”) становили 180 крб. Загальна сума цих витрат становила 525 крб. [60]. Як засвідчують архівні документи ця, здавалося б банальна для тих часів історія подібного вільного ви-

* Почесна посада в українському козацькому війську з кінця XVII ст. до 1764 р. Формально бунчукові товариші вважалися помічниками генерального бунчужного.

користання грошей з державної скарбниці, мала досить тривале продовження з неприємними наслідками як для центрального українського уряду, так і для місцевих органів управління. Як виявилось, готівкою вистачило лише на “презент” графу І. Гендрікову, тобто 10 тис. крб.. Решти грошей сумою в 3 тис. 525 крб. (для свити Гендрікова і на оплату всього свята – О.П.), як видно з донесення генеральних старшин Якіма Горленка, Михайла Скоропадського і Якова Якубовича до Генеральної військової канцелярії від 6 квітня 1750 року, “взять неоткуда” [61]. В зв’язку з цим, вони просили звернутися до російських установ, що ще діяли в Україні-Гетьманщині (зокрема, до так зв. Міністерського правління або правління Комісії економії), аби ті виділили як кредит вище зазначену суму під розписку на певний термін. Як зазначено в іншому документі на 220 аркушів – “Справа про надання відомостей щодо збору грошової суми на презент гетьману Розумовському в 1750 році”, Генеральна військова канцелярія одразу ж таки (7 квітня) звернулася до названих вище установ і за декілька днів одержала через спеціального уповноваженого, глухівського міського отамана Івана Яновича, 3 тис. 525 крб., за умови як найшвидшого повернення цієї суми [62]. Однак вже у липні цього ж 1750 року Міністерська канцелярія одержала з Колегії іноземних справ категоричну вказівку щодо повернення тих грошей назад. На цій підставі кредитор звернувся до Генеральної військової канцелярії з вимогою, аби “три тисячі п’ятсот двадцять п’ять рублєв прислани были в Министерскую канцелярию немедленно” [63]. Та попри суворі накази з боку Колегії закордонних справ і обіцянки Генеральної військової канцелярії, остання, судячи з усього, грошей так і не повернула. Швидше за все вирішальну роль тут відіграв гетьман К. Розумовський, який, користуючись великою прихильністю до нього з боку імператриці Єлизавети Петрівни, мабуть припинив цю справу. Тим більш несподіваною виявилася грамота імператриці Катерини II від 31 липня 1764 року (через 14 років! – О.П.) до гетьмана К. Розумовського, де йшлося про те, що за постановою Сенату, “отпущенія из бывшей Министерской по требованію генеральной войсковой канцелярии глуховскому атаману Ивану Яновичу денги три тысячи п’ятсот двадцять п’ять рублєв вам в казну нашу взискать из бывших при выборе вас в гетьмани малороссійских чинов немедленно для того, что онде денги употреблены ими не на казеннія расходы, но для поднесенія в презент бившаго тамо министра графа Гендрикова свите.” [64]. При цьому імператриця, виявляючи надзвичайну поінформованість в цій справі, нагадувала гетьману (який в цей час, як відомо,

знаходився вже напередодні свого падіння – О.П.) про те, що Генеральна військова канцелярія свого часу обіцяла одразу ж повернути гроші, що їх передбачалося зібрати з “малоросійських чиновників”. Насамкінець Катерина II знову ж таки настійно вимагала від гетьмана “те казённые денги употребленіе в партикулярніе (приватні – О.П.) росходи по взисканіи ж оних (з козацької старшини і українського шляхетства – О.П.) в наш Сенат отрепортовать” [65]. Очевидно, що обтяжений великою кількістю проблем, гетьман К. Розумовський так і не виконав наказу імператриці Катерини II. Проте, сама справа не була забута і невдовзі (вже після скасування гетьманства – О.П.) її бере в свої руки новоутворена Малоросійська колегія. На початку 1766 року вона, на підставі вищезазначеної грамоти Катерини II до гетьмана К. Розумовського, прийняла рішення про негайне повернення грошей до російської скарбниці, для чого “оную сумму расположить на все чини не обходя никого из генеральных старшин, полковников, бунчуковых товарищей, полковых старшин, сотников, войсковых и значковых товарищей, магистратовых и ратушних” [66]. В разі невиконання даного рішення Малоросійська колегія погрожувала вжити репресивних заходів до порушників. Зокрема, наголошувалося на тому, що “ежели кто из оних чинов в уплате оных денег упрямствовать станет, в таких недвижимия имения, якого то хутори, мельници и прочіе, с чего толко собственной их доход бивает секвестрованы (відняті – О.П.) будут” [67].

Відповідні розпорядження було направлено в усі полки України-Гетьманщини, про одержання яких з полкових канцелярій почали надходити рапорти вже з 20-х чисел березня того ж 1766 року [68]. Щоправда, вже наступні рапорти полкових канцелярій щодо реального стану виконання цього розпорядження Малоросійської колегії поставили під сумнів вирішення цієї багаторічної справи й цього разу. Так, з Гадяцької полкової канцелярії до Малоросійської колегії надійшов “Репорт о действительном исполненіи по присланому указу” від 14 квітня 1766р., в якому подавалася досить невтішна картина збирання грошей в полку [69]. Частково це пояснювалося тим, що багатьох людей, які брали участь в церемонії обрання гетьмана в 1750 році, вже не було в живих. Своєї черги, їхні родичі всіляко затягували виконання даного розпорядження Малоросійської колегії, а то й зовсім відмовлялися його виконувати. Так, зокрема, вчинив син померлого на той час генерального підскарб'я Скоропадського ротмістр Яків Скоропадський, який заборонив управителю своїх володінь в Киселівській сотні Чернігівського полку сплатити 4 крб. 20 коп., що були нараховані

на нього у відомості, що надійшла з Малоросійської колегії. Аналогічно вчинив й колишній сотник Киселівської сотні Василь Лисенко [70].

Особливі нарікання з цього приводу присутні в рапортах з полкових канцелярій на адресу монастирів і церкви в цілому. Тим часом, в нашому розпорядженні є архівний документ, який значною мірою пояснює ситуацію щодо небажання українського духовенства платити гроші, що їх вимагала Малоросійська колегія. Зокрема, у відповіді на лист з київської полкової канцелярії від 27 березня 1766 року архімандрит Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря Модест зазначав, що згідно довідки з Київської духовної консисторії, “Митрополит Тимофій и прочіе духовние чини на учиненням того ж 1750 года февраля 5 дня определеній о поднесеніи прописаному министру графу Гендрикову десяти да свите его трёх тысячею рублей не подписался”. На цій підставі архімандрит Модест робив логічний висновок про те, що “оних денег на малоросійском духовенстве с их владеній и взискивать не следует, а следует все то по вишеписанному до малоросійских старшин” [71].

Такою була остання в історії України-Гетьманщини Рада з нагоди обрання гетьмана. І хоч вона більше нагадувала добре організовану виставу, головна чинна особа якої була відсутня, а абсолютній більшості присутніх взагалі незнайома, все ж сама по собі подія, безперечно, була знаменною. Адже відновлювалася не тільки найвища посада в українській державності, але й, разом з цим, зростали сподівання усіх верств населення на (хоча б часткове) повернення Україні тих “прав і вольностей”, що були здобуті нею внаслідок переможної Визвольної війни середини XVII ст. і так нещадно знищувались російським самодержавством. Щоправда, подібні сподівання на кращі зміни з’являлися неодноразово. Та цього разу, видавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалось після досить-таки тривалої перерви (16 років минуло по смерті гетьмана Данила Апостола). А по-друге, зараз гетьманом України ставала незвичайна у традиційному розумінні для такої посади людина-представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита, до того ж українець. Ця друга обставина, мабуть, найбільш розпалювала сподівання багатьох українців щодо можливостей політичного розвитку своєї Батьківщини. Адже, не випадково про відновлення гетьманства й про особу гетьмана урочисто повідомляв сучасник, історіограф Петро Симоновський, який, зокрема, підкреслював, що відтепер Україною-Гетьманщиною став пра-

вити не чужинець, а “Его сіятельство, граф Кирило Григорович Розумовський, яко природный Малой Россіи сын” [72].

Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено “обрання” К. Розумовського гетьманом України, а в жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурин, що свого часу зазнало страшних руйнувань і пограбувань російським каральним загоном на чолі з О. Меншиковим.

5. Гетьман К.Г. Розумовський. Початок державно-політичної діяльності

Кирило Григорович Розумовський (Розум) народився с. Лемешах Козелецької сотні Київського полку в козацькій родині. Як засвідчує власноручна записка Кирила Розумовського, що має назву “Известие дому фамилии” він народився 18 березня 1724 року, а не 1728 року, як це поширено в історичній літературі його біографами. Останні керувалися при цьому написом (очевидно, що помилковим – О.П.) на могильному надгробку К. Розумовського в Батурині, де вказано на 1728 рік, як на рік народження гетьмана [73]. Певну роль у визначенні року народження К. Розумовського, безперечно, відіграла й та обставина, що в родині Розумів-Розумовських побутувала думка, що Кирило був молодший за брата Олексія десь на 20 років.

Вважаючи питання щодо віку й зокрема року народження К. Розумовського принципово важливим для характеристики його наступної державно-політичної і організаційної науково – освітянської діяльності, мабуть, не буде зайвим навести додаткові, на наш погляд, досить вагомні аргументи на користь вищезазначеної дати.

Перш за все, це свідчення сучасника й близького знайомого Кирила Розумовського – графа Федора Головкина, що міститься в його спогадах, нещодавно виданих в Росії. Вважаємо за доцільне відтворити розповідь Ф. Головкина в оригіналі про час і деякі обставини початку карколомної кар’єри майбутнього гетьмана: “Я от него (К. Розумовського – О.П.) лично узнал нижеследующие подробности. Когда Алексей устроился в Петербурге, он подумал о младшем брате и, ради приличия, послал к нему офицера который должен был его привезти с собой. – Но Кирилла, будучи уже взрослым и опасаясь при виде мундира, что его хотят завербовать в солдаты, спрятался на дереве, откуда его пришлось доставать посредством голодовки... Так как его образование началось с 18^{ти} летнего возраста (тобто по приїзду його до

Петербургу 1742 року – О.П.), то оно не испортило ни его здравый рассудок, ни прямоту его характера” [74]. Аналогічні дані щодо року народження Кирила Розумовського містяться і в мемуарах графині В. Головіної, зокрема в іменному покажчику видання: “Разумовский Кирилл Григорьевич (1724 – 1803), граф, президент Академии наук с 1746, малороссийский гетман с 1750, фельдмаршал с 1764” [75].

Нарешті, на 1724 рік, як рік народження гетьмана К.Г. Розумовського вказують у своїх працях історики Володимир Щербина [76] і Михайло Грушевський. Останній з цього приводу писав, зокрема, наступне: “... на предложенное прошение про выбор нового гетмана (1744 г. – О.П.) обещана прихильна відповідь. Справу протягнуто тому, що чоловік призначений правительством на гетьманство ще не був готовий. Був то молодший брат Олексія Розумовського Кирило. Йому тоді тільки скінчилося двадцять літ (родився 1724 р.); виховували його на великого пана і вислали з гувернерами за границю, кінчати свою освіту.” [77].

Сподіваємося, що вищенаведені аргументи, внаслідок яких К. Розумовський “подорослішав” на цілих чотири роки, змусять утримуватися майбутніх дослідників від тих поблажливо – іронічних характеристик “юнака – президента” Російської Академії наук і “надто молодого гетьмана”, що вже багато років переходять з одної праці в іншу.

Тільки в 1742 році, після вступу на престол Єлизавети Петрівни, 18-річний Кирило, за розпорядженням його старшого брата, був відвезений до російської столиці. Тут він під керівництвом кращих тогочасних педагогів і вихователів вдосконалював свою освіту, початки якої одержав на батьківщині.

Для завершення освіти у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив Кирила за кордон під ім'ям дворянина Івана Обидовського. Наставником при цьому було визначено ад'юнкта Російської Академії наук Григорія Теплова, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодого Розумовського – майбутнього гетьмана України, а й на остаточну долю самої української державності. Перед від'їздом Кирило одержав від брата інструкцію, що була написана, найвірогідніше, близькою до Олексія Григоровича людиною – В. Ададуrowим. Окрім загальних настанов молодій людині стосовно поведінки за кордоном, Олексій Григорович настійно рекомендував Теплову займатися з Кирилом мовами, арифметикою, географією і загальною історією. Від брата він вимагав старанності й наполегливості в навчанні, аби надолужити втрачені роки (“пренебреженное поныне время”) [78]. Водночас, за іменним указом імператриці, від Г. Теплова вимагалось

під час перебування за кордоном самому ретельно вивчати досвід роботи іноземних академій і прилучати до цього і свого підопічного.

Перше місто, в якому вони зупинилися був Кенігсберг (Східна Прусія), де Кирило посилено вивчав німецьку і латинську мови, а також географію. Наступного року молодий Розумовський вже був у Берліні, де продовжив своє навчання під керівництвом відомого вченого – математика Ейлера. Є підстави гадати, що під час навчання в Берліні він вступив до масонської ложі [79]. Потім була Франція, де за сімейними переказами, він навчався деякий час в знаменитому Страсбурзькому університеті.

Саме під час перебування за кордоном Кирило Розумовський, разом із братом Олексієм Григоровичем, був возведений у графське достоїнство Російської імперії з нагоди укладення миру зі Швецією 15 липня 1744 року. Принагідно зазначимо, що це вже був 22^й випадок возведення в графське достоїнство Російської імперії, відтоді, як в 1706 р., за приборкання повсталих мешканців російського міста Астрахані, першим графом став сподвижник Петра I, воєначальник Борис Шереметев [80].

Навесні 1745 року граф К. Розумовський повернувся до Петербургу. Перебування за кордоном мало великий вплив на його загальний розвиток. З усього було видно, що він цілком надолужив втрачений в юності час в справі освіти. Відсутність видатних здібностей компенсувалася в ньому, за відгуками сучасників, любов'ю до рідної землі, правдивістю, щирістю і благодійністю. Отримавши невдовзі досить високий придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський поринув у веселе й безтурботне життя вельможі елизаветинського двору. Маючи гарну зовнішність і природню кмітливість, він, за свідченням Катерини II, зумів досягти у вищому світі загальної шани й любові. З симпатією імператриця в своїх мемуарах писала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь [81]. Зберігся цікавий опис його зовнішності вже вищезгаданим графом Ф. Головкиним: “Кирилла Разумовский был почти саженого роста и великолепно сложен, с чертами лица более приятными, чем красивыми. В его манерах было нечто дикое, а в его осанке – нечто восточное, но в общем он производил величественное и оригинальное впечатление” [82]. Особиста прихильність до нього імператриці Єлизавети додалася ще й престижним одруженням у 1746 році із родичкою цариці Катериною Нарішкіною. Того ж року, маючи від роду 22

роки, Кирило Розумовський був призначений президентом Російської Академії наук (з 1747 р. – Академія наук і мистецтв (“художеств”)).

Таке призначення пояснювалося не лише прихильністю цариці Єлизавети до Розумовських, але й тогочасною офіційною політикою її уряду, спрямованою проти засилля німців у важливих сферах життя країни і, зокрема, в науці. Перші чотири президенти Російської Академії наук були німецького походження. Після вступу Єлизавети на престол, у зв'язку з відсутністю бажаної для цариці кандидатури серед росіян, посада президента Академії упродовж п'яти років взагалі залишалася вакантною. За таких обставин Кирило Розумовський, маючи за плечима досить пристойну європейську освіту, а головне, будучи довіреною особою імператриці став президентом Академії. Водночас, з огляду на молодість й недосвідченість президента, фактичне керівництво установою було доручено його вихователю Г. Теплову, який офіційно зайняв посаду асесора при академічній канцелярії.

Слід зазначити, що діяльність К. Розумовського на посаді президента з перших кроків була виваженою і конструктивною та свідчила про його особистий інтелект. Перший виступ президента Розумовського перед професурою у червні 1746 р. мав, по суті, програмний характер і передбачав значні позитивні зміни у діяльності академії. Висловивши, зокрема, думку про те, що слава академії не може бути великою і шляхетною, якщо вона не поєднується з користю, молодий президент зажадав, аби академія мала не тільки науковий напрям у своїй діяльності, а й навчальний. Тобто академія, за задумом К. Розумовського, мала стати ще й університетом, загальноросійським вищим навчальним закладом. Не зайвим, вочевидь, буде підкреслити, що це було сказано за дев'ять літ до заснування Московського університету.

У самій же академії відчайдушну й непримиренну боротьбу із засиллям німців вів тоді геніальний російський учений Михайло Ломоносов, який свого часу навчався в Києво-Могилянській академії. К. Розумовський одразу ж перейнявся глибокою повагою до Ломоносова і, незважаючи на те, що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумахер, Тауберт та ін.), часто підтримував його і морально, й матеріально.

За час безпосереднього й активного президентства К. Розумовського, що тривало майже 20 років (до 1765 р.), в академії з'явилася ціла плеяда місцевих академіків і ад'юнктів. Окрім Ломоносова, це були: Тредіаковський, Крашенников, М. Попов, Котельников, Козицький, Румовський, Сазонов, Красильников і Матоніс.

Після остаточного затвердження К. Розумовського за царським указом від 5 червня 1750 року в якості гетьмана і видання відповідної грамоти Колегією іноземних справ з вказівкою до правлячої старшинської верхівки і всього населення України-Гетьманщини його (К. Розумовського) “за гетьмана признавать и почитать и надлежащее послушание отдавать” [83], К. Розумовський мав титулуватися наступним чином: “Ясневельможный высокоповелительный всея Малия Россіи обоих сторон Днепра и войск Запорожских гетьман, Её імператорского величества действительный камергер, разних орденов кавалер, імператорской Академіи наук Президент, лейб – гвардіи Ізмайловского полку подполковник, Россійской імперіи граф и протчая” [84]. В титулі, як бачимо, відбито історично усталена традиція іменуватися гетьманом обох берегів Дніпра, тобто Лівобережної і Правобережної України. Всупереч тому, що остання, як відомо, перебувала в цей час у складі Речі Посполитої.

Слідом за тим було видано ряд указів стосовно статусу нового гетьмана. Зокрема було визначено маєтки на гетьманський уряд з усіма їхніми прибутками за попередні роки, а сам гетьман дорівнювався до найвищого військового чину в Російській імперії – генерал-фельдмаршала. Надзвичайно важливим чинником у відновленні гетьманства й зміцненні державотворчих процесів в Україні була ліквідація посади офіційного російського резидента і висилка з України усіх колишніх високопоставлених російських чиновників.

Гетьману К. Розумовському у вічне володіння було надано міста Батурин, Почеп і Ямполь з повітами, Гадяцький замок з усіма містечками і селами, волості: Шептаківська, Чеховська і Биковська, а також ряд інших населених пунктів і земель. В цих маєтностях було 10107 дворів [85].

За довідкою, складеною Економічною канцелярією у лютому 1756 р. на вимогу російської Колегії іноземних справ, прибутки з гетьманських маєтків в Україні становили за 1753 – 1754 роки 17983 рублі 30 коп., в тому числі лише з винокуріння (1072 казанів) – 5360 рублів [86]. За довідкою про маєтності, “пожалованных графу Разумовскому в потомство”, що її подав до Петербургу Григорій Теплов 15 листопада 1764 року (тобто одразу ж після скасування гетьманства – О.П.) в цих маєтностях, мала місце велика промислово-підприємницька діяльність. Так, в Батуринській волості, де К. Розумовському належало 1342 селянських дворів, працювали кінський, вівчарний і свічковий заводи, декілька млинів і сукняна фабрика. Загальний річний прибуток від цих підприємств становив до 5000 крб. З винокурних заводів, шинків і

конопляного промислу Почепівської волості, де нараховувалося 2184 двори, прибуток гетьмана становив від 13 до 14 тис. крб. Окрім того мешканці м. Почепа щорічно сплачували грошовий чинш в 2 тис. крб. В Биковській волості (568 дворів) у великому степу діяв кінський завод, в якому утримувалося до 1 тис. коней, які йшли виключно на потреби гетьмана та його оточення. Биківський і Чеховський (Чеховська волость) вівчарні заводи, де утримувалося до 16 тис. овець, постачали вовну до Батуринаської сукняної фабрики.

Цікаві відомості в довідці Г. Теплова містяться щодо села Серединна Буда, розташованого на самому кордоні з Росією. Практично кожен селянин тут утримував винокурню, продукцію від якої контрабандними шляхами збував, головним чином, в найближчих російських містах таких, як Севськ, Трубчевськ, Карачев, Орел, і Кроми. Нерідко озброєні загони мешканців цих міст робили наскоки на Серединну Буду і силоміць забирали звідти вино. Селяни Серединної Буди мали заслужену репутацію заможних людей. Особливо це стосувалося місцевих розкольників, серед яких було чимало справжніх багатіїв (“капіталістів”). З 1750 по 1756 рік мешканці Серединної Буди сплачували податки тільки гетьману К. Розумовському – 750 крб. на рік, а з 1756 р. були обкладені загальнодержавними повинностями і сплачували щорічно по 2 тис. крб. Після видання гетьманського універсалу 1759 року, яким селянам заборонялося займатися винокурінням, мешканці Серединної Буди в більшості прийшли в зубожіння і розійшлися в пошуках іншого заробітку (“все было разбрелися”). Щоправда, вже 1762 року для них було зроблено виняток і їм було дозволено знову займатися винокурінням, з тією умовою, аби вони з кожного казана “платили по 40^й бочке вина и на своих подводах сами отвозили в Гадяцкой замок (до гетьманської маєтності – О.П.) за 200 верст.” [87].

Невдовзі з’являється перший універсал нового українського гетьмана. Він був виданий 28 червня 1750 р. в Санкт-Петербурзі, де ще перебував К. Розумовський, і надісланий до Глухова і в усі полки України – Гетьманщини. В ньому йшлося про перші кадрові призначення в найвищих державних установах. Зокрема керівниками Генеральної військової канцелярії, до прибуття свого в Україну, К. Розумовський призначав генерального суддю Лисенка, генерального підскарбія Скоропадського і генерального осавула Валькевича. Генеральним писарем було призначено полкового писаря Стародубського полку Стефана Петрункевича. В Генеральному суді, згідно універсалу, мали засідати генеральний суддя Горленко, генеральний хорунжий

Ханенко і генеральний бунчужний Оболонський [88]. Опублікований в усіх полках і сотнях у липні 1750 р. цей гетьманський універсал став визначною подією в суспільно-політичному житті тодішньої України – Гетьманщини. Реакцію української правлячої козацької старшини, а також усіх верств населення країни досить яскраво передають нам рапорти усіх 10 полкових канцелярій на ім'я гетьмана К. Розумовського. Ось як, наприклад, святкували “день 1го гетьманського універсала” земляки К. Розумовського: “В полковом городе Козельце (Київського полку – О.П.) в собраніи всей полковой Киевской старшини, сотников, сотенной старшини, атаманов и знатнейших казаков, також духовних чинов и посполства, в соборной Преображенія Господня церкве... молебного пенія, с пушечною палбою публікованы и во все Киевского полку сотни при указах во всех местечках и селах молебствіях оних высочайшей её императорского величества грамоти и ясневелможности вашей универсала опубликованія точніе копіи от полковой здешней канцелярії того ж числа (12 липня 1750 р. – О.П.) разосланы” [89]. Аналогічні події відбулися також в усіх інших полкових центрах і сотенних містечках України – Гетьманщини. Водночас надійшли вітання на ім'я гетьмана від вищих ієрархів православної церкви в Україні, зокрема, митрополита Київського Тимофія (Щербацького – О.П.) і єпископа Переяславського Никодима [90]. Про державну значимість особи графа К. Розумовського, якої він набував вже як гетьман України, засвідчували масштаби організації його від'їзду, разом з родиною, з Росії до України у лютому 1751 року. За наказом Сенату його спеціальний представник поручик Невського піхотного полку Степан Баскаков мав організувати постачання на кожному поштовому стані по дорозі від Санкт-Петербурга до Москви для гетьмана і його свити по двісті підвод. Вартість двох обозів з упряжкою в 145 коней становила 1563 руб. 21 коп. [91].

За спеціальним царським указом від 8 червня 1751 року, по дорозі вже від Москви до Глухова, для забезпечення безперешкодного проїзду гетьмана і його свити наказувалося виставити п'ятсот підвод. Гетьманський обоз складався з 19 візків і 12 кибиток, в які було запряжено 198 коней [92]. Цікаво при цьому зазначити, що для перевезення гетьманської канцелярії на чолі з генеральними старшинами Миколою Ханенком і Василем Гудовичем було задіяно понад 30 коней, в той час як в каретах самого гетьмана і його родини було в упряжці лише 16 коней [93].

Нарешті, 13 березня 1751 р. К. Розумовський присягнув на вірність імператриці, а 22 травня отримав “Жалувану грамоту” на гетьманство і від’їхав в Україну до Глухова.

Характерно, що ніяких договірних статей при цьому не було укладено. – В “Жалуваній грамоті” сказано тільки, що гетьман повинен управляти “по прежним обычаям и по постановленным пунктам, на которых приступил. Богдан Хмельницкий и по нашим императорского величества указам, определённым и впредь определяемым без нарушения прав и вольностей стародавних народа малороссийского” [94].

В присязі ж гетьман Розумовський прямо зобов’язується “все указы Ея Императорского Величества, от времени до времени присылаемые, надлежащим образом по совести исполнять и таким образом себя вести и поступать, как доброму и верному Е.И.В. рабу и подданному благопристойно есть и подлежит” [95]. Вищезазначене засвідчує, що російський уряд, відновлюючи гетьманство, зовсім не збирався повернути Україні усі її попередні права як автономної держави.

30 червня 1751 р. гетьман у супроводі усіх українських козацьких полків урочисто прибув до Глухова. Біля міської брами на нього чекала генеральна старшина і бунчукові товарищі. Після церкви, в якій архімандрит виголосив пророчу і окропив гетьмана святою водою, в гетьманському палаці відбулася офіційна зустріч К. Розумовського з вищими українськими урядовцями. Від імені останніх з промовою перед гетьманом виступав генеральний підскарбій Скоропадський. За два тижні по тому (13 липня) в глухівській церкві Св. Миколая, після закінчення обідні, радник гетьмана Г. Теплов (за деякими даними агент російського уряду – О.П.), який прибув до України разом з К. Розумовським, прилюдно прочитав вищезгадану “жалувану грамоту” що, разом з гетьманськими клейнодами, була урочисто привезена до церкви. За тим, після молебну подяки, гарматного і рушничного салюта, в гетьманському палаці, в черговий раз, відбувся гучний і пишний бенкет [96].

Слід зазначити, що подібна помпезність, запозичена здебільшого з Петербургу і Москви стала неодмінною частиною і, власне, нормою життя нового українського гетьмана і його оточення. К. Розумовський оточив себе цілим штатом придворних, утримував цілий загін особистих охоронців. Родинні свята, що за своїми масштабами і пишнотою фактично не поступалися офіційним, як правило, супроводжувалися стріляниною з гармат, рушниць і т. ін. Яскраво і детально про це, зокрема, засвідчив у своєму “Щоденнику” один з активних учас-

ників подібних свят і зустрічей генеральний підскарбій Я. Маркович. Ось лише деякі з щоденникових записів за 1752 рік:

“Генварь. 1. Рано был гетманском дворце и по службе там же на обеде, а ввечеру на бале.

Генварь. 12. Неделя. Рано поехал в Глухов, был у гетмана, обедал у Скоропадского, ввечеру на комедии.

Генварь. 26. Неделя. Был рано в гетманском дворе, и ввечеру там же на комедии.

Март. 17. Были мы все у гетмана и там ради именин кушали.

Март. 18. Сегодня для именин самого гетмана были все у него, обедали и до ночи забавили.

Апрель. 18. В ночи против субботы привезена из С.-Петербурга гетману кавалерія Св. Андрея.

Апрель. 19. В Глухове было торжество ради привезённой кавалеріи (В ЦДІА України зберігається копія царської грамоти про нагородження гетьмана К. Розумовського орденом святого Апостола Андрія – найвищою на той час державною нагородою Російської імперії. Царську грамоту і орден привіз до Глухова з Петербурга спеціальний урядовий кур’єр капітан-поручик Василій Суворов (батько майбутнього російського полководця Олександра Суворова – О.П.). Серед архівних документів є також відповідь гетьмана К. Розумовського з подякою Єлизаветі Петрівні за нагороду) [97].

Апрель. 25. Сегодня торжество было, обедали в гетманском дворце; ввечеру был бал и фейерверк” [98].

Усі ці урочистості і церемонії мали засвідчити величезне значення для України і всього її народу відновлення інституту гетьманства – головної атрибутики української держави даного періоду. Разом з тим, сам гетьман К. Розумовський, як вихованець вже значною мірою двору “веселої цариці” Єлизавети Петрівни і носій культури тогочасної євразійської абсолютної монархії, демонстрував своє прагнення перенести бодай зовнішні ознаки цієї культури (власне, субкультури – О.П.) на український ґрунт. Подальші роки гетьманування К. Розумовського засвідчили, що, за активної підтримки значної частини старшинської верхівки, йому це, до певної міри, вдалося зробити. Хоча, з другого боку, це не виключало спротиву, в тій або іншій формі, з боку патріотично налаштованої старшини і мислячої інтелігенції, які небезпідставно вбачали реальну загрозу для України в подібних діях свого гетьмана і асиміляторської діяльності представників російської державно-політичної системи.

6. Структурна реорганізація гетьманських володінь. Розширення глухівської резиденції і відбудова м. Батурина

Гетьманські володіння при К. Розумовському були піддані деякій структурній реорганізації. Замість існуючих, так зв. “старост”, на які поділялося гетьманське господарство, було утворено дев’ять округів або волостей: Почепська, Бакланська, Шептаківська, Ропська, Карлівська, Батуринська, Биківська, Яготинська і Гадяцька. На чолі кожної волості було поставлено спеціального управляючого, який стежив там за всіма господарськими справами, зокрема, за посівом і збиранням хліба, за станом худоби, бджільництвом і т. ін., а також збирав податки з населення і реалізував зібрані продукти.

Загальне керівництво цими новоутвореними волостями здійснювалося так зв. “Економічною канцелярією”, на чолі якої перебував вихователь і радник К. Розумовського Григорій Теплов. В разі відсутності останнього його функції перебирав один із членів правління “Економічної канцелярії” за спеціальним розпорядженням гетьмана. Так, у зв’язку з від’їздом Г. Теплова, разом з К. Розумовським до Москви, правління справами канцелярії, згідно гетьманського “ордеру” від 16 грудня 1752 р. доручалося бунчуковому товаришу Якову Тернавському, якому повинні були усі службові канцелярії “без всякого отрицання немедленно чинить исполнение, так как до сего чинено было по ордерам советника Теплова, когда он в отсуствии за нами от экономической канцелярии был”. Заступниками Я. Тернавського призначалися бунчукові товарищі Павло Ломиковський і Федір Чуйкевич, кожен з яких мав ще й окремі персональні обов’язки по управлінню й догляду за гетьманським господарством в цілому. Зокрема, П. Ломиковському, окрім роботи в канцелярії, гетьман особисто доручав йому “весь наш дом в особеннейшее смотрение и людей в нем оставшихся и жить до нашего возвращения неотлучно в доме нашем”. Ф. Чуйкевич безпосередньо мав відповідати за роботу канцелярських чиновників і чинного діловодства в цілому. Його помічником в цій діяльності канцелярії призначався досвідчений і кваліфікований працівник – старший канцелярист Федір Война. Призначене керівництво Економічною канцелярією зобов’язувалося двічі, а то й тричі, на місяць надсилати на ім’я гетьмана звіти (“репорти”) про економічний стан гетьманських маєтностей. Окремі фінансові документи (“ведомости”) йшли на розгляд Григорія Теплова [99].

Водночас гетьманські володіння, будучи звільненими від державних податків і повинностей, вийшли й з під контроль адміністрації тих полків, на території яких вони знаходилися. Це, зокрема, видно з листа Г. Теплова до переяславського полковника Семена Сулими в листопаді 1751 року, в якому головний управитель гетьманського господарства наполягав на тому, аби “маетности его ясновельможности изъемлемы должны быть от ведения всех судебных мест прежде ведения канцелярии экономической, и все, что в них производится или от них, требовано быть имеет, должна наперед ведать канцелярия экономическая, яко командующее оными место” [100].

Власне, ця приватна інституція, по суті була прирівнена за своїм значенням і вагою в адміністративно-політичній структурі України-Гетьманщини до її найвищої державної установи – Генеральної військової канцелярії. Зокрема, у вже згаданому вище грудневому 1752 р. “ордері” гетьман К. Розумовський наказав членам Економічної канцелярії “сносится с Генеральною нашею же войсковою канцеляриею в равенстве... и в подписаниях же сношений наблюдать то уравнение” [101]. Виняток хіба що робився у випадках стосунків з найвищою судовою установою – Генеральним судом, до якого Економічна канцелярія, в разі потреби, могла звертатися лише через Генеральну військову канцелярію [102].

При К. Розумовському служба в гетьманських маєтностях для старшини вважалася лише почесним обов’язком і не оплачувалася, як це було раніше. Особи (в більшості випадків це були бунчукові й військові товариші), які одержували спеціальний ордер, повинні були з’являтися на певний, як правило, 3-4 місячний строк до гетьманського двору, на зразок того, як раніше вони з’являлися за ордерами на службу протягом кількох місяців до Генеральної військової канцелярії [103]. Траплялися такі виклики і в особливих випадках, наприклад, “для досмотру добропорядочной работы при национальной постройке” [104], тобто до гетьманських палаців і т. ін.

Гетьман К. Розумовський велику увагу приділяв розширенню своєї глухівської резиденції, яка, судячи зі збереженого плану 1749 року [105] була дуже подібна до одноповерхового будинку в с. Перові (під Москвою), збудованого за проектом В. Растреллі.

У гетьманському палаці в Глухові, побудованого за проектом архітектора Андрія Квасова, а потім у Батурині був свій придворний штат: капелян, капельмейстер (усього понад 30 музикантів і співаків), сотник, конюший та ін. Невдовзі по приїзду до Глухова гетьман виписав

з Відня висококласних музикантів – трубачів і литаврщика, на заміну місцевим оркестрантам, які не задовольняли його музичний смак. Однак іноземні музиканти потребували великих грошових витрат – 1308 крб. на рік, що спонукало управителя гетьманськими маєтками Григорія Теплова, та й самого К. Розумовського, знову звернутися до послуг вітчизняних майстрів. Зокрема, у листі до генерального писаря Андрія Безбородька від 19 вересня 1755 року Григорій Теплов пропонував укласти контракт з учителем співу гетьманського хору, аби той навчив грати на трубах і литаврах кількох хористів. На думку Теплова, з числа останніх музичними здібностями виділялися Ілько Колесничевський, Григорій Кореневський, Василь Харченко, Степан Макушинський та Максим Соляников, які в недалекому майбутньому могли б з успіхом замінити музикантів – іноземців. Водночас Г. Теплов повідомляв про намір гетьмана зобов'язати цього учителя навчати грі на духових інструментах тих хористів, які розуміються на музичних нотах, але підупали в голосі, для направлення їх до військових оркестрів усіх десяти українських козацьких полків. В додатку до листа (“записці”) Г. Теплов пропонує встановити наступну оплату за працю гетьманських музикантів: капельмейстеру – 150 крб. річного окладу, одяг (за вибором) на 40 крб., квартира, дрова і свічки; військовим музикантам (чотирьом трубачам і литаврщику) – по 50 крб. річного окладу і одягу на 39 крб. В разі поїздки за межі Укаїни-Гетьманщини, усім мали видавати додатково на харчі щомісяця по 4 крб. [106].

На утримання обслуговуючого персоналу, що складався з 261 чол., щорічно витрачалося понад 60 тис. крб.[107]. Для охорони персони гетьмана й гетьманського прапора було утворено спеціальний кінний загін, члени якого вдягалися в зелені гусарські мундири.

Після відновлення гетьманського управління в Україні розпочалася відбудова міст Глухова і Батурина. В 1748 році, після нашествия сарани, яка знищила практично увесь хлібний врожай на більшій частині території України-Гетьманщини, ряд українських міст був підданий нападу великого загону паліїв, який таємно прибув з Правобережної України і діяв за завданням польсько-литовських магнатів Радзивілла і Потоцьких [108]. Особливо постраждав Глухів, який внаслідок триденної жахливої пожежі був перетворений на суцільне попелище. В жалюгідному стані продовжувала перебувати й колишня гетьманська столиця – м. Батурин. Архівні матеріали, що зберігаються в ЦДІА України (м. Київ), засвідчують досить активну забудову міст Глухова і Батурина, яка мала місце, зокрема, на початку і в середині

50-х рр. XVIII ст. Так, зі “Справи про будівництво міст Глухова і Батурина” (1755 р.) дізнаємось, що вже 1752 р. за ордером гетьмана К. Розумовського на купівлю в м. Тулі (Росія) “железних и протчих материалов” для будівельних робіт у Глухові і Батурині було видано з Військового Скарбу “росходчику дворовому Постникову” 3 тис. рублів [109]. За “Відомістю” від 17 грудня 1755 р., що була складена в спеціально створеній “Експедиции строений Глуховского и Батуринского”, на оправу 704 книг, закуплених для “національних строєній” і новозбудованих церков, було витрачено золота на суму 1089 руб. 80 коп. [110]. За тими ж даними, архітектору Андрію Квасову, під керівництвом якого на поч. 50-х рр. XVIII ст. Здійснювалася забудова Глухова і Батурина, було видано від “Експедиції” на купівлю золота і срібла для іконостаса, а також на найм майстрів, 3 тис. рублів, за “наружные работы” – 953 руб. 50коп. [111].

З контракту, що його уклав на поч. 50-х років з Генеральною військовою канцелярією, а потім і з “Експедицією строєній” запрошений з Італії будівельний майстер Карло Пеллі видно, що на Батуринських цегляних заводах щорічно виготовлялося близько двох з половиною мільйона штук цеглин. Працювало на цих заводах 400 чол., 300 з яких було зайнято безпосередньо виготовленням цегли, а 100 чол. копали глину [112]. Цікаво, що вже у березні 1754 року у майстра Карла Пеллі, якому було створено досить пристойні матеріальні умови (250 руб. річної платні, квартира в Батурині, значна кількість провіанту тощо), з’явився серйозний суперник в особі колишнього роменського сотенного писаря, Григорія Ляшкова, засудженого за вбивство і засланоного на десять років на виправні роботи до Батурина. Г. Ляшков, зокрема, запропонував “Експедиції строєній” свою кандидатуру на посаду майстра Батуринського цегляного заводу, обіцяючи вдвічі збільшити річне виробництво цегли, тобто довести його до п’яти млн. штук – кількість, що її виробляли робітники на чолі з майстром Карло Пеллі лише за два роки. Необхідними умовами виконання цього завдання арештант вважав лише збільшення робітників, що копали глину із 100 до 150 чол., а також кількості сараїв і інструментів для вироблення цеглин. Також Ляшков, позбавлений права на оплату своєї праці, вважав за доцільне пересилати заробітню плату робітників безпосередньо на його ім’я. Як винагороду, в разі виконання зазначеного обсягу роботи, колишній роменський сотенний писар просив його дострокового звільнення. Слід сказати, що пропозиція Г. Ляшкова видалася настільки привабливою і вигідною в економічному відно-

шенні, що оригінал його листа (“доношення” з 13-ти пунктів) з “Експедиції строєній” було надіслано до Генеральної військової канцелярії для отримання відповідних санкцій. Однак остання, в особі генеральних старшин С. Кочубея і Я. Якубовича не наважилася самотійно вирішити це питання, і, зважаючи на існування офіційного контракту з іноземним громадянином майстром Карло Пеллі, а також на соціальний статус Г. Ляшкова на даний час, звернулася за остаточною резолюцією до гетьмана К. Розумовського [113]. Як засвідчує подальша офіційна переписка, за розпорядженням останнього до Генеральної військової канцелярії, контракт з Карло Пеллі було розірвано, а Г. Ляшкова призначено майстром Батуринського цегельного заводу на всіх його умовах, терміном на один рік. Питання щодо його дострокового звільнення відкладалося гетьманом до отримання конкретних результатів роботи заводу і самого Г. Ляшкова зокрема [114]. Однак, незважаючи на наявність великої кількості будівельних матеріалів і зокрема цегли, виробленої робітниками на чолі з вищезазначеним Г. Ляшковым, роботи по будівництву Батурина невдовзі довелося різко скоротити, в зв’язку з нестачею грошей в державній скарбниці. Як доповідав гетьману К. Розумовському один з керівників Генеральної військової канцелярії Семен Кочубей в донесенні від 19 квітня 1755 року, “ныне ж в Скарбе Войсковом денег так недостаточно, что и работникам употреблячи́ся тамо по силе ордеров Вашей Ясневелможности по триста человек для делания кирпича з запла́тою оным по всякой день по три копейки, и на другіе по Експеди́ции строєній надобности едва доставать может” [115]. В зв’язку з цим, довелося різко зменшити кількість робітників, які виробляли цеглу – в Батурині залишалося лише сто чоловік, а решта (двісті робітників) відпускалася додому “впредь до востребованія” [116].

Тим не менш будівництво в Батурині не припинялося. Понад те, влітку 1757 р. під керівництвом італійських архітекторів Венероні і Бартоліані, які прибули до України на запрошення К. Розумовського, розпочалося будівництво цеглового гетьманського будинку. На цей час закінчився контракт з гетьманським урядом іншого італійського архітектора – Рінальдї, який працював в Глухові і Батурині з 1752 р. до 22 березня 1757 р. У реєстрі витрат походної канцелярії гетьмана К. Розумовського зберігся запис за 3 грудня 1754 р. про те, що архітектору Рінальдї за перше півріччя цього року було сплачено 800 рублів [117].

Венероні і Бартоліані працювали в Батурині 2 роки і 9 місяців, отримуючи платню 800 руб. на рік [118].

Відомо, що 23 травня 1757р. з Батуринського цегляного заводу на це будівництво було видано 242990 шт. цегли [119]. Про початок будівництва гетьманського будинку в Батурині повідомляв в одному із своїх листів до віце-канцлера Росії графа М. Воронцова того ж 1757 року сам гетьман К. Розумовський. При цьому він водночас пояснював причини свого бажання остаточно переїхати з Глухова до Батурина, який мав стати і резиденцією гетьмана. “Гнусное место Глуховское, на котором я построился уже было и не мало, – писав К. Розумовський, – и при том по сырости, низости и болотной земле, почти уже деревянное строение, не в пору строенное и скороспешно худыми плотниками и из мелкого лесу, до того меня напоследок привели, что единственно для здоровья, которое дом мой Глуховский весьма повреждает, принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине” [120].

Протягом 1758 року в Батурині було побудовано декілька будинків для адміністративних установ, в тому числі канцелярію. Почали також проектувати будівництво великого дерев'яного будинку для гетьмана. Будівельні роботи в місті особливо прискорилися після видання 30 травня 1759 р. гетьманського універсалу про переведення резиденції з Глухова до Батурина [121].

В березні 1760 р. будівництво гетьманського цегляного будинку було в основному завершено, за винятком окремих дрібних видів робіт. Його архітектори – італійці Венероні і Бартоліані, одержавши схвальний відгук про свою роботу від гетьмана і його письмову рекомендацію, в зв'язку із закінченням контракту, виїхали з України.

Поряд з адміністративними установами в Батурині починає ширитися приватне будівництво. Зокрема, радник гетьмана Г. Теплов протягом 1760 р. побудував два флігелі на своїй ділянці землі і розпочав будівництво великого цеглового будинку. Гетьман К. Розумовський продовжував будувати свої промислові підприємства, розпочавши, зокрема, 1761 року великі роботи на р. Шовковиці біля Батурина. Після скасування гетьманства усі колишні “національні строєня”, перейшли у власність до К. Розумовського і він продовжував їх будівництво вже власним коштом.

7. Активізація державно-політичної діяльності гетьмана К. Розумовського

У травні 1752 р. К. Розумовський, у супроводі Г. Теплова і кількох генеральних старшин, вирушив до давньої гетьманської столиці м. Батурин, розпочавши тим самим заплановане близьке знайомство з ввіреною йому країною. Поїздка, що мала, по суті, інспекційний характер, тривала понад два місяці. Разом з тим, вже в сталих традиціях, вона супроводжується урочистими зустрічами, феєрверками, бенкетами тощо. Відвідавши практично усі українські полки, а також Київ, гетьман повернувся до Глухова. За час його відсутності управління державою перебувало в руках вищих урядових членів Генеральної військової канцелярії і Генерального Суду – Скоропадського, Валькевича, Ханенка і Оболонського.

Поступово родина Розумовських встановила тісні стосунки, в тому числі й родинні (через шлюби), з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичи, Апостоли, Галагани та ін. Виконуючи прохання чисельних родичів, гетьман своїми універсалами (без царських указів – О.П.) почав роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням. В гетьманських універсалах уперше з'явилося таке формулювання як “в вечное и потомственное свое и наследников своїх владение”, за яким представники старшини, і передусім численні родичі гетьмана, поспішали одержати вільні поселення, що подекуди ще зберігалися.

Під впливом гетьмана в Україні-Гетьманщині з'явився царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого. Зокрема, указом рішуче проголошувалося, “чтоб малоросіян никто, кто б какого звания и достоинства ни был... никакими образы в вечное холопство не укреплял... будет же кто на них хотя какие крепости и письма имеют, оным быть недействительными; а ежели кто от того времени дерзнет в противность оных указов с малоросіянами поступать, с теми будет учинено как явними преступниками и ослушниками указов...” [122]. Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців. З цією метою була навіть створена спеціальна установа (“контора”), яка приймала на ім'я гетьмана прохання, листи, скарги тощо.

К. Розумовський почав самостійно призначати козацьких старшин, зокрема полковників, хоча ще з часів Петра I подібні призначення

вважалися справою царського уряду. В цьому зв'язку, вже у травні 1752 року Колегія іноземних справ направила з С. – Петербургу запит до Генеральної військової канцелярії, аби та надіслала пояснення з приводу призначення гетьманом К. Розумовським миргородського і київського полковників. Як видно з цього листа (“цидули”), гетьман надав інформацію до Колегії закордонних справ 15 вересня 1751р., а також 28 – 31 січня 1752 р про те, що він “в силе прав волностей и прежних обикновений и порядков малороссийских” своїми універсалами, на підставі результатів виборів, призначив бунчукового товариша Троцького полковником Миргородського полку, а потім (після смерті останнього) – полкового суддю Остроградського. На таких же підставах було призначено й бунчукового товариша Юхима Дарагана полковником Київського полку. Очевидно, що таке формальне повідомлення гетьмана не задовольнило Колегію, в зв'язку з чим і з'явився вищезазначений її запит до українського уряду. Понад те, в цьому документі особливо акцентується на тому, що в Санкт-Петербурзі нічого не відомо “о таких правах и прежних обикновениях, по которим би гетьману позволялось без предоставления Ее Императорскому Величеству в Колегію ино-странных дел в полковники производить” [123].

Наприкінці грудня 1752 року Кирило Розумовський, на запрошення імператриці Єлизавети Петрівни, виїхав до Москви, де в той час перебував царський двір. Його супроводжували генеральний обозний Кочубей, генеральний писар Безбородько, гадяцький полковник Галецький, 4 бунчукових товаришів, старший військовий канцелярист та ін., які входили до так зв. походної Генеральної військової канцелярії, що постійно знаходилася при гетьмані під час його перебування за межами України, і фактично виконувала функції українського уряду (паралельно з Генеральною військовою канцелярією в Глухові). По приїзді до Москви ця установа була розміщена в одному з приватних будинків, за який щомісячно з української скарбниці сплачувалося по 55 крб. Така ж сама сума виділялася й для сплати приміщення (“квартири”) для штату походної канцелярії. На утримання її співробітників, за розпорядженням гетьмана К. Розумовського, було визначено наступні щомісячні персональні оклади: генеральному обозному Кочубею – 40 крб., генеральному писарю Безбородьку – 30 крб., гадяцькому полковнику Галецькому – 20 крб., бунчуковим товаришам – по 15 крб., старшому канцеляристу Туманському – 15 крб. Рядовим чотирьом канцеляристам визначалося по 10 крб. кожному. Двом старшинам військової охорони канцелярії виділялося щоденно по 15 коп., 14^{ти} рядовим компанійським козакам – по 5 коп. кожному [124].

Відсутність гетьмана в Україні тривала понад 4 роки і була найдовшою за всі роки його правління*. Увесь цей час поточними справами і в цілому, за його дорученням, правила генеральна старшина – члени українського уряду.

Особливо насиченими подіями виявилися, як засвідчують архівні документи, 1753 – 1755 роки. Так, вже 3го січня 1753 р. навздогін гетьману, який перебував ще в дорозі, Генеральна військова канцелярія (за підписом її членів Михайла Скоропадського і Петра Апостола) надсилає рапорт в зв'язку з надходженням до Глухова листа від генерал-лейтенанта графа Салтикова – командуючого російськими драгунськими полками, що перебували на території України – Гетьманщини. Останній, зокрема, повідомляв гетьмана К. Розумовського про наказ Військової колегії бути в бойовій готовності, в зв'язку з отриманою інформацією щодо підготовки кримських татар до раптового нападу на Україну. Далі цей російський генерал вимагав в найстисліші терміни сформувати з найближчих до українсько-кримського кордону козацьких полків військовий загін і направити його на допомогу російським військам, що мали переправитись на правий берег Дніпра. Генеральна військова канцелярія, надзвичайно оперативно відгукнувшись на цю вимогу, підготувала проект гетьманського ордеру, за яким мав бути сформований козацький загін. До останнього, зокрема, направлялося 1 тис. виборних козаків з Лубенського полку, 800 козаків – з Переяславського, 450 – з Прилуцького, 500 – з Полтавського, 700 – Гадяцького полку, усього 3450 виборних козаків і старшин. Командиром загону (“наказним полковником”) призначався переяславський полковник Сулима. Формування загону повинно було відбуватися після надходження відповідних наказів (“ордерів”) у вищезазначені полки з Генеральної військової канцелярії. Козаки, що потрапляли до нього, до певного часу, не повинні були знати справжньої мети майбутнього військового походу. Під час підготовки до останнього їм заборонялося також відлучатися з домівок. Стан бойової готовності оголошувався від імені гетьмана також в Запорозькій Січі і серед трьох компанійських полків України-Гетьманщини [126]. Не встиг гетьман К. Розумовський схвалити й узаконити своїм ордером від 19 січня 1753 р. вищезазначені дії Генеральної військової канцелярії, як вже невдовзі одержав указ

* Як видно з “Записок” Я. Марковича К. Розумовський повернувся до Глухова лише 2 березня 1757 р., – “... а перед вечером приехал гетьман, котрого мы в дворце встретили; при нем советник Теплов, новый судья генеральный Журман и прочие придворные его” [125].

імператриці Єлизавети Петрівни. В ньому, своєю чергою, вказувалося на необхідність бути в бойовій готовності і чекати можливого збройного нападу на Україну з боку Ногайської орди. Водночас імператриця звертала увагу гетьману на дії гайдамацьких загонів, сформованих головним чином із запорозьких козаків, які на той час зруйнували місто Дубесари на Дністрі, що входило до володінь Кримського ханства. Не бажаючи військового конфлікту з останнім, російська цариця наказувала К. Розумовському негайно покарати гайдамаків і не допускати подібних дій з їхнього боку в майбутньому. Поряд з цим, гетьман одержав наказ організувати на кордоні з Кримським ханством секретну службу розвідки і регулярно доповідати про результати її діяльності безпосередньо російському урядові [127]. Виконуючи цей наказ імператриці, що одразу ж був переданий гетьманом К. Розумовським через Генеральну військову канцелярію в усі полкові канцелярії, на початку квітня 1753 р. як розвідник до Криму був надісланий значковий товариш Полтавського полку Йосип Литвиненко [128]. Після успішного повернення додому він, влітку цього ж року, разом з його земляком козаком Андрієм Гегелою, був знову відправлений за гетьманським орденем в розвідку до Криму і на Правобережну Україну [129]. Як засвідчують звіти цих розвідників, ніяких особливо цінних відомостей вони не здобули, натомість дуже ретельно й детально інформували про усі свої дорожні витрати. Так, наприклад, Андрій Гегела повідомляв, що за час перебування в місті Очакові з 21 липня по 24 серпня 1753 р. витратив власних грошей на купівлю продуктів харчування та інші речі на суму в 15 крб. 89 коп. [130]. Конкретно ці деякі витрати виглядали наступним чином: відерко горілки – 1 крб. 60 коп., відро дьогтю – 16 коп., кава – 80 коп., хліб – 12 коп., риба – 20 коп., за квартиру – 38 коп., сіно на трьох коней – 90 коп., перекладачу – 40 коп. та ін. [131]. Дещо скромнішими були витрати Йосипа Литвиненка за час проїзду його “в Польську область” (тобто на Правобережжя – О.П.) і в зворотньому напрямку. – В Кременчуці за перевіз його через р. Дніпро заплатив 30 коп., плата на різних митницях становила від 5 до 20 коп., на харчі для себе і двом козакам, що супроводжували його, Литвиненко витратив 1 крб. 50 коп., на корм для коней – 1 крб. та ін. Усі грошові витрати цього розвідника становили суму в 4 крб. 40 коп. [132]. У вересні 1753 р. кошовий отаман Запорозького війська Данило Стефанов повідомляв Генеральну військову канцелярію про те, що він, на підставі відповідного ордера гетьмана К. Розумовського, перевіряє секретну інформацію, що надійшла на його адресу. Остання містила в собі аген-

турні дані про зосередження значної військової сили в турецьких містах Очакові і Бендерах (до 8 – 10 тис. чол.), з метою не допустити ніякого будівництва з боку Росії на землях, що відійшли до останньої за умовами мирного договору російсько – турецької війни 1735 – 1739 рр. Водночас повідомлялося й про секретні переговори польських властей з Ногайською ордою про раптовий напад на прикордонні російські гусарські й пандурські полки. Зокрема, кошовий отаман повідомляв, що він вже направив до Криму досвідченого розвідника, козака Корсунського куреня Івана Швидкого, а до “Польської області” таємно було відправлено шість козаків на чолі з Прокопом Мойсеєвим [133]. Оригінали звітів зазначених розвідників вже у серпні 1753 р. були відправлені з Січі до гетьмана Розумовського, а копії цих звітів, разом з рапортом кошового отамана – до Генеральної військової канцелярії в Глухів [134]. А вже невдовзі запорозькі розвідники, що діяли на Правобережній Україні, повідомили свого шефа, Данила Стефанова, про те, що в містечку Лисянці вони чули про направлення в Україну, зокрема до Нової Сербії, шістьох польських шпигунів під виглядом ченців. Кошовий отаман негайно повідомив про це Київського обер-коменданта генерала Костюріна. Останній надіслав відповідні листи до командуючого військами в Новій Сербії генерала Хорвата, коменданта фортеці св. Єлизавети генерала Глебова, а також до Генеральної військової канцелярії. Генеральні старшини М. Ханенко, Петро Апостол і Василь Гудович, своєї черги, в рапорті на ім'я гетьмана К. Розумовського від 5 жовтня 1753 р., повідомляли, що в усіх українських полках і сотнях вжито заходів, аби спіймати тих польських шпигунів “во образе чернеческом бродячих” і відправити їх під міцним караулом до Глухова [135].

Діяльність українського уряду і, зокрема, гетьмана К. Розумовського (попри його відсутність в Україні – О.П.), щодо захисту південних кордонів тривала і в наступні роки. Про це засвідчує активна секретна переписка гетьмана як з українськими урядовцями, так і з найвищими цивільними й військовими інстанціями Російської держави. Зокрема, на виконання гетьманського ордеру від 26 травня 1754 року і наступного відповідного розпорядження Генеральної військової канцелярії, миргородський полковник Остроградський надіслав до Криму під виглядом купців двох розвідників – значкового товариша Івана Сандула і козака Голтвянської сотні Василя Налесного. Після повернення на початку липня 1754 року додому вони подали відповідний звіт (“сказку”), оригінал якого член Генеральної військової канцелярії Семен Кочубей негайно відправив гетьману К. Розумовському до

Санкт-Петербургу [136]. Як видно з даного звіту, українські розвідники переїжджаючи з одного кримського міста в інше (Перекоп, Бахчисарай (Бакцесар), Козлів, Перекоп) збирали різну інформацію про військово-політичну і економічну ситуацію в Кримському ханстві. Так, 17 червня, перебуваючи на той час в м. Перекопі, вони дізналися від свого земляка, козака Миргородського полка Потоцької сотні Ігната Ширая (очевидно, українського резидента, який перебував в Криму вже тривалий час під виглядом заробітчанина – О.П.) про те, що кримський хан віддав наказ своєму війську бути в бойовій готовності. 24 червня в місті Козлеві український купець Григорій Собецький, який перебував там на той час, передав їм інформацію про відправлення кримським ханом загону яничарів в триста чоловік, а також про те, що в місцевій пристані перебуває сім кораблів, однак не військових, а купецьких. Українські розвідники також зафіксували як доконаний факт про те, що в Криму мав місце великий неврожай хлібних культур і в більшій його частині спостерігалось нашествя сарани [137]. 30 червня 1754 р. члени Генеральної військової канцелярії Семен Кочубей і Яків Якубович переслали гетьману К. Розумовському оригінал “сказки” значкового товариша Полтавського полку Івана Матвієнка, який щойно повернувся з Криму, де перебував під виглядом купця. Перебуваючи майже два місяці в м. Кафі І. Матвієнко зумів роздобути цінні дані про стягування значних військових сил кримського хана до кордону з Україною [138].

Інформація І. Матвієнка спричинилася до ордеру гетьмана до Коша Війська Запорозького, в якому наказувалося негайно сформувавши загін із запорозьких козаків і відправити його для прикриття фортеці св. Єлизавети від несподіваного нападу кримських татар. Водночас в цьому документі йшлося про необхідність направити з Січі до м. Очакова досвідчених розвідників для здобуття додаткової інформації. З рапорту кошового отамана Запорозької Січі Якіма Ігнатовича на ім'я гетьмана К. Розумовського від 26 липня 1754 р. дізнаємося, що загін із запорозьких козаків на той час вже був готовий до походу, а в розвідку до Очакова було направлено козака Батуринського куреня Степана Васильєва, який знав турецьку мову [139].

Продовжуючи, по суті, безпосереднє керівництво справою організації розвідувальної діяльності українського уряду в Криму, гетьман К. Розумовський на початку лютого 1755 року надсилає ордер миргородському полковнику Федіру Остроградському, а також кошому отаману Запорозької Січі Григорію Федорову з наказом відправити

до Кримського ханства розвідників. На виконання наказу гетьмана миргородський полковник одразу ж відправив до Криму під виглядом купців сотника Олександра Потапенка і сорочинського мешканця грека Миколу Леонтєєва [140]. Майже одночасно з Січі були направлені з офіційними листами до кримського хана і ногайського сераскера – султана чотири запорозькі козаки. Справжньою метою поїздки останніх, звичайно, була розвідувальна діяльність. Серед різних даних, здобутих козацькими розвідниками Паньком Великим і Іваном Запарою в кримській столиці Бахчисараї (як-то про неврожай і падіж худоби, особливо коней) була, зокрема, така тривожна інформація, як наміри ногайської орди, в разі війни з Росією і Україною, насамперед знищити Запорозьку Січ, аби та не перешкождала турецько-татарському війську рушити далі вглиб України – Гетьманщини. Оригінали звітів козацьких розвідників одразу ж після їхнього повернення на Батьківщину були відіслані гетьману Розумовському, до Санкт-Петербурга, а копії – до Генеральної військової канцелярії, а також київському віце-губернатору генералу Костюріну і генерал-майору Глебову в Нову Сербію [141]. Враховуючи постійну напругу на українсько-кримському пограниччі (кордоні) гетьман К. Розумовський, в своєму ордері від 14 січня 1755 року наказує старшині і козакам п'яти прикордонних полків, зокрема Лубенського, Полтавського, Миргородського, Київського і Переяславського, бути в бойовій готовності як до відбиття нападу, так і до військового походу за кордон. Водночас гетьман приділяв, як і в попередні роки, велику увагу організації козацької розвідувальної служби [142]. Про тривожну ситуацію в прикордонних із Запорозькою Січчю місцевостях повідомляв Генеральну військову канцелярію в донесенні від 24 березня 1755 року і кошовий отаман Григорій Федоров. Зокрема, йшлося про здобуту від втікача – невільника Івана Даниловича інформацію щодо намірів ногайських татар здійснити влітку 1755 року напад на прикордонні міста і Запорозьку Січ, а також про вбивства і пограбування ногайцями п'яти українських купців, які їхали до Січі [143]. Менше ніж через місяць кошовий отаман знову повідомляв Генеральну військову канцелярію про вбивство ногайцями двох козацьких послів до едигейського сераскер-султана Шегбаз Гірея, запорожців Василя Толмача і Івана Дневаду [144]. Оригінал цього донесення одразу ж було надіслано з Глухова в російську столицю до К. Розумовського. Відповідну інформацію отримав також і київський віце-губернатор генерал-майор Костюрін [145].

Продовжував пильно відстежувати прикордонну ситуацію й російський уряд. Так, з рапорту генерального обозного Семена Кочубея до гетьмана К. Розумовського від 19 травня 1755 року дізнаємося, що вищезгаданий дійсний камергер імператриці Єлизавети Петрівни, генерал – аншеф граф Салтиков вимагав в цей час від Генеральної військової канцелярії терміново послати до Криму розвідника, аби той підтвердив чи спростував деякі секретні дані, що були в його (Салтикова) розпорядженні, щодо підготовки кримських татар до війни з Росією і Україною. Разом з тим, Салтиков нагадував українському урядові, що сформований ще 1753 року козацький загін на чолі переяславським полковником Сулимою має продовжувати перебувати в постійній готовності до військового походу. Царицин камергер особливо акцентував на тому, що в разі початку військових дій козацький загін, разом з двома драгунськими полками, що перебували на території України-Гетьманщини і трьома такими ж полками, що мали прибути з Росії, поступав під командування російського генерал-майора Флорова-Багреєва. Останній, одержавши відповідний наказ, поспішив, своєю чергою, дати вказівки і розпорядження українському урядові. Зокрема, повторюючи в основному усі накази генерала Салтикова, Флоров-Багреєв, разом з тим, конкретизує маршрут просування підлеглого йому військового формування, яке повинно було за його планом розташуватися на території Полтавського і Миргородського полків. Утримання зазначених драгунських полків згідно царського указу, покладалося на місцеве населення, яке повинно було постійно поповнювати військові продовольчі склади (“магазейни”). З цього приводу Колегія закордонних справ навіть надіслала спеціальну грамоту імператриці Єлизавети Петрівни на ім'я гетьмана К. Розумовського, де наголошувалося на тому, що вищезазначені чотири драгунські полки, повинні перебувати “на довольстві Малої Росії” [146]. Цю хроніку тривожних сигналів, що надходили безпосередньо до гетьмана К. Розумовського протягом першої половини 50-х років XVIII ст. суттєво доповнюють секретні липневі рапорти 1755 року вищих українських урядовців Семена Кочубея і Якова Якубовича, а також кошового отамана Запорозької Січі Григорія Федорова. В них, на підставі розвідувальних даних, одержаних з Нової Сербії від генерал-майора Глебова, зокрема, йшлося про широкомасштабні плани підготовки до війни з Російською імперією з боку Туреччини і Кримського ханства. Називалася навіть дата війни – 1756 рік і наміри турецько-татарського війська дійти аж до Києва [147].

Загроза, що нависла над Україною, в зв'язку з втягуванням Російської імперії у Семилітню війну в Європі 1756 – 1763 рр., остаточно вирішила й питання щодо негайного повернення гетьмана К. Розумовського з Петербургу на Батьківщину.

13 листопада 1756 року імператриця Єлизавета Петрівна підписує секретний указ на ім'я українського гетьмана, яким йому предписувалося якнайшвидше виїхати в Україну. Як йшлося в указі, остання на той момент заслуговувала на особливу увагу, “по причине близкого соседства Оттоманской Порты и подвластных ей татар, а паче своевольства запорожских козаков...” [148]. Перед гетьманом були поставлені вже й більш конкретні завдання, як-то: організувати службу охорони на території України-Гетьманщини від можливих диверсійних і провокаційних дій з боку таємних агентів ворожих Росії держав, зокрема Прусії; встановити жорсткий контроль за діями запорозьких козаків, аби утримувати їх від самовільних військових дій проти Туреччини і Кримського ханства; надавати всіляку допомогу, зокрема у вигляді продовольства, діючій російській армії на чолі з генерал-фельдмаршалом Апраксіним, за першою ж вимогою останнього; нарешті, гетьману наказувалося, за відповідною вказівкою Сенату, сформувати й відправити в розпорядження командування російської армії допоміжний військовий загін з українських селян. Кількома днями пізніше ще одним царським указом встановлювалася кількість цього загону: 8 тис. селян безпосередньо з України-Гетьманщини, а також 2 тис. українських селян, які поселилися на землях, що належали російським поміщикам в Україні [149]. Мобілізацією останніх повинні були займатися Білгородський і Воронежський губернатори. Указом встановлювалися навіть критерії відбору людей до військового загону. – Новобранці повинні бути фізично здоровими, за віком не молодшими 15-ти і не старшими 40 років. Передбачаючи, що загін очевидно буде цілком допоміжно-господарського призначення при російській армії, указ наголошував на тому, що цьому набору не підлягатимуть виборні козаки та їхні підпомічники. Від мобілізації були звільнені міські мешканці (“міщане”), а також мешканці розкольніцьких слобод на території України-Гетьманщини [150].

На виконання зазначеного царського указу, гетьман К. Розумовський одразу ж (16 листопада 1756 р.) направляє універсал Генеральній військовій канцелярії, в якому, своєї черги, стверджує, що. “Малая Росия требует теперь при нынешнем военных дел состояніи необходимо нашего в оной как найскорее присутствія...” [151]. Водночас він

ще більш конкретизує поставлені перед ним царським урядом завдання в умовах війни. Зокрема, український уряд, ще до прибуття гетьмана в Україну, повинен був розіслати відповідні секретні розпорядження полковим канцеляріям і магістратам. Останні мали надіслати подібну секретну інформацію міським і сільським урядникам.

В разі затримки підозрілих людей, зокрема іноземців, в яких будуть відсутні документи на пропуск їх на територію України-Гетьманщини, гетьман наказував відправляти їх негайно під караулом для з'ясування особи і мети приїзду до найближчої полкової канцелярії, а звідти (в залежності від відстані) – до Глухова або ж до Києва в губернську канцелярію [152].

Того ж дня, 16 листопада 1756 р., гетьман К. Розумовський надіслав аналогічний універсал на ім'я кошового отамана Запорозької Січі, військової запорозької старшини і курінних отаманів. Підтверджуючи вимогу царського указу щодо неприпустимості на даний момент несанкціонованих прикордонних сутичок запорозьких козаків з турецько-татарськими загонами, К. Розумовський особливо наголошував на “искорененні в тамошних местах гайдамак, от которых соседственным народам больше происходят обиды и озлобления” [153]. Наставляв гетьман запорожців й на те, аби “весма прилежно смотреть дабы в Сечи Запорожской і в тамошних запорожских разных жилищах, сумнителніе никакіе, а особливо заграничніе люди не шатались” [154]. Відтепер мало діяти правило, за яким будь-хто з новоприбулих до Запорозької Січі, повинен був, перш за все, з'явитися до кошового отамана і російського коменданта Січі секунд-майора Федцова, аби пред'явити посвідчення своєї особи. В разі відсутності необхідних документів або ж появи підозри щодо їх ідентичності, гетьман наказував негайно надсилати інформацію до Генеральної військової канцелярії, а також до київського віце-губернатора Костюріна [155].

Самостійність українського гетьмана, який, незважаючи на його близькість до імператриці, розглядався не більше як один з вищих чиновників Російської імперії, викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання у справи управління Україною-Гетьманщиною. Тож, вже у березні 1754 р., перебуваючи на той час у Москві, імператриця спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників до українських козацьких полків, залишивши за ним лише право його попередників – добирати кандидатів на цю посаду.

Тоді ж офіційно було підтверджено становище, за яким українським гетьманам (починаючи з Івана Скоропадського) заборонялося вести самостійне листування з іноземними державами, а при гетьманах знаходилися російські радники – міністри. Відтак, все це безпосередньо стосувалося й Кирила Розумовського. Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи України-Гетьманщини. Указ 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Санкт-Петербурга докладні звіти щодо всіх прибутків і видатків. К. Розумовський просив звільнити його від подібного звітування, однак канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання й зобов'язала гетьмана неухильно виконувати царський указ.

Того ж 1754 р. з метою підірвати економічну незалежність України-Гетьманщини і, зокрема, гетьмана, царським урядом були ліквідовані внутрішні митні збори, відомі як “індукта” та “евекта” [156]. Щоправда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася у вигляді щорічної сплати К. Розумовському 50 тисяч карбованців з прибутків прикордонних митниць. 26 липня 1755 р. гетьман К. Розумовський повідомляв царицю Єлизавету Петрівну про великий (“крайний”) неврожай в Україні в 1754 році і нашествя сарани 1755 р. (“саранчею поедання хлеба и трав”) і в зв'язку з цим просив звільнити країну від постою і кормління російських військ (“височайше и всемилостивейше указати малороссийских обывателей от довольства консистентов на Малую Росию определяемых всемилостивейшее увольить”). При цьому гетьман підкреслював, що українці (“малороссийский народ”) знаходилися на межі фізичного виживання, в зв'язку із зазначеними обставинами [157].

Водночас К. Розумовський інформував Петербург, що за зиму 1754 – 1755 років, через нестачу корму, тільки в одному Полтавському полку загинуло 149725 голів різної домашньої худоби. За відомістю Генеральної військової канцелярії (ГВК), складеної на підставі рапортів з полкових канцелярій Гадяцького і Київського полків за червень, липень, серпень і вересень 1755 загинуло 5464 рогатої худоби, 7 коней і 671 вівця. Нарешті, за “Відомістю” ГВК за період 1757-1758 рр. в 8-ми полках (Стародубському, Лубенському, Переяславському, Київському, Полтавському, Гадяцькому, Чернігівському і Ніжинському) загинуло 13339 рогатої худоби, 841 кінь і 289 овець [158].

У січні 1756 р., за царським указом, вирішення всіх справ України-Гетьманщини було перенесено з Колегії закордонних справ до Сенату. І хоча це офіційно відбулося за бажанням самого К. Розумовського, в

якого на той час були складні особисті стосунки з головою російського уряду Бестужевим, факт безпосередньої підлеглих гетьмана вищій російській державній установі відтоді негативно впливав на його престиж. До того ж, через деякий час додався й царський указ 1761 р. про підпорядкування Сенату м. Києва. Об'єктивно це, по суті, було продовженням попередньої політики Росії, зокрема уряду Петра I, спрямованої на остаточну ліквідацію автономії України-Гетьманщини.

Однак особисті позиції й становище самого гетьмана К. Розумовського на цей час залишалися досить міцними. Як і раніше, він користувався великою прихильністю імператриці Єлизавети і пильно стежив за політичним життям в Петербурзі.

Понад те, як досить впливова особа при царському дворі він брав у ньому безпосередню участь. Часто навідуючись до Петербургу й Москви, він підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами. Саме в цей період К. Розумовський встановив дружні контакти з великою княгинею Катериною – майбутньою імператрицею Росії, а через неї і з майбутнім польським королем С. Понятовським.

З другої половини 50-х років XVIII ст. стан здоров'я Єлизавети Петрівни різко погіршився і часом ставав досить загрозливим. Особливо придворні були вражені глибокою непритомністю імператриці, що сталася на початку вересня 1757 р. біля дверей церкви в Царському Селі за великого скупчення людей, що прийшли з навколишніх сіл на святкову обідню.

Постійний хворобливий стан Єлизавети Петрівни посилював тривогу при дворі ще й у зв'язку з явною непридатністю до державного управління спадкоємця престолу – Петра Федоровича. Остання обставина спричинилася до того, що Єлизавета Петрівна мала серйозний намір передати право престолонаслідування маленькому Павлу, який народився 1754 р. Батьків останнього – великого князя Петра Федоровича і його дружину велику княгиню Катерину Олексіївну – відповідно планувалося вислати до Голштинії.

Саме на цей час припадає вихід на політичну арену великої княгині Катерини Олексіївни. Вже завершувався той досить тривалий шлях прибулої до Росії, нікому не відомої 16-річної німецької принцеси, нареченої спадкоємця російського престолу, яка не знала ні російської мови, ні православної віри, до улюблениці значної частини російського дворянства і, особливо, гвардії. Якщо повірити самій Катерині II, тобто її мемуарам, то це був шлях ледь не Попелюшки, яка

досягла свого щастя, як відомо, завдяки терпінню, шляхетності поведінки, величезній працездатності і, звичайно, зовнішній привабливості. Все це, безперечно, малося у Катерини Олексіївни. Сама вона, здавалося б, досить відверто мовить про це й у своїх мемуарах. Зокрема, аби привернути до себе увагу оточення, вона “нічим не гребувала: догідливість, покірність, повага, бажання сподобатися, бажання діяти як слід, щира прив’язаність – усе з мого боку постійно до того вживалося з 1744 по 1761 рік” [159].

Та було у Катерини й інше, до того ж, цілком протилежне. Стосовно “зізнань” Катерини цікаві міркування висловив сучасний дослідник і популяризатор доби Єлизавети Петрівни і Катерини II Є. Анісімов, який, зокрема, зазначив: “Але одне безсумнівне – велика княгиня у прагненні досягти прихильності до себе оточення використовувала не тільки згадані нею “щирю прив’язаність” або “повагу”: відвертість Катерини свідчить про лицемірство й холодний розрахунок не по роках розвинутого честолюбства...”. Однак справжнє обличчя майбутньої російської імператриці, – веде далі Є. Анісімов, – було приховане її вмінням триматися в товаристві, і на адресу Катерини дійсно чулися вихваляння. При цьому слід враховувати, що свою поведінку вона, вірогідно, свідомо будувала на протиставленні поведінці чоловіка, а він ні з ким не рахувався і, незважаючи на свою любов до військової служби, не був шанованим ні в армії, ні, тим паче, у своїй гвардії” [160].

Вищезазначені риси характеру й манери поведіння молодій великій княгині ще реальніше постають в переписці з англійським послом в Росії Чарльзом Уільямсом 1756 р. [161]. Останній був не тільки довіреною особою, а й постійним кредитором Катерини Олексіївни, яка тоді потребувала кишенькових грошей. У листах великій княгині наявні, власне, дві домінівні теми: насамперед, очікування смерті Єлизавети Петрівни; по-друге, заплановані й ретельно розроблені дії, так званого, “молодого двору” щодо захоплення влади одразу ж по смерті імператриці. Якщо про перше можна говорити головню у моральному аспекті надто про цинізм адресатки, то готовність Катерини (бодай навіть поки що теоретично – О.П.) до конкретних дій у надзвичайно складних ситуаціях (включно аж до організації збройного перевороту) характеризує її, безсумнівно, як сміливу, рішучу, з міцними нервами й надзвичайно амбітну. Чого, скажімо, вартий її вигук в одному з серпневих листів 1756 р.: “Я буду царювати, або загину!” За всієї патетики й театральності він міг би (у разі виявлення) бути аргументом, якщо не для фізичного, то для політичного й морального

знищення Катерини. Цікавими, а ще більше інтригуючими, водночас, видаються й запевнення молодого змовницею англійського посла, нібито, мовляв, немає жодного офіцера, який не був би готовий до військового перевороту. Зазначимо, принагідно, що це мало місце ще задовго до знайомства Катерини Олексіївни з гвардійськими офіцерами-братами Орловими, що сталося лише навесні 1759 р. Отже, логічно припустити, що йшлося, мабуть, про гвардійців Ізмайловського полку і, насамперед, їхнього командира – гетьмана Кирила Розумовського, який на той час, як зазначалося вище, разом зі старшим братом Олексієм вже входив до кола найближчих друзів і прихильників великої княгині Катерини Олексіївни. Наскільки великого значення надавала велика княгиня Катерина Олексіївна особі гетьмана К. Розумовського у здійсненні її поточних політичних справ і особливо планів на найближчу перспективу, засвідчує згадана її насичена й активна секретна переписка з англійським послом, зокрема за період з липня 1756р. по червень 1757 р. Зокрема, в листі від 19 серпня 1756 року Катерина Олексіївна, описуючи свою чергову зустріч з Кирилом Розумовським, писала наступне: “Я спросил* его, ручался ли он за свой полк в случае необходимости, он ответил мне: “насколько вы можете желать этого” ...насчет проектов, приписанных Шуваловым** он (К.Розумовський – О.П.) успокоил меня, насколько мог, и сказал: “мы вас защитим и положим свою жизнь, не сомневайтесь в том, ваши друзья в силе и в большом числе”” [162].

Надзвичайно велику стурбованість Катерини Олексіївни викликав намір її політичних супротивників (насамперед Шувалових – О.П.), за допомогою імператриці, відправити К. Розумовського в Україну, з метою позбутися одного з найвпливовіших соратників великої княгині. Так, англійський посол повідомив Катерину (в листі від 30 серпня 1756 року) про те, що “враги гетмана наверное заставят его (К. Розумовського- О.П.) выехать отсюда (з С-Петербурга – О.П.), ... вчера вечером императрица сказала его брату (Олексію – О.П.), что времена требовали его отъезда в Украину, чтоб иметь попечение об этом крае ... действительно, отнимает у вас слугу, который вам предан сердцем и душою и который мог бы вам оказать хорошие услуги в указанное

* З метою конспірації велика княгиня вела цю секретну переписку від чоловічої особи.

** Мається на увазі запекла придворна боротьба між кланом Шувалових (один з його членів граф Петро Шувалов очолював Таємну канцелярію – О.П.) і прихильниками вел. княгині Катерини Олексіївни за вплив на імператрицю Єлизавету.

время и в определенном месте”. У відповідь на це Катерина Олексіївна (у листі від 4 вересня 1756 року) схвильовано писала наступне: “Я люблю гетмана и знаю его привязанность ко мне. В прошлое воскресенье он говорил со мною, и следующего дня я послал(а) к великому канцлеру, жалуясь на него за то, что он прикладивал руку к отъезду одного из моих самых верных друзей и даже торопил его, и выражая все это с негодованием особаго рода. Его (канцлера – О.П.) ответ был, что это не он, но что стечение современных обстоятельств, требовало присутствия гетмана в Украине, что он еще не решился назначить к нему министра (тобто царського резидента в Україні – Гетьманщині – О.П.) и что он не думал это нужным (так у тексті – О.П.). В ответ я возобновил(а) свои настояния, чтоб он (К. Розумовський – О.П.) оставался; в этот момент я собираюсь написать ему еще и спросить у него (канцлера – О.П.), что это за воображаемое стечение обстоятельств, требующих присутствия гетмана на его родине, и этот отъезд, о котором уже два года как идет толк”. Ще більша схвильованість великої княгині відчувається у її листі до Чарльза Уільямса від 7 листопада 1756 року: “Гетман – человек при дворе, на которого я могу более всего положиться. – Будьте уверены, что я никогда не оставлю его; он имеет у меня два столба (два основания к моей поддержке): вашу рекомендацию (тобто Чарльза Уільямса – О.П.) и благодарность которой я обязан(а) ему за его верность”. А через 10 днів Катерина Олексіївна майже в розпачі пише вже фавориту цариці Івану Шувалову наступне: “Помешайте отъезду гетмана... Озлобление Петра Шувалова против этого достойного человека внушено ему канцлером, который не может допустить, чтоб я имел(а) дружбу как к нему (к иному, кроме него)” (так у тексті – О.П.). Однак усі вищезазначені зусилля великої княгині Катерини Олексіївни та англійського посла Чарльза Уільямса виявилися марними і гетьман К. Розумовський змушений був на початку 1757 року залишити російську столицю і виїхати до України, в зв’язку з так зв. “збігом обставин””.

Згадуючи ті роки імператриця Катерина II в своїх спогадах писала наступне: “... к нам в Раево (село в 11 верстах від Москви, належало фрейліні Катерині Чоглоковій – О.П.) начал ежедневно приезжать Гетман граф Разумовский, младший брат фаворита. Он жил тогда в имении своём Петровском, что на Петербургской дороге, по другую сторону Москвы. Он был очень весёлого нрава и почти одних с нами лет. Мы очень любили его, и Чоглоковым приятны были его посещения, так как он был брат фаворита. Его любезности не прекращались всё

лето, и мы всегда с большим удовольствием встречали его. Обыкновенно он обедал у нас и ужинал, а после ужина уезжал к себе в Петровское, делал таким образом ежедневно около 40 или 50 вёрст. Лет двадцать спустя, однажды мне вздумалось спросить его, что ему была за охота, приезжать к нам в Раево и разделять с нами скуку и нелепость тамошней жизни, тогда как у него в Петровском ежедневно собиралось множество гостей из самого лучшего общества, какое тогда было в Москве. На этот вопрос, ни минутой не задумавшись, он отвечал: я был влюблён. Что вы! возразила я; да в кого же Вы могли быть влюблены у нас? – В кого? – сказал он, в Вас. Это чрезвычайно меня рассмешило, потому что я в жизнь свою даже и не подозревала об этой любви, тем более, что он в то время уже давно был женат. Императрица женила его, отчасти против воли его, на богатой невесте из семьи Нарышкиных. Он жил с нею по-видимому согласно, хотя все красавицы при дворе и в городе были от него без памяти. Действительно он хорош собою, оригинального нрава, очень приятен в обращении, и умом несравненно превосходил брата своего, который также был красавец, но был великодушнее и благотворительнее его. Я не знала другой семьи, которая будучи в отменной милости при дворе была бы так любима всеми, как эти братья” [163].

Головним ворогам Катерини у придворній боротьбі (на чолі з тодішнім фаворитом Єлизавети Іваном Шуваловим – О.П.) вдалося частково дізнатися про вищезгадані плани великої княгині. Були, зокрема, виявлені факти її таємної переписки з головнокомандувачем Ф. Апраксіним і канцлером О.П. Бестужевим–Рюмінім. Останній, до того ж, мав принципові розходження з І.І. Шуваловим щодо ведення зовнішньої політики Росією під час Семилітньої війни, які переросли у відверто ворожі стосунки з фаворитом. Все це, зрештою, призвело до того, що під тиском Шувалових канцлера було заарештовано за підозрою участі (разом з Катериною Олексіївною) у змові проти імператриці (хоча вищезгадані плани передбачалося втілити в життя лише після її смерті).

Підданий неодноразовим допитам у Таємній канцелярії в цей же час помер другий високопоставлений прихильник Катерини – Ф. Апраксін. Заарештовані й особи, через яких велика княгиня підтримувала зв'язки, зокрема, з О.П. Бестужевим–Рюмінім: двірцевий ювелір Бернарді, друг С. Понятовського (колишнього коханця Катерини, майбутнього короля Польщі – О.П.) І.П. Єлагін, який був довіреною особою прихильника Катерини генерал-прокурора Сенату М.Ю. Трубецького та ін.

Здавалося, що на Катерину Олексіївну чекають неминуча катастрофа, повне політичне і життєве фіаско. Тим більше, що саме тоді стався остаточний фактичний розрив в її подружніх стосунках з Петром Федоровичем. Однак найнебезпечнішим було те, що в цілому обізнаний з “підпільною діяльністю” Катерини, він міг, в разі найменшого тиску, розкрити відомі йому таємниці. Та, на щастя для великої княгині цього не сталося.

З другого боку, усі прямі письмові докази, за які могла вчепитися Таємна канцелярія, були заздалегідь знищені досвідченим і спритним Бестужевим–Рюїнім і, як виявилось, не менш спритною Катериною. Як наслідок – слідство зайшло в глухий кут. А завершенням можна вважати дві тривалі нічні зустрічі великої княгині й імператриці у квітні і травні 1758 р. Зініційовані самою Катериною, вони стали вершиною її дипломатичної і, безперечно, акторської майстерності, вміння логічно й безпомилково мислити в найскрутніших ситуаціях. Зрештою, обігравши з усіх аспектів свою співрозмовницю й остаточно розв’язавши усі підозри хворої, довірливої імператриці, молода освічена хижачка (учениця Вольтера – О.П.) щасливо випручалася із пастки, розставленої менш хитромудрими мисливцями –Шуваловими. Безперечно, це не могло не позначитися й на долі її найближчих заарештованих прихильників. Колишній канцлер Бестужев–Рюїн був лише засланий до свого родового маєтку під Москвою, а С. Понятовського було вислано до Польщі.

Отже, за надзвичайно складних обставин Катерина вчинила максимально можливе – повернула довір’я імператриці й уникла в такий спосіб видворення за межі Росії, а головне – виграла час, – її час, що невпинно наближався.

25 грудня 1761 р. упокоїлась Єлизавета Петрівна, якій щойно виповнилось 52 роки. Всупереч загальному очікуванню, вона, очевидно, так і не наважилась за життя позбавити права престолонаслідування Петра Федоровича на користь малолітнього Павла. Тож в Росії з’явився новий імператор під іменем Петра III.

Знаменно, що у Маніфесті про сходження останнього на престол немає жодного слова ані про дружину Катерину Олексіївну, ані про наступного спадкоємця, тобто принца Павла Петровича... [164].

Цим офіційним документом імператор Петро III не тільки проігнорував факт існування імператриці в особі Катерини, але й публічно, по суті, на весь світ оголосив про свою переконаність у тому, що принц Павло не був його рідним сином. Якщо припускати, що це на-

справді так, то логічно, що імператор Петро Федорович був останнім з династії Романових, яка припинила своє існування з його насильницькою смертю в липні 1762 року.

Яке ж тоді було справжнє прізвище наступних російських імператорів (після Катерини II – О.П.) включно до лютого 1917 року?

8. Культурно-освітянська діяльність гетьмана К. Розумовського

На той час значно активізувалася діяльність К. Розумовського і як президента Російської Академії наук. Як відомо, Михайло Ломоносов, натхнений і заохочений підтримкою К. Розумовського, а також допомогою з боку фаворита імператриці Івана Шувалова, розгорнув роботу по створенню й дальшому розвитку Московського університету та гімназії при ньому. Саме з ініціативи українського гетьмана кількість учнів цієї гімназії, які навчалися за державний рахунок, збільшилася утричі. За дорученням президента Академії К. Розумовського М. Ломоносов почав складати великий атлас Російської імперії. Останньому, як відомо, належала ідея надрукування літопису “Повість минулих літ” за Кенігсберзьким (Радзивілівським) списком. Його оригінал знаходився в бібліотеці Кенігсберзького університету і наприкінці 1758 р. був привезений до Росії. Після відповідної підготовчої роботи і, зокрема, звірки тексту оригінала літопису з копією, що її зробив імператор Петро I ще 1711 р. під час свого перебування в Східній Пруссії, 29 травня 1759 р. президент Академії наук К. Розумовський підписав наказ про видрук літопису. Сам процес останнього розпочався у січні 1761 року і завершився у жовтні 1765 року [165].

Подібні просвітянські заходи К. Розумовського не обмежувалися лише Петербургом чи Москвою. Гетьман у цей час щораз більше проймався ідеєю створення університету і в Україні. Як відомо, тут тривалий час вищим навчальним закладом була Києво-Могилянська Академія. Остання становила за визначний освітній центр не тільки для України, але й для Росії, де працювала велика кількість культурно-освітніх діячів – вихованців Київської Академії. З другої половини XVIII ст. Київська Академія почала втрачати своє значення загально-станової вищої школи і наприкінці століття остаточно перетворилася на вищій духовний навчальний заклад переважно для дітей православного духовенства. Схоластичний метод навчання, що остаточно заполонив Київську Академію, а також середню ланку освіти – колегії,

вже досить критично сприймався серед української інтелектуальної й політичної еліти. Все більш переймаючись освітніми ідеалами XVIII ст. і розуміючи до викликів часу необхідність отримання сучасної європейської освіти (не тільки гуманітарної, але й природничої і військово-інженерної), її представники все частіше починають відправляти своїх дітей на навчання за кордон. З середини XVIII ст. число дітей українського шляхетства за кордоном ще більш зростає. Щоправда, тепер українців все більш приваблювали університети протестантських країн, що мали вже безперечні переваги на той час перед схоластичною системою освіти, що ще значною мірою мала місце в католицьких навчальних закладах Західної Європи. Очевидно, що не випадково молодого К. Розумовського відправили на навчання, першою чергою, саме до Німеччини. Відомо, що тоді ж в середині 40-х років XVIII ст. на навчання до Прусії поїхали сини бунчукового товариша Андрія Дуніна-Борковського Василь і Яків, до Сілезії – сини генерального підскарбія Івана Скоропадського Петро і Яків. 1750 року полковий обозний Переяславського полку Іван Кулябко відправив до Вітенбергу трьох своїх синів. Сподівання українського шляхетства від освіти його дітей за кордоном можна, до певної міри, вгледіти в настанові (“увещанії”) відомого українського державного і політичного діяча, одного з найосвіченіших українців того часу Миколи Ханенка до свого старшого сина Василя, який 1746 року відбув до Голштинії для навчання в Кільському університеті. Зокрема, в цій настанові йшлося про необхідність “обучаться латинского и французкого языков, не забывая и немецкого..., наипаче же и всяких высоких авторов на tych языках не токмо читать, но и переводить и толковать был бы еси достаточен. А сверх языков должен еси обучаться совершенно церковной и светской, генеральной и партикулярной истории, також и учению поэтики, реторики с стилем, логики, физики и метафизики, хотя по части. Да от математики, геометрии, тригонометрии и геометрии – практики, то есть геодезии, архитектуры воинской и гражданской, географии, этики, экономики, политики, юриспруденции и механики, да и прочего; в том числе, хоть бы какого и художества честнаго, например, фехтуры, т.е. живописства, музыки, либо какого другого майстерства, что честному и ученому человеку к знанию и искусству благопристойно”. При цьому батько, український патріот, наказував й синові, оволодіваючи цим величезним обсягом наукових знань, “в том учении и искусстве получит совершенную теорию и практику: дабы за возвращением в отечество наше, показал еси в самой вещи, яко не все в чужих краях твое обращение и в науках не напрасно потеряно время” [166].

Як засвідчують документи родинного архіву Ханенків, паспорт для виїзду за кордон Василь Ханенко одержав з Колегії іноземних справ ще 31 липня 1745 року. В ньому, від імені імператриці Єлизавети Петрівни і за підписом російського канцлера Олексія Бестужева – Рюміна, зокрема йшлося про те, що “малоросійського хорунжого войскового Генерального Николая Ханенка сын Василей отпущен из російського нашего імперія в Прусію для наук...”. При цьому в паспорті особливо наголошувалося на тому, аби “помянутого Василя Ханенка, как туда едушаго, так и оттуда в Росію возвращающагося не токмо свободно и без задержанія везде пропускать, но где потребно для наук и побыть ему дозволить...”. Проте, як видно з листа секретаря Адміралтейств Колегії Івана Васильєва до Колегії іноземних справ від 25 червня 1746 року, Василь Ханенко тоді до Прусії не поїхав з якихось особистих причин і певний час ще залишався в Санкт-Петербурзі [167]. Своєї черги, у листі – відповіді Колегії закордонних справ за підписом секретаря Івана Поснікова підтверджувалося, що “малороссіянину Василю Ханенку из Колегии иностранных дел паспорт дан, хотя и в прошедшем году, однако ж без срока к выезду почему тот паспорт и ныне к отъезду его отсюда действителен быть может и в протчем к тому сумненія в Колегии иностранных дел не имеется” [168]. Із вищезазначеного архіву виявляється, що аналогічний закордонний паспорт (в двох примірниках – закордонний і латиною) було видано Василю Ханенку в Москві 16 грудня 1749 року. Цього разу йому було надано дозвіл на навчання (“для наук”) до Німеччини та Італії [169]. Свого часу О. Оглоблин, в розвідці про рід Ханенків, не маючи можливості працювати над відповідними архівними матеріалами, висловив сумнів щодо існування у В. Ханенка закордонного паспорта 1749 року [170]. Окрім вищезазначених документів родинного архіву Ханенків, надзвичайно цікавим є листування 1746 року між батьком – М. Ханенком і сином – Василем, що головним чином стосувалося багатоденної поїздки останнього і, зрештою, його прибуття й перебування в м. Кілі (герцогство Голштінія). Частина листів було свого часу надруковано в збірнику “Черниговские Губернские Ведомости” [171], проте більшість їх так і залишилася неопублікованою. З свого боку, вважаємо за доцільне вказати лише на надзвичайно цікавий історичний факт, про який йдеться в кількох листах Василя Ханенка. Виявляється, що до Голштінії він їхав разом з одним із братів Полетик (очевидно, що мова йде про Івана Полетику – майбутнього професора Медичної Академії в м. Кілі – О.П.) і в листах до батька неодноразово давав досить красномовну характеристику своєму супутнику й товаришу. Так, в листі з

Кронштадта від 13 липня 1746 року, Василь пише, що 10 липня він “представил молодшого господина Политику господину капитану Андрею Ивановичу Полянскому (як видно з одного з листів, товаришу М. Ханенка – О.П.), которий его благоприятно принял и ему со мной в одних покоях стоять позволил...” [172]. Іншим разом (в листі від 5 серпня 1746 року – О.П.) В. Ханенко пише, що в зв’язку з тривалою морською бурею, Полетика (Політика в тексті – О.П.) поїхав з Кронштадта до Санкт-Петербургу “за некоторыми его нуждами” [173]. Прибувши, нарешті, 19 вересня 1746 року до м. Кіля, Василь Ханенко повідомляє батька про свої побутові умови, а також про намір одразу ж (“на сей год”) приступити до вивчення в місцевому університеті таких наук, як-то: геометрія, архітектура, астрономія, латинська і французька мови. Водночас він з прикрістю пише про свого товариша Полетику, з яким мешкав в спільно найнятому одному приміщенні, наступне: “...Толко я вам моему государю батюшки чрез сіе по синовской моей должности всевернейше доношу что я от ево (Полетики – О.П.) ничего в латинском языке профитовать (мати користь – О.П.) не могу, к тому же он в обхожденіи от своего брата (Григорія Андрійовича – О.П.) так разнится и столь несносен, что я недоумеваю как бы мне вперед с ним поступать ... [174]. Тим не менш, очевидно, що дружба й творче спілкування Василя Ханенка з родиною Полетик тривала протягом багатьох наступних років. Особливий інтерес в даному контексті становить лист до Василя Ханенка відомого політичного і культурного діяча України – Гетьманщини середини і 2^{ої}- половини XVIII ст. Григорія Полетики, надісланий з його родового маєтку від 12 березня 1774 року. Власне бентежить уяву і насторожує лише початок цього листа: “Милостивий Государь мой Василій Николаевич! Взятая вами у меня мненія Русовы (підкреслено автором) покорно прошу с вручителем сего ко мне переслать...” [175]. Якщо наважитися й припустити, що мова в цьому листі йде про славнозвісний твір “Історія Русів”, то питання про його авторство, і особливо час написання, знову набирає, на нашу думку, притаманної йому гостроти й актуальності!

Як засвідчили історичні факти, чи не найбільшу наполегливість у прагненні продовжувати й поглиблювати вищу освіту за кордоном виявляли в досліджуваній період вихованці Київської Академії. Отримуючи відповідну інформацію, часто від своїх попередників по навчанню в Академії, які поверталися з закордону, вони мали можливість порівнювати рівень освіти, що його надавав їх рідний навчальний заклад із західноєвропейською системою вищої школи. Об’єктивно це порівняння, як правило, було не на користь Київської Академії. Разом з тим,

слід підкреслити, що ті з вихованців Київської Академії, хто, зрештою, потрапляли за кордон, виявилися, в своїй переважній більшості, достатньо підготовлені до продовження навчання в західноєвропейських університетах. На той час, значна їх частина, вже переконавшись в однобічності й застарілості освіти, що їй надавали римо-католицькі і, зокрема єзуїтські школи, здебільшого прагне потрапити до протестантських вищих навчальних закладів, переважно до Німеччини, що стала у XVIII ст. визначним центром Просвітництва. 1758 року префект (пізніше ректор – О.П.) Київської Академії Самуїл Миславський писав відомому німецькому філософу (пізніше ректору Бранденбурзької Академії – О.П.) Християну Баумайстеру, що йому немає спокою “от докучных просьб” студента, що хоче їхати до Німеччини для завершення освіти [176]. Цим студентом був Іван Хмелевський (Хмельницький), який, за словами того ж С. Миславського, “в предприятии свое положил насытиться совершенностью в правилах философических” [177]. Зрештою, за рекомендацією вельмишанованого в Європі вченого С. Миславського, Хмелевського (Хмельницького) було прийнято до Кенігсберзького університету. За даними В. Аскоченського, цей обдарований вихованець за декілька років написав і захистив в тому ж Кенігсберзькому університеті (в присутності всесвітньо відомого вченого Еммануїла Канта) дисертацію на науковий ступінь доктора філософії “Разсуждение об основаниях философских” латинською мовою. Дисертація була надрукована 1762 року, а її автор був запрошений викладати в Кенігсберзькому університеті [178].

Протягом 1729 – 1735 років навчався і викладав в Магдебурзькому університеті м. Галле вихованець Київської Академії, син козака Переяславського полку Симеон (у чернецтві Симон) Тодорський. Східні мови Тодорський студіював під керівництвом відомого орієталіста і гебраїста професора Йогана-Генріха Міхаеліса. Повернувшись 1738 року в Україну С. Тодорський декілька років викладав в Київській Академії єврейську, грецьку й німецьку мови. Вважається, що саме він заклав основу науковому вивченню цих мов в Академії [179].

Викладач іноземних мов (єврейської, німецької та французької) в Київській Академії (1752 – 1760 рр.), потім (з 1760 р.) роменський протопоп Костянтин Крижановський, єврей за походженням, який 1743 року прийняв православну віру, після навчання в Київській Академії, завершував свою освіту в Лейпцигському університеті [180].

1759 року в Києво-Софійському кафедральному монастирі жив колишній студент Київської Академії ієромонах Давид (до постригу в

ченці – Димитрій Сухозагніт), який студіював в німецьких університетах повний курс філософії, а також математики, медицини і німецької мови [181].

За наказом Синоду від 16 вересня 1764 р. в розпорядження Київського митрополита Арсенія Могилянського для постригу в ченці було направлено українця Івана Пешковського (очевидно теж вихованця Київської Академії – О.П.), який перед тим вивчав медицину в Лейпцигу [182].

1768 року, готуючи матеріали для “Комісії о сочинені Нового уложенія”, вже після скасування гетьманства за імператриці Катерини II, представники Київської академії зазначали, що деякі студенти академії “на собственном своем коште, хотя с неописанною бедностию соединенном, для продолженія и получения высших наук ради пользы отечества отправились в Германію” [183].

Одним з освітніх центрів тогочасної Європи, який приваблював київських студентів в середині і 2^й пол. XVIII ст. було угорське місто Токай. Створена там так зв. “комісія” для купівлі й постачання до царського двору угорських вин мала православну церкву, священники якої всіляко сприяли прагненню прибулих українців поповнити свою освіту в Європі. Вважається, що першим з вихованців Київської Академії до Токаю прибув Григорій Сковорода. Протягом двох з половиною років (з осені 1750 р.) він співав там в церковному хорі, побувавши за цей час у Відні, Офені, Пресбурзі та ін. містах Австрійської імперії [184]. На окрему увагу заслуговує ще одна категорія вихованців київської Академії, що завершувала свою освіту за кордоном – це лікарі. Виявивши бажання отримати вищу медичну освіту й маючи відповідні здібності й певні практичні навички, вони, як правило, направлялися на навчання до медичних шкіл при військових шпиталях Санкт-Петербургу або Москви. Діставши там ступінь лікаря ці студенти посилалися за кордон, зокрема до Страсбурзького, Лейденського, Кенігсберзького, Кільського, Геттінгенського, Единбурзького та ін. університетів. Закінчивши навчання й захистивши дисертацію на науковий ступінь доктора медицини вони, як правило, поверталися до Росії, або й в Україну, де працювали за фахом. В досліджувану добу вже були досить відомими імена таких лікарів – українців, як Іван Політика (Полетика), Костянтин Щепін (Щепицький), Нестор Максимович (Амбодик), Петро Погоріцький та ін.

Отже, Київська Академія, її професорсько-викладацький склад і студентство, в основній масі, були в числі тієї частини української ін-

телігенції, яка усвідомлювала в нових історичних реаліях необхідність підготовки для України європейських освічених кадрів. При цьому було й повне розуміння й сприйняття (можливо не без прикрощів – О.П.) того факту, що на той час джерелом найсучасніших наукових знань та наукових методів стали саме західноєвропейські університети. І в цьому сенсі слід цілком погодитися з твердженням сучасних дослідників історії Києво-Могилянської Академії, зокрема зв'язків її вихованців з європейськими країнами, про те, що вона (Академія – О.П.) “на той час брала для себе більше, ніж віддавала” [185]. Та чи не найбільш переконливим аргументом на користь вищезазначеного положення, може бути, на наш погляд, думка ректора Академії, пізніше Київського митрополита С. Миславського, який зокрема, писав наступне: “щоб стояти на рівні сучасних наукових вимог для цього академія запрошувала до складу своїх професорів тих, що завершили свою освіту за кордоном і проектувала знову посилати своїх вихованців для готування до професури, в закордонні університети” [186].

Поряд з престижною і, як бачимо, досить поширеною, не зважаючи на значні матеріальні витрати, практикою відправки української молоді на навчання за кордон, зокрема до Західної Європи, менш заможна частина шляхетства й козацької старшини, змушена була задовольнятися посилкою своїх дітей до вищих навчальних закладів Росії, які в своїй діяльності багато чого запозичували вже із системи європейської освіти. У 40-х роках XVIII ст. це були, головним чином, академічний університет і гімназія в Санкт-Петербурзі, з середини 50-х років – щойно створений Московський університет та ін, які за рівнем освітньо-навчальної програми становили серйозну конкуренцію тій же Київській Академії, а то й вже перевищували її, зокрема у справі введення сучасних дисциплін, нової методології й методики їх викладання тощо. З свого боку, Київська Академія та інші місцеві українські школи, зокрема колегіуми, бажаючи витримати конкуренцію з російськими вищими й середніми навчальними закладами, вводять до своїх програм нові світські дисципліни – німецьку й французьку мови, а також математику, геометрію та ін. При цьому, запровадження світських наук, що їх викладали в російських вищих школах, при фактичному збереженні усіх духовних дисциплін, створювало великі труднощі з огляду на значне перевантаження навчальної програми, а також студентів. Виникали проблеми з викладачами, яких явно не вистачало для належного викладання нових дисциплін. До того ж подібне реформування української школи кінець-кінцем призводило до її поступової

русифікації. Чи не в першу чергу це торкнулося Київської Академії – вже на початку 50-х років XVIII ст. там вводиться викладання російської мови, а Катерина II, щойно захопивши імператорський престол, своїм указом 1763 року заборонила вживання в навчальному процесі книжної української мови.

Як наслідок, вже у 80-ті роки XVIII ст. від професорів і студентів Київської Академії офіційно вимагалось досконале знання російської мови.

Тому вищезазначений шлях збереження і подальшого розвитку української вищої і середньої школи, відповідно до нових вимог і потреб часу, вже не міг задовольняти ані гетьманський уряд, ані тогочасну українську інтелігенцію. Понад те, найвпливовіші й патріотично налаштовані її представники пропонують принципово новий шлях й домагаються заснування в Україні світського університету європейського типу.

Звичайно, що далеко не останню роль у визріванні цього рішення відіграли попередні культурно-освітні традиції, зокрема 2-ої пол. XVII – 1-ої пол. XVIII ст., коли представники української духовної і світської інтелігенції відіграли вирішальну роль у модернізації російської культури і освіти.

Перший проект вищої світської школи в Україні виник 1760 року, коли Григорій Теплов, за ініціативи гетьмана Кирила Розумовського, склав на розгляд останнього, відповідну записку під назвою “Проект к учреждению университета Батурина, 1760 года” (див. Додаток № 4). У вступній частині записки першочергова увага приділена визначенню кількох причин відкриття університету в тодішній столиці України – Гетьманщини м. Батурині – це, насамперед, традиційна прихильність українців до науки і велика кількість бажаючих розширити свої знання за кордоном. Разом з тим, автор проекту вказує на такий прикрий факт, як невідповідність українських шкіл новим вимогам, а також брак кваліфікованих викладачів. При цьому Г. Теплов, який, як відомо, завжди недоброзичливо ставився до усього українського, в даному випадку, на нашу думку, занадто згустив фарби. Особливо стає ніяково, коли читаєш про стан навчання в українських школах того часу, зокрема, про те, що в них “криме посредственного обучения латинского языка и старых школьных Аристотелических преданий, нет в них никакого понятия о высоких науках...”. Ще більш ніщивній критиці піддається рівень фахової підготовки викладачів і студентів, які тільки “имя носят профессоров, хотя при том никакой профессии не имеют, а ученики, большую половину лет своих проводят в странствии,

ища мірського подаянія, и не научась, кроме малого знанія латинскаго языка, ничему, приходят в совершенные лета и почти в том же невежестве остаются, из которого начали трудиться” [187].

В Батури́нському університеті, фундатором і протектором якого мав стати гетьман К. Розумовський, формального розподілу на факультети не передбачалося. Принаймні в записці про це не йшлося. Але дисципліни, подані в проекті, засвідчували про те, що навчальна програма передбачала вивчення наук фактично для філософського, юридичного і медичного факультетів. В історичній літературі констатовано той безперечний факт, що, складаючи для гетьмана Розумовського цей проект, Теплов користувався статутами німецьких університетів. Зокрема, трьохрічний термін навчання, запроєктоване щорічне обрання ректора, заняття з фехтування і носіння студентами шпаги та ін. – все те було запозичене з тогочасних німецьких університетів. Безперечно, було використано вже й статут невдовзі перед тим створеного Московського університету (1755 р.), тим більш, що К. Розумовський, як президент Російської Академії наук, був причетний до організації і перших років діяльності цього найбільшого вищого навчального закладу Російської імперії. Відомо також, що К. Розумовський, виношуючи ідею створення українського університету, вів листування з директором Московського університету Міллером, а також особисто знайомився з діяльністю цього навчального закладу. Звідси, до речі, і той факт, що в записці Тепло́ва практично текстуально запозичено зі статуту Московського університету положення про умови вступу до майбутнього університету в Бату́рині [188]. Правом вступу до останнього користувалися, насамперед, учні існуючих на той час в Україні колегіумів (включно й на Правобережжі – О.П.), які успішно закінчили клас риторики і вище. Вступний іспит приймав особисто ректор. У разі успішного складання і відповідно до виявлених в абітурієнтів схильностей він визначав й напрямок їхнього майбутнього навчання. Сподіваючись на великий приплив студентів до Батури́нського університету його організатори і, зокрема, гетьман К. Розумовський, небезпідставно вважали, що навіть “перед Санкт-Петербуржским и Московским університетами великой в том авантаж (перевага – О.П.) предвидится” [189]. В зв’язку з цим, неодмінною умовою вступу до університету була й відповідна підготовка абітурієнтів для розуміння майбутніх лекцій латинською мовою. Слід зазначити, що програма Батури́нського університету щодо вивчення філософських наук була дещо ширша, аніж це мало місце в Московському університеті. В проекті українського університету пе-

редбачалася й значно ширша автономія, зокрема в таких питаннях як обрання ректора, участь професорів у вирішенні важливих університетських справ (створення так званого директоріуму – О.П.) та ін. Відомо, що подібних прав професори Московського університету доби- валися ще тривалий час.

Вступниками до цього вищого навчального закладу могли бути молоді представники від усіх верств населення. Кріпаки мали право на вступ до університету лише за умови одержання документу про звільнення від кріпацтва. Останній повинен був зберігатися в архіві університету і, в разі виключення студента, повертався поміщикові, а сам він (студент) знову мав стати кріпаком.

За згаданим проектом при Батуринському університеті передба- чалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів-вихідців із збіднілих шляхетських родин і різночинців, яким надавалася спеціа- льна стипендія (спочатку 25 крб. на рік, а з одержанням вже статусу студента університету – 40 крб. – О.П.)

У семінарії учні мали вивчати латинську граматику, твори латин- ських класиків, французьку й грецьку мови, історію, географію, арифме- тичу і геометрію. Діти з шляхетських родин повинні були навчатися також фехтуванню й танцям. Передбачалося, що випускники універси- тету з числа колишніх семінаристів, як правило, мали стати виклада- чами – спочатку в тій же семінарії, а згодом і в самому університеті.

Із закінченням терміну навчання повинен був відбутися публічний захист випускниками їхніх наукових праць, і лише в разі успіху вони отримували диплом про закінчення університету. Останній, будучи престижним сам по собі, від імені гетьмана України надавав його (диплома) володарю певну перевагу при влаштуванні на цивільну й військову службу. Та, як відомо, проект створення першого українського університету в Батурині не було здійснено. На нашу думку, цей чудовий задум, що потребував для практичної реалізації бодай декілька років, гетьман Розумовський не встиг здійснити, головним чином, в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети Петрівни (1761 р.). Звичайно, при цьому не можна не враховувати негативного ставлення до даної ідеї в цілому й з боку царського уряду, який, як з об'єктивних, так і суб'є- ктивних причин не був зацікавлений у появі й подальшому розвитку вищих навчальних закладів в Україні.

Однак, як засвідчили подальші події, гетьман К. Розумовський, будучи патріотом України й зберігаючи ще певний час досить сильні особисті позиції як керівник української автономної держави, а також

як державний і політичний діяч загальноросійського масштабу, зробив принаймні ще дві спроби створити університет в Україні, і зокрема, в Батурині. Спочатку це була пропозиція 1764 року професора Московського університету Г. Дільтея заснувати в Російській імперії ще два університети, крім Московського, – один в м. Дерпті (Лівонія), а другий – в Батурині для України. При цьому аргументи московського професора щодо створення Батуринського університету цілком співпадали із аналогічними положеннями проекту 1760 року. Безперечно, що Дільтей не тільки був добре знайомий із вищезазначеною запискою Г. Теплова, але й консультувався з даного питання з президентом Російської Академії наук К. Розумовським. Не виключено, що гетьман цього разу вирішив відновити ідею створення Батуринського університету, вклавши її у вуста представника головного вищого навчального закладу Російської імперії. Судячи з усього, дана пропозиція залишилася без відповіді з боку нового царського уряду і, зокрема, імператриці Катерини II. Однак, невдовзі, того ж 1764 року, українське шляхетство й козацька старшина у відомому “Проханні” разом із гетьманом К. Розумовським, поданим Катерини II, в 19 розділі цього документу (“Про заснування університетів, гімназій і друкарень”) піднімають питання про відкриття університетів в Україні. – На цей раз, – один у Києві, а другий, – знову ж таки, в Батурині. Щоправда, акценти тут вже дещо зміщені. – Йдеться, насамперед, про перетворення Київської Академії на університет, в якому сама академія була б представлена у вигляді лише одного факультету (богословського) з 4-х. Цей університет передбачалося розмістити в Києво-Братському монастирі, на території якого, після виселення ченців, мали побудувати будинки для викладачів і студентів. При цьому К. Розумовський звертав увагу Катерини II на те, що за часів його попередника (“антецесора”) гетьмана України Петра Конашевича-Сагайдачного, а потім і митрополита київського Петра Могили, монастиря там не було, а було тільки братство, тобто таке місце, де могли жити світські й духовні люди, що приходять на навчання (див. Додаток № 2).

Першим куратором цього новоутворення Київського університету мав бути гетьман, а другим – Київський митрополит (для богословського ф-ту). Останній, за погодженням з гетьманом, призначав викладачів на богословський ф-т з числа ченців або білих священників і відповідав за рівень їхньої роботи.

Батуринський університет, як видно з даної петиції, мав складатися з традиційних факультетів, окрім богословського. Його патроном і

куратором, як і в попередньому проекті 1760 р., залишався гетьман К. Розумовський. Утримання новостворених університетів в Києві і Батурині передбачалося здійснювати за рахунок спеціальних податків з церковно-монастирських маєтків, які в Україні ще не були піддані секуляризації, а також виділити певну суму з митних зборів і окремих вільних військових сіл. Характерно, що автори петиції (головним серед яких, безперечно, був гетьман К. Розумовський – О.П.) обґрунтовуючи перед імператрицею Катериною II необхідність заснування українських вищих навчальних закладів вже не покладаються на досвід Московського університету, а бажають мати за взірць вищі школи в іноземних державах (див. Додаток № 2). Однак і цей проект, як і всі попередні, щодо заснування в Україні університету, були не сприйняті царським урядом. Понад те, розгнівана подібними вільнодумними діями української політичної й культурної еліти, а надто її лідера К. Розумовського, Катерина II відкинула геть й саме “Прохання”. А невдовзі гетьман-реформатор, під шаленим тиском царського уряду й безпосередньо імператриці, змушений був подати у відставку. Із скасуванням у листопаді 1764 р. гетьманства в Україні, втрачає своє значення української столиці й Батурин. Водночас була остаточно похована й думка про заснування в ньому університету.

Слід зазначити, що всього за період 1760 – 1803 рр. (до заснування Харківського ун-ту – О.П.) було розроблено й подано на розгляд російського уряду 9 подібних до Батуринського проектів світської вищої школи в Україні. З них 4 рази передбачалося заснування університету в Києві, тричі – в Чернігові. Проте усі ці пропозиції української еліти не знайшли позитивного вирішення в Санкт-Петербурзі. Пояснювалося це тим, що внаслідок посиленої централізаторської і русифікаторської політики царського уряду на той час вже завершувалася інтеграція української автономної держави в Російську імперію. Речники останньої, своєю чергою, відкидали будь-які спроби українців стати на шлях національно-культурного відродження своєї країни. Усі ж здобутки української культурної вестернізації Росії були, зрештою, пристосовані до загально-імперських цілей.

9. Участь гетьмана в дворцевому перевороті 28 червня 1762 року

Смерть Єлизавети Петрівни остаточно розв'язала руки Катерині Олексіївні щодо здійснення плану захоплення нею російського імператорського престолу. Наразі на її шляху до цієї мети перебував Петро III, який, звичайно, не витримував жодного порівняння з дочкою Петра I щодо популярності в народі і, зокрема, серед дворянства та у придворних колах. Більше того, зусиллями прихильників Катерини ще за життя Єлизавети Петрівни, і особливо в короткочасний період царювання Петра III, імідж останнього було сформовано як, щонайменше, дивака і вкрай легковажної та не передбачуваної людини, а то й просто придурка. До того ж, цього, звичайно, далеко не ідеального онука Петра I, зображали часто як ледь не русофоба, що водночас зневажав і православну віру. Тим часом, Якоб Штелін – директор департаменту мистецтв Академії наук протягом тривалого часу, який часто спілкувався з Петром III, писав про нього, як про досить освічену людину, яка мала велику бібліотеку, з кращих тогочасних німецьких і французьких книжок, любила музику і живопис. Особливо імператор любив читати літературу про мандрівки, а також з військових та інженерних питань [190].

Всупереч поширеній думці, він, за свідченням Штеліна, не любив ніяких жартів “над вірою і словом Божим”, хоча під час богослужіння в церкві часто забував виконувати традиційні дії християнського православного ритуалу і, взагалі, в питаннях віри був “более протестант, чем русский” [191].

Відомо, що Петро III, ще будучи великим князем і спадкоємцем престолу прилюдно висловлював свою зневагу до імператорської гвардії, називаючи її яничарами. На його думку, гвардійські солдати, що мешкали в казармах разом із своїми родинами, не були здатні ні до якої праці, ні до військових вправ і завжди становили небезпеку для уряду [192]. Тим не менш, під час прийняття присяги новому імператору Петру III, саме гвардійські полки, як пише той же Я. Штелін, “выражали свою радость непрерывным “ура” своему новому полковнику и императору и говорили громко: Слава Богу! Наконец, после стольких женщин, которые управляли Россиею, у нас теперь опять мужчина императором” [193].

Натомість, образ самої Катерини, ще в недалекому минулому збіднілої німецької принцеси, “розкручувався” в протилежному нап-

рямку. – Щира патріотка усього російського, вірна прихильниця православ'я, жінка, над якою збиткується вульгарний і розбещений чоловік тощо. Водночас Катерина та її прихильники готувалися до більш рішучих дій – здійснити дворцевий переворот і в такий, вже традиційний для тогочасної Росії, спосіб скинути Петра III з престолу. При цьому не виключалося фізичне знищення останнього. Так, один з варіантів плану перевороту передбачав вбивство імператора під час очікуваної пожежі нового царського палацу, який змовники мали намір підпалити 2 липня 1762 року. Ставка покладалась на те, що, як було загальновідомо, Петро III, наслідуючи свого діда Петра I, полюбляв гасити пожежі і мав неодмінно з'явитися на місці події. В один з напружених моментів пожежі планувалося нанести імператору смертельний удар в спину, вкинути тіло у вогонь та, інсценувавши в такий спосіб нещасний випадок, оголосити його вже в якості офіційної версії загибелі Петра III. Зрештою, переважила думка тих учасників змови, серед яких особливим впливом користувався вихователь великого князя Павла Петровича Микита Панін. Останній, зокрема, наполягав на арешті Петра III під час огляду ним наприкінці липня 1762 р. гвардійських полків, що мали бути відправлені за наказом імператора на вкрай непопулярну війну проти Данії, яка під час Семилітньої війни 1756 – 1763 рр. була союзницею Росії.

Одним з найбільш вагомих аргументів на користь і ефективність даного плану вважалась та обставина, що головнокомандувачем російської армії, яка відправлялася на фронт, за бажанням Петра III, мав стати генерал-фельдмаршал, гетьман України Кирило Розумовський – давній приятель і прихильник Катерини. До того ж, багатий і щедрий граф К. Розумовський був надзвичайно популярний серед гвардійців, одним із полків яких, а саме Ізмайлівським, він тоді командував.

Проте, непередбачувані події, що відбулися 27 червня 1762 р., внесли значні корективи у дії змовників як щодо засобів здійснення дворцевого перевороту, так і його строків. – Цього дня було заарештовано одного із активних змовників, командира однієї із гвардійських рот, капітана Пассека, за звинуваченням у зневажливому висловлюванні щодо особи імператора Петра III. Реально побоюючись, аби Пассек під тортурами не почав давати свідчень, змовники на чолі з Катериною вирішили прискорити здійснення своїх планів.

Безпосереднє оперативне керівництво діями змовників було зосереджене в руках Микити Паніна, частково – в руках його племінниці Катерини Дашкової – на той час близької подруги Катерини Олек-

сївни. Під їхнім керівництвом діяли й такі відомі учасники згаданих подій, як брати Орлови, виступаючи, щоправда, здебільшого лише як блискучі й безстрашні виконавці.

Та чи не найвидатнішу роль у здійсненні дворцевого перевороту на користь Катерини зіграв-таки український гетьман К. Розумовський. За його розпорядженням, як президента Російської Академії, в друкарні останньої вже задалегідь було надруковано маніфест про сходження на престол Катерини II. Текст маніфесту склала близька до гетьмана людина – Григорій Теплов. При цьому, коли переляканий директор друкарні, ад'юнкт Академії Тауберт спробував було відмовитись від участі в такій надто небезпечній справі, К. Розумовський, різко його обізвав й рішуче заявив: “Ви знаєте вже надто багато, справа торкається моєї і вашої голови, якщо що-небудь стане відомим. Ви повинні йти туди, куди вам наказують” [194].

Діючи в глибокій конспірації, К. Розумовський свої рішення й вчинки щодо здійснення змови погоджував, по суті, лише з Катериною. Як писав один з російських дослідників доби Катерини II про позицію К. Розумовського щодо підготовки дворцевого перевороту, “хитрий, розумний малорос мовчки працював на користь Катерини, нікому не розкриваючи ні своїх намірів, ні свого спокою, ні свого високого становища” [195]. Катерина, своєї черги, тримала в суворій таємниці свої стосунки з гетьманом навіть від найближчого оточення, не виключаючи братів Орлових і княгині Дашкової.

У цьому зв'язку мав місце курйозний випадок, коли Олексій Орлов напередодні вирішальних подій, з'явившись до гетьмана вночі, “переконував” його негайно приєднатися до прихильників Катерини. Спокійно вислухавши збудженого Орлова, К. Розумовський порадив йому їхати на таку нараду до когось іншого, за його виразом, “розумнішого за нас” і побажав гостю на добраніч [196]. Щось подібне сталося і з Катериною Дашковою, яка пізніше навіть приписала собі справу залучення гетьмана до здійснення “революції”. Про вирішальну роль гетьмана К. Розумовського у дворцовому перевороті 1762 року засвідчували й іноземні дипломати, що перебували на той час в російській столиці. Зокрема, в переписці англійських дипломатів Роберта Кейта і Г. Гренвіля на початку липня 1762 р, прямо відзначався той факт, що в день перевороту Григорій Орлов і майбутня імператриця Катерина II о шостій годині ранку прибули в розташування Ізмайлівського гвардійського полку, який, на чолі зі своїм командиром К. Розумовським перебував в повній бойовій готовності.

Після того, як до повсталого Ізмайлівського гвардійського полку приєдналися два інші гвардійські полки – Семенівський і Преображенський, а потім ще ряд піхотних і артилерійських з'єднань, події набрали вже незворотного характеру на користь змовників. Невдовзі загальна кількість війська, що присягнуло на вірність Катерині, становила 14 тис. чол. На чолі цього війська Катерина, верхи й одягнена в мундир молодого гвардійського офіцера Семенівського полку О.Ф. Талізїна, 29 червня вирушила з Петербурга, де відбулося вже офіційне проголошення її імператрицею, до Петергофа. Поруч з нею їхала Катерина Дашкова, також у гвардійському мундирі, що належав поручику М.О. Пушкіну. В офіційній свиті нової імператриці Катерини II почесне місце займав граф К. Розумовський.

Серед активних учасників дворцевого перевороту було декілька українців, зокрема, гвардійські офіцери, брати Захар і Михайло Дубянські – сини колишнього духівника імператриці Єлизавети Петрівни Федора Дубянського. Серед палких прихильників Катерини і учасників вищезгаданого походу на Петергоф джерела зафіксували й імена майбутніх знаменитостей Росії – поета Гаврила Державіна (1743 – 1816) і просвітителя Миколи Новикова (1744 – 1818), які були тоді солдатами Преображенського та Ізмайлівського полків.

В останній день перевороту, 30 червня, до Петергофа з Оранієнбаума прибув уже колишній імператор Петро III, який покірливо підписав акт зречення від престолу, складений Григорієм Тепловим. В кареті поруч з Петром III знаходилися лише дві особи, які залишалися вірними йому до кінця – його коханка Єлизавета Воронцова (рідна сестра Катерини Дашкової – О.П.) і генерал Андрій Гудович, українець за походженням.

За свідченнями очевидців, колишній імператор, вийшовши з карети, сам віддав шпагу черговому офіцеру, а потім, вражений усім, що відбулося, втратив здатність говорити і знепритомнів. Перебуваючи під арештом, Петро III, як згадував пізніше Микита Панін, “потопаючи в сльозах і намагаючись піймати його (Паніна – О.П.) руку, щоб поцілувати”, просив лише про одне – залишити при ньому Є. Воронцову [197]. Проте це прохання екс-імператора було відкинуте і заарештованого Петра III відвезли у передмістя Петербурга – маєток Олексія Розумовського Ропшу. Показово, що жодного разу арештант не просив про побачення зі своєю дружиною – Катериною II. Рішення щодо місця його ув'язнення було прийняте в останній момент, на зміну попередньої думки Катерини II та її найближчого оточення

про розміщення Петра III в Шлісельбурзькій фортеці, слушно врахувавши, що в її казематах вже перебував ще один скинутий російський імператор – Іван Антонович. А вже через декілька днів, 6 липня 1762 р., Петро III був убитий своїми охоронцями на чолі з Олексієм Орловим. Останній, як засвідчують його листи до Катерини II, напередодні цього вбивства діяв відповідно до ледь прихованого бажання імператриці раз і назавжди позбавитися ненависного їй чоловіка (офіційного розлучення Катерини II з Петром III так і не відбулося – О.П.) і досить небезпечного суперника. Зрештою, так чи інакше, Петро III був приречений на загибель, оскільки факт узурпації влади Катериною II був очевидним не тільки в Петербурзі, але й в усій Європі. За таких умов, побоюючись ускладнень як внутрішньополітичних, так і міжнародних, Катерина II та її оточення вряд чи могли залишити скинутого імператора в живих. Водночас вони поспішали, аби формально узаконити свою владу на усій території Російської імперії. Зокрема, вже 1го липня 1762 року гетьман К. Розумовський, відповідно до щойно одержаної царської грамоти надіслав українському урядові (Генеральній військовій канцелярії) ордер, в якому наказував вжити негайних заходів щодо приведення усіх верств населення України-Гетьманщини (включно дітей від 12 років) а також Запорозької Січі (окрім поміщицьких селян – О.П.) до присяги новій імператриці Катерині II [198]. Характерно, що при цьому гетьман звертав особливу увагу на обов'язковість приведення до присяги усіх представників козацького стану (“а особливо козаків”) [199]. Разом із гетьманським ордером, спеціальний посланець з Санкт-Петербурга генерал-майор Михайло Будлянський (родич Розумовських – О.П.) привіз до Глухова тисячні накладі маніфесту про сходження на престол Катерини II і “присяжних листів”. До останніх додавався текст клятви (“присяги”), який мав бути засвідчений особистим підписом після її виголошення.

Ось цей текст: “Клятвенное обещание”

“Азь нижеименованный обещаюся кленуся всемогущим Богом пред Святым Его Евангелием, в том, что хочу и должен Ее Императорскому Величеству, моей всемиловнейшей Великой Государыне императрице Екатерине Алексеевне самодержице всероссийской, и Ее Императорского Величества любезнейшему сыну Государю Цесаревичу и Великому князю Павлу Петровичу, законному всероссийского престола наследнику, верно и нелицемерно служить и во всем повиноваться, не щадя живота своего до последней капли крови, в чем Гос-

подь Бог мне душевно и телесно да поможет. В заключніи сей моей клятвы целую слова и крест Спасителя моего, Аминь” [200].

За виробленою гетьманом процедурою, присяжні листи з підписами, з усіх полкових канцелярій і Коша Запорозької Січі були надіслані до Генеральної військової канцелярії з усіма відповідними супроводжуючими документами (відомісті, табелі тощо). Остання, своєї черги, через спеціального кур’єра (“нарочного”) повинна була негайно відправити усі ці папери К. Розумовському до Санкт-Петербурга, аби той подав їх до царського уряду – Сенату [201]. А вже 16 липня 1762 року члени українського уряду – генеральні старшини Семен Кочубей і Іван Скоропадський доповідали гетьману К. Розумовському про виконання його вищезазначеного ордеру. Як зазначалося, зокрема, в їхньому рапорті, в Глухові в церкві св. Миколая, в присутності генерал-майора М. Будлянського, було зачитано маніфест про сходження на престол Катерини II, а потім усі присутні – члени українського уряду, інші урядовці, духовенство, представники місцевої влади та ін. – прийняли присягу й підписалися на присяжних листах. Потім в усі полки і Запорозьку Січ було направлено спеціальних кур’єрів з числа бунчукових товаришів, аби ті провели там вищезазначену процедуру прийняття присяги новій імператриці [202]. Слід відзначити, що 26 жовтня 1762 р. до Сенату надійшло від гетьмана К. Розумовського 14 великих паперових зв’язок з підписаними присяжними листами та іменними реєстрами осіб – мешканцями України-Гетьманщини та Запорозької Січі. Після складання відповідного опису усі ці матеріали було відправлено до Москви в Розрядний архів [203].

А тим часом могутність і впливовість К. Розумовського при царському дворі зросли настільки, що він міг дозволити собі “ставити на місце” навіть фаворита імператриці Григорія Орлова. Про це, зокрема, засвідчує такий випадок, що стався незадовго до офіційної коронації Катерини II в Москві. – Під час обіду у вузькому колі, за участю Катерини II, Григорій Орлов, вкотре мовлячи у своїй звичній хвалькуватій манері про його вплив на гвардійські полки і свою, на його думку, вирішальну роль у перевороті 28 червня 1762 р., раптом заявив, звертаючись до імператриці, що, якби він захотів, міг би через якийсь місяць скинути з престолу і її, Катерину. Усі присутні на обіді збентежено мовчали, в тому числі й Катерина II, яка тоді перебувала під особливо сильним впливом свого коханця. І лише Кирило Розумовський, розряджаючи напружену мовчанку і допомагаючи вийти з незручної ситуації, насамперед Катерині II, напівжартома-напівсерйозно, але досить

чітко сказав, звертаючись до Г. Орлова: “Можливо, але, друже, не чекаючи місяця, ми вже через два тижні тебе б повісили” [204]. Не виключено, що саме після цієї розмови стосунки між К. Розумовським і Г. Орловим, які й раніше не відзначалися особливою приязню, ще погіршилися. А через деякий час ця обставина стала однією з причин охолодження стосунків гетьмана і з самою Катериною І, як наслідок, від’їзду його в Україну.

Та це сталося трохи пізніше. А перед тим К. Розумовський, ще продовжуючи певний час купатися в промінях своєї гучної слави улюбленця імператриці і гетьмана української автономної держави, під час коронації в московському Кремлі підносив на золотій подушці корону для Катерини ІІ. Також, коли в Грановитій палаті з нагоди цієї події відбувся бал, то честь відкрити його полонезом було надано двом танцюючим парам – подружжю Розумовських і австрійському послу графу Мерсі д’Аржанто з графінею А.К. Воронцовою. Та вже тоді, під час коронації, коли Катерина ІІ щедро роздавала нагороди своєму оточенню і, особливо, учасникам дворцового перевороту, К. Розумовському довелося проковтнути першу гірку пігулку – його недоброчинці брати Орлови були удостоєні графського титулу Російської імперії, а Григорій, окрім того, одержав одну з найвищих офіційних посад при царському дворі – генерал-ад’ютанта імператриці. Щоправда, таку ж посаду одержав і сам К. Розумовський, ставши при цьому, ще й сенатором з пожиттєвим грошовим окладом в 5 тис. крб. на рік, що становило на той час величезну суму.

Цілий рік він ще залишався при царському дворі, користуючись повним довір’ям і прихильністю Катерини ІІ. І лише у червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з Григорієм Орловим, гетьман виїхав до України.

10. Новий етап реформаторської діяльності гетьмана К. Розумовського. Остаточна ліквідація гетьманства в Україні

На початку 60-х років XVIII ст. адміністрація на чолі з гетьманом К. Розумовським всупереч посиленій централізаторській політиці російського самодержавства доклала значних зусиль до зміцнення центральних і місцевих органів управління – складової частини української державності.

Вже з відновленням гетьманства почала змінюватися структура органів управління України-Гетьманщини. Було ліквідовано Правління гетьманського уряду, фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, очолюваної гетьманом. До ради входили члени Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. На цій раді розглядали наступні питання: обрання на вищі адміністративні посади, розгляд рішень Генеральної військової канцелярії, найважливіші справи адміністративного, фінансового й судового характеру, розгляд апеляцій на рішення Генерального суду й Генеральної військової канцелярії тощо. Водночас в адміністративно-управлінському апараті української держави ще більше посилила роль генеральної старшини, яка в своєму вузькому колі часто вирішувала найважливіші питання. За нашими підрахунками, загальна кількість старшин (генеральних, полкових і сотенних), які знаходилися безпосередньо в органах управління на початку гетьманства К. Розумовського, становила близько 750 чоловік. Окрім цього, зберігався постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчужових, військових і значкових товаришів, кількість яких на той час відповідно становила 202, 85 і 539 чоловіків [205].

Радикальні перетворення у гетьманському адміністративному апараті почалися з реформи судочинства. Слід зазначити, що останнє мало заплутану структуру. Зокрема, в Україні-Гетьманщині на той час існувало п'ять судових інстанцій: сотенний суд, полковник, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія і, нарешті, гетьман. Окрім того, в містах, в залежності від їхньої категорії, діяли магістратські або ратушні суди, а в селах – сільські. Однак безперечним можна вважати той факт, що правосуддя було прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як Генеральна військова канцелярія. Остання найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, часто-густо, зокрема, дублюючи, а то й просто підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією України-Гетьманщини і президентом якого був сам гетьман. Більше того, саме Генеральна військова канцелярія займалася проведенням судової реформи, що почалася, згідно з універсалом гетьмана Розумовського від 17 листопада 1760 р., з реорганізації Генерального військового суду. Останній в тому вигляді, що передував реформі, виник в Україні ще в часи Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і діяв спочатку як суд першої інстанції у справах генеральної старшини,

полковників і бунчукових товаришів, а пізніше – як вищий апеляційний суд, рішення якого йшли на остаточне затвердження гетьмана. З початку 20-х років XVIII ст. відбувалося активне втручання царського уряду у діяльність Генерального військового суду. Зокрема, до його складу вводилися російські судові чиновники у кількості трьох осіб поряд з такою ж кількістю в ньому українців. Вищою апеляційною судовою інстанцією, по суті, ставала Малоросійська колегія, створена Петром I в Україні – Гетьманщині незадовго до смерті гетьмана І. Скоропадського. Подібними залишалися структура і значення Генерального військового суду й по смерті гетьмана Д. Апостола 1734 р., у так званій міжгетьманській період, коли вищою апеляційною установою була не лише “канцелярія правління гетьманського уряду”, а й російський Сенат. Становище докорінно змінилося з відновленням в Україні 1750 р. гетьманства. Серед перших заходів гетьмана К. Розумовського було відкликання російських чиновників зі складу Генерального військового суду. Відтоді протягом десяти років ця установа, президентом якої знову став гетьман, складалася з 2-3 генеральних суддів та кількох бунчукових товаришів [206]. За гетьманським універсалом від 16 листопада 1760 р., передбачалося “иметь присутствие в суде Генеральном 12-ти персонам, во – первых, судьям двоим генеральним, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствоующим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей, старшин полковых и из настоящих сотников, достойных добросовестных права ведающих, жилья и владения свои в тех полках имеющих, и тем выбранным персонам быть у того присутствия безотлучно” [207]. Обрані в зазначений (і, слід сказати, досить, як на той час, демократичний) спосіб депутати разом з генеральними суддями виносили остаточні рішення Генерального суду. А відповідно до універсалу від 7 лютого 1763 р. гетьман дозволяв полковим канцеляріям й усім чолобитникам подавати справи прямо до Генерального суду, що значно зменшувало кількість судових інстанцій. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії, а Генеральний суд ставав найвищим апеляційним органом. Зазначені заходи підвищували престиж Генерального суду і водночас сприяли його демократизації, розмежуванню, до певної міри, судової, виконавчої і законодавчої влади. Та найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли було створено станові шляхетські суди – земські, підкоморські й гродські. Назва останніх була запозичена з термінології польської судової системи,

що функціонувала в Україні до Визвольної війни середини XVII ст. Сфера діяльності судів регламентувалася відповідними положеннями Литовського статуту 1588 р., який залишався одним з головних джерел українського права, зокрема судочинства. Слід зазначити, що ідея відновлення шляхетських судів на Україні не була новою. Вона виникла ще в 40-х роках XVIII ст., коли, зокрема працювала комісія для складання відомого кодексу під назвою “Права, по которым судится малороссийский народ”, і залишалася актуальною в наступні роки (див. вище). Однак остаточні рекомендації щодо створення зазначених судів надійшли до гетьмана К. Розумовського 17 вересня 1763 р. у вигляді “мнения к апробации его сиятельства графа гетьмана” [208] від з’їзду української старшини, що зібрався тоді у Генеральній військовій канцелярії в Глухові. Його учасники “держали разсуждение в силу малороссийских прав о подкоморских и земских судах в коликом числе оным з Малой России быть” [209].

Саме на підставі цих рекомендацій гетьман Розумовський 19 листопада 1763 р. видав універсал^{*}, в якому викладалася конкретна програма створення нових судових установ. Зокрема, передбачалося створити на території кожного полку по два земських^{**} (один земський суд мав діяти в полковому місті, а другий – в одному з сотенних міст. – О.П.) і два підкоморських суди. В кожному полку встановлювався під головуванням полковника один гродський суд, який, власно, мав замінити колишній полковий суд. Окрім традиційних виборних посад у новостворених судах вводилася посада возного, який обирався з числа значкових товаришів і сотенних старшин [210].

У зв’язку з проведенням судової реформи кожний полк було поділено на дві частини, що називалися повітами. Отже, на усій території України – Гетьманщини було утворено 20 повітів, де й розташувалися вищезгадані судові установи: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Іваницький, Лубенський, Роменський, Галицький, Зінківський, Миргородський, Остапівський, Полтавський.

^{*} Універсалів з однаковим змістом було 10. Вони були розіслані в усі полки.

^{**} Виняток становив найбільший за розміром Ніжинський полк, на території якого створювалися три земських суди – в Ніжині, Батурині і Глухові.

Земський суд розглядав справи про розділ майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Широке повноваження земських судів зумовили будівництво спеціальних для них приміщень. В Генеральну військову канцелярію почали надходити відповідні пропозиції від полків. Деякі з цих пропозицій, або, як вони називаються в документах, “мнения от полков малороссийских”, пропонуємо читачеві:

От полку Переяславского

Для земских судов построить дома в городе Переяславле да в местечке Золотоноше о 4-х покоях пространних и по одной караульной избе, да при каждом суде на первой случай под крышку земляную по архиву з дубового лесу, полагая число денег с покупкою и землею 900 рублей, кои употребить з суммы, собираемой общенародной, оставающейся от продовольствования консистентов.

От полку и повету Нежинского

Для суда земского повету Нежинского устроить четыре покоя деревянные внутри города Нежина на свободной земле и для охранения дел каменную палату з суммы скарбу войскового.

От повету Батуринского

В Батурине для суда сделать комнат – по одну сторону для суда подкоморского – две, а напротив для суда земского – две, контору со всеми принадлежностями, в которую из своих комнат сделанными дверми подкоморий и судьи земские входят к заседанию имеют, для служащих при тех судах комнат две для архивы каменной небольшой гардиروب всего того з делованнем и воротами також и сундуками для дел на сумму 660 рублей, а взять оную положено в силе права книги Статута раздела 4, артикула 13 указываемого, устройка таковых домов з денег тех, кои особливим постановлением учреждены, отвод же места в городе Батурине оставлено на рассмотрение.

От Глуховского повету

Что для устройства дому для суда земского за прилично употребить сумму из остающихся от произведения на наличество консистентам народных денег, а в оном доме не более надобно покоев, как для судящих, так же дел и служителей канцелярских, три избы з сеньми и чуланом

да для караульных особую избу, а место под дом купить обывательское внутри города с тех же денег.

От полку Черниговского

Повету Черниговского для земского суда вновь дому не строить, а употребить имеющиеся при полковой Черниговской канцелярии каменные строения покои, на кои в подчинки к преждевыданным от скарбу войскового деньгам оставшимся 18 рублям от некоторой подчинки еще присилки от скарбу войскового 50 рублей требовать. А повету Менского в местечку Мене вновь построить деревянные четыре покои с одним казенным покоем для архивы також и вежу на верх и на спод деревянного строения, полагая на оное строение и на поупку земли сумму денег 1214 рублей 40 копеек, кои де надлежит видать от скарбу войскового.

От полку Киевского

В городе Козельце и местечку Остре для судов земских устроить по две избы з комнатами и сеньми, третью ж прихожую и особь для караульных и протчей надобности и вежей земляних и верхових и на те строения в том числе и на поупку земли употребить денег 1200 рублей с суммы комиссариатской, остаточной от произвождения консистентов с обывателей полку Киевского.

От полку Прилуцкого

Устроить для судов земских дома в городе Прилуки и местечку Иванице о трех покоях и для архивы по каменному склепу на тысячу рублей, которые употребить з скарбу войскового з суммы от продовольствования консистентов оставчойся.

От полку Лубенского

Какие именно в двух поветах Лубенском и Роменском дома для судов земских построить надобно в сколко покоев и на какую сумму денег просят от его сиятельства разсмотрения.

От полку Стародубовского

Что на устроение для суда земского домов следует употребить общенародную сумму ж от комиссарских полку Стародубовского остаточных от произвождения на консистентов денег, а оные в обоих Ста-

родубовском и Погарском поветах должны быть выстроены в четыре покоя з сеньми, да сверх того для безопасного хранения судебных земских дел и книг небольшую наверх земли каменницу, для устройства оних покоев в Стародубовском повете имеетя угодное место в Стародубе в самом городе, где магистрат Стародубовский состоит а оный магистрат можно перенести на другое место туда, где ныне имеетя гостинный дом, состоящий за городом на самом базарном месте, кое ныне под ведением магистратским, а прежде было под смотрением Скарбу войскового [211].

Підкоморський суд розбирав конфлікти між землевласниками щодо спірних земель. У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини. Отже, результатом реформи, здійсненої гетьманом К. Розумовським, стала нова, більш спрощена система судів, в якій вже розмежувалися цивільні й кримінальні справи.

Слід сказати, що в цій системі не знайшлося місця для сотенних судів. У вищезгаданому гетьманському універсалі з цього приводу досить чітко було сказано, що “сотенние правления за учреждением сих земских и гродских судов не имеют ни в какие земские, гродские и подкоморские дела и расправи вступать между духовными и мирскими владельцами и чиновниками всякого званий людьми” [212]. Натомість їм залишалися повноваження, визначені спеціальними гетьманськими ордерами ще раніше (зокрема, від 1 квітня 1752 р. і 18 квітня 1760 р.), згідно яких сотенні суди мали лише “между рядовими козаками в самих маловажных жалобах и спорах словесную расправу чинить” [213]. Що ж до вагоміших спірних справ, то тут містилася вказівка сотенним правлінням “вступать в протчем в другие и между рядовыми козаками случающиеся спорные дела, требующие настоящих в земском или гродском судах расправ, где ж рядовые козаки должны судими быть по делам важнейшим земским и гродским” [214]. Отже, як бачимо, йдеться про офіційне підтвердження належності усього українського козацтва до шляхетського стану. Гадаємо, що це положення гетьманського універсалу є надзвичайно важливим для принципового вирішення давнього дискусійного питання в історіографії щодо місця козацтва у структурі українського суспільства.

Спеціальним гетьманським розпорядженням чиновникам створених судів забезпечувалося досить високе становище в старшинській ієрархії. Зокрема, підкоморський суддя, або, як він часто іменувався в документах, “підкоморій”, ставав другою особою в полку після полковника. За ним йшов земський суддя, а підсудки урівнювалися з бунчуко-

вими товаришами. Земські писарі діставали рівного становища з полковими осавулами, а возні вважалися другою службовою особою в сотні після сотника [215]. Усі ці судові чиновники при вступі на посаду приводилися до спеціальних присяг, форма яких була розроблена за вказівкою гетьмана К. Розумовського. Наводимо деякі зразки форм цих присяг [216].

Форма присяги подкоморого

Копия

Азь ниже именованный обещаю и клянуся Гпд'у Богу всемогущему с троице единому, что сей вверенной мя земской подкоморской урядъ отпращать буду верно и справедливо как на суде моем подкоморскимъ, так и при делании границъ означиваній концов и при направлении и описывании межових знаков ничего болше не наблюдая как толко одну справедливость святую удаляясь от всякого пристрастія, не взирая ни на богатого, ни на убогого, ни на дружбу, ни на вражду и несмотря ни на подарки, ни на угроженія сім и спорним сторонам совету ни вспоможения к ползе одной, а ко вреду другой никаким способом подавать не буду, не боясь також никого, но всегда имея пред очима Бога справедливости, его святую, во всех моих подкоморских расправах верно и тщательно сохранять споры обоихъ сторон и по оным решения чрез меня учиненніе в книги свои судебніе верно и безупустительно вписывать, из книг по требующой стороне выдавать имею, и как я в том справедливо присягаю, так мне Гпдъ Бог душевно и телесно да поможетъ. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется Гетман Граф К. Разумовский.

*Форма присяги судьи и подсудка земских,
а к сей же присяги и полковники з судьями
полковими приведены быть должны*

Копия

Азь ниже именованный обещаю и клянусь Гпду Богу всемогущему в троице единому, что принадлежащие к должности чина моего и поручаеміе мне судебніе дела правдою божественною по силе указов ее имп. величества, по правам книги Статута разсматривая все при-

лежно жалоби ись обоих сторон доказательства, а не с домыслу и знания своего и ничего от себя не прибавливая и не убавливая судить буду и принимать со знания ж записи не льстя и не маня високих и низких достоинств людям и в правленнях заседавших, невзирая ни на богатого, ни на убогого, ниже на друга кривного и искренного своего так как и на сочлена или какую благодетельствующую мне персону, ниже на соперника моего внутреннего и внешнего и на чужестранного, ни по дружбе и вражде, ни с ухищрения не страху, ни боязни, ниже за посуды и дары, ниже после ожидая какого воздаяния и награды или подарков жадних; и к злопамятствованию и пересуду також де в делах до моего суда касающихся спорним сторонам совета и вспоможения и впредь к другой стороне подавать не буду, не боясь казни, лишений и угрозъ, но единого пред очима имея Бога, правду его святую, всеобщее право, непорочную свою совесть, присутствия ж судового никогда опускать не буду, исключая разве тяжкую и непритворную свою болезнь или насильственную и времени нетерпящую нужду, и как в том справедливо присягаю, так мне гпдь Бог в троице единой да поможет, а буди несправедливо да убіеть меня Богъ на душе и теле моем. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется Гетман Граф. К. Разумовский.

Форма присяги земскому писарю

Копия

Азь нижеименованный обещаюся и клянусь всемогущему Гпду Богу в троице единому в том, что я поступаю по бозе и наблюдая все указы ее имп. величества и малороссийские права, изображенные в статуте княженія литовского все жалоби, доношеній судние производства и прочие дела ж спори судящихся сторон, ничего не прибавляя и не убавляя записывать и докладывать судьи и подсудку земским верно и справедливо должен, и как те так и другие случаючись дела, свидетельства, протести и резолюціи судейские записывать и отправлять без всякого замедления и с крайним прилежанием имею, наблюдая и над своими подчиненными служителями, чтоб по силе сей моей присяги все дела во оном суде земском были записивани верно и справедливо и отправляеми безумедлительно, а ежели кто з книг первых потребуует выдачи себе выписей каких оправок из доношений или из решений и прочего копии, то онія справедливо ж и верно по точности как в книгах

самих записано за докладом и позволением судьи и подсудка земских выдавать имею не лъстя, не маня и не взирая на людей високих и низких достоинств и званий, на урядах и судах заседавших, також на богатого и убогого, ниже на друга кровного и искренного, так как и на соперника моего внутреннего и внешнего, здешнего или приезжего, не с дружби или ухищрения, не с злоби, гнева и зависти, ниже с какого либо страха и боязне, и не за посули и дари настоящие или обещанние, ниже в благодарность или услугу или опасаясь лишений и каких либо угроженій, но имея пред очима моими правду Божию святую, постановленное право малороссийское й непорочную мою совесть, и как в том праведно присягаю, так мне гпдь Бог да поможет, а ежели несправедливо да убить меня вечно на теле и души моей, в заключеніе сей моей клятве целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется Гетман Граф К. Разумовский.

Форма присяги возного

Копия

Азь нижеименованный обещаю и клянуся гпду Богу в троици единому в том, что доверенную ж порученную мне должность возного имею отправлять верно, честно, справедливо и прилежно, поручаемые мне позови, указы, ордери и другие всякие письма урядовие немедленно отвозить, относить и отправлять и на именнях полагать и от кого [по]требовать буду к осмотру и осведителствованію чего тотчас по должности своей гвалти, побои, рани или причиненной какой в чем вред ж убиток верно и безпристрастно осматривать и описывать и что достоверно увижу и услышу о всем том до записания в книги урядовие без всякого замедления представлять и сознавать буду и как то так и все протчее отправлять, что к уряду моему принадлежит не за какови либо посули, дари ж ниже после ожидая какого воздаяния, награди, ни по приязни, ни по вражде, ни от страху, ниже боясь каких либо угроз, но токмо имея пред очима страх божий, правду его святую и не порочную свою совесть и по требованію каждого, в случаях по правам до моей должности касаючихся, без всякого замедления и отлагательства либо каких напрасних вымышленных отговорок, куда подлежит ездить имею ж как я справедливо присягаю, так мне гспдь Бог да поможет, а буди в

чем несправедливо против сей моей присяги поступаю, то да накажет меня Бог на душе и теле. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется гетман Граф К. Разумовский

Сверил канцелярист войсковой Антон Карпека

Форма присяги для писаря судебного

Копия

Азь нижеименованный обещаюся и клянуся господу Богу всемогущему в троице единому в том, что я писарь суда Генерального поступая по бозе и наблюдая все указы ее имп. величества и малороссийские прави изображенные в статуте Литовском в точной их силе и разумении записывать и представлять верно и справедливо всем судящим членам в суде Генеральному буду, не прибавливая и не убавливая ничего из мысли и догадки собственной своей, но точно так как в подаваемых в суд Генеральный доношениях и судних произвождениях от обеих сторон тоесть истцовой и ответной окажется или представлено от кого будет к записке, такожде сведетельства, справки, доказательства приличніе и указы, а потому и членские резолюции выписывать и по ним докладывать имею по сущей истине, и даби канцелярскими служителями верно и по точности записывано было в книгу, сохраняя порядок доношениям и делам, не производя последнего в первые и не ставя первого последним, а точно составляемы бы били реестри с прилежанием и крайнею верностю, того над ними найкредчайше надсматривать одолжаяся якоже за таковіе неисправности или умыслы их я сам за них по чину и званию моему ответственовать в силе указов должно имею.

А ежели каких кто с книг виписки, справок, копий с доношений или декретов требовать станет, то все верно и справедливо по точности как в книгах самих записано с приказу всех судящих персон давать долженствую, а не по своей собственной воле отнюдь выдавать не буду ни тайно, ни явно; и во всей моей должности поступать имею не льстя, не маня, и не взирая на високих достоинств людей на урядах и судах заседающих, не взирая такожде на богатого и на убогого, ниже на друга кровного и искреннего, так как и на соперника моего внутреннего и внешнего отечеству моему не с дружбы или ухищрения, не с злобы, гнева и зависти, ниже с какого либо страху и боязни и не за посули и дари настоящие или будущие обещанние, ниже в благодарность или

услугу или опасения мщения и каких либо угрозений, но имея пред очима моима правду божию святую, указы ее имп. величества, постановленное право малороссийское и непорочную мою совесть и как в том справедливо присягаю, так мне гспдь Бог да поможет, а ежели несправедливо да убиет меня вечно на теле и душе моей, в заключении сей моей клятвы целую слова и крест спасителя моего. Аминь.

На подлинном тако.

Апробуется гетман граф К. Разумовский.

Свидетельствовал войск. канцелярист Григорий Павловский.

Вищою апеляційною установою над створеними судами, згідно з Литовським статутом, ставав Головний трибунальний суд. До його складу з кожного судового повіту обиралися по два депутати, а також вводилися чотири духовні особи. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню. Виняток становили вироки про позбавлення шляхетської честі і смертну кару. В подібних випадках останнє слово належало російському монархові.

Розмежування компетенції між земськими, підкоморськими і гродськими судами не виключало фактів, коли за вирішення судових справ бралися інші органи. Неминучі при цьому непорозуміння та зволікання призводили до дедалі частішого втручання у судові справи царського уряду, який використовував цю обставину для обмеження судової влади в Україні-Гетьманщині в цілому.

Значну увагу в цей період гетьман К. Розумовський приділяє й економічним проблемам. Так, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 р. видав відповідний універсал. “Малороссияне – йшлося в документі, – не только пренебрегают земледелием и скотоводством, от которых проистекает богатство народное, но ещё, вдаваясь в непомерное винокурение, часто покупают хлеб по торгам дорогою ценою не для приобретения себе каких-либо выгод, а для одного пьянства, истребляя лесные свои уголья и нуждаясь оттого в дровах, необходимых к отопливанию их хижин...” [217]. Виходячи з викладеної ситуації, універсал дозволяв займатися винокурінням лише старшині й козакам, які мали земельні й лісні угіддя. Заборонялося мати в Україні-Гетьманщині гуральні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладался обов’язок стежити за суворим дотриманням вимог цього універсалу, разом з тим сприяючи лівобережним українським купцям.

На роки гетьманування К. Розумовського припали й активні заходи українського уряду по упорядкуванню роботи архівів. Розпочалося будівництво нових приміщень для архівів, здебільшого кам'яних.

Серед перших розпорядчих документів гетьмана Кирила Розумовського був його ордер про побудову кам'яниці в Глухові під архів від 13 грудня 1751 року [218]. Виникнення широкої мережі земських судів, під час проведення К. Розумовським в 1761 – 1763 рр. судової реформи, зумовило широке будівництво спеціальних для них (земських судів) будинків, в яких обов'язково передбачалося й приміщення для архіву. Це, зокрема, видно з відповідних документів, що надходили з полків (так зв. “мнения от полков малороссийских” – О.П.) до Генеральної військової канцелярії [219].

Так, в Переяславі і Золотоноші пропонувалося побудувати “при каждом суде на первой случай под крышку земляную по архиву з дубового лесу”, в Батурині – “при тех судах комнат две для архиви каменной”, в м. Мені – “деревянные четыре покои с одним каменным покоем для архиви”, в м. Прилуки і м. Іваниці – “о трех покоях и для архиви по каменному склепу на тысячу рублей” і т.д. [220].

Як відомо, з відновленням гетьманства 1750 р. в Україні припинила діяльність так зв. “Канцелярія міністерського правління”, а Генеральній військовій канцелярії було повернено її попередні функції. Вперше в історії українського архіву було запроваджено офіційну посаду генерального архіваріуса. У своєму “ордері” від 6 березня 1763 р. Генеральній військовій канцелярії гетьман Розумовський особливо підкреслив, що ця посада “для такой архиви, какова есть при Генеральной войсковой канцелярии необходимо нужна” [221]. Його вибір зупинився на перекладачеві Генеральної військової канцелярії, відомому вже на той час письменнику, автору патріотичної історичної поеми у формі діалогу “Разговор Великороссии с Малороссиею” Семені Дівовичеві (Дзєвовичеві). Підпорядковувавши його безпосередньо генеральному писарю, гетьман, разом з тим, особисто визначає головні напрямки діяльності як архіваріуса зокрема, так і українського державного архіву в цілому. В першу чергу, він звертає увагу на необхідність скласти описи у двох примірниках усіх оригіналів іменних і сенатських указів, грамот та ін. документів, окрім поточної документації. Один примірник опису архіваріус повинен був віддати під розписку старшому військовому канцеляристу, а другий – тримати особисто у себе. Суворо зобов'язуючи архіваріуса тримати усі архівні документи “в найприлежнейшем бережении и сохранности, дабы оние никаким случаем

не токмо потеряни, но и малейше повреждени или помарани битъ не могли” [222], гетьман водночас регламентував й визначав процедуру видачі і прийому їх назад до архіву від користувача. При цьому під страхом службового покарання, штрафу і, нарешті, звільнення з роботи, архіваріусу категорично заборонялося на свій розсуд, без письмового дозволу генерального писаря або, в разі його відсутності, уповноважених на те членів Генеральної військової канцелярії – генеральної старшини, “не токмо оригіналов либо копий не давать, но ни читать и выписывать не дозволить и словесно не об’являть” [223].

На неухильне виконання цих вимог архіваріус повинен був давати, окрім звичайної службової присяги, ще й спеціальну окрему присягу [224]. Винятку не робилося навіть для самої Генеральної військової канцелярії. Архівні документи туди могли потрапити лише за умови письмового дозволу і наявності розписки в одержанні на певний термін того або іншого документа з боку старшого військового канцеляриста. Розписка віддавалася архіваріусом її автору лише після повернення документа до архіву.

До службових обов’язків новопризначеного генерального архіваріуса згідно даного гетьманського ордеру відтоді входила й певна наукова обробка архівних документів. Остання, зокрема, включала написання відповідних і пояснювальних приміток, створення екстрактів і т. ін. Тим самим закладалися підвалини здійснення архівом в подальшому часі, окрім допоміжних, також вже й науково-дослідницьких функцій.

Насамкінець, гетьман Розумовський зобов’язував генерального писаря розробити детальну спеціальну інструкцію щодо службових обов’язків архіваріуса. Не забув він і про матеріальне забезпечення останнього, особисто встановивши С. Дівовичу посадовий оклад з державного скарбу в 100 крб. на рік, що дорівнювало його попередньому окладу як перекладача Генеральної військової канцелярії [225].

До речі, збереглися архівні документи, що засвідчують про надзвичайно сумлінне виконання С. Дівовичем своїх службових обов’язків, які він виконував в архіві до 1766 р. Зокрема, у “справі”, що була порушена 1780 р. проти архіваріуса Кедровського за недбале ставлення до архівних документів, неодноразово згадується в позитивному плані про роботу його попередника – С. Дівовича, який “дела старие приводил в порядок, и при переборе оних некоторим делам сам он своею рукою реестры писал, причем многие поврежденные дела окладывал чистыми листами бумаги, на коих и надписи поделани рукою его ж Девовича,

о чем какое дело, которые окладки и нине немало не повеждени... и никакой и малейшей порчи не появляется..." [226].

Після втрати К. Розумовським у листопаді 1764 р. гетьманської влади, що поклато край і його реформаторській діяльності, архів Генеральної військової канцелярії було передано до новоутвореної імперської установи в м. Глухові – Малоросійської колегії. Це, своєї черги, призвело до виникнення й діяльності вже якісно нової, власне проросійської архівної інституції – так зв. “Малоросійської генеральної архіви”

Разом з тим, тривале перебування К. Розумовського при царському дворі на перших ролях, не могло не позначитися на його політичних амбіціях. В умовах зміцнення української держави К. Розумовський, вдруге в політичній історії України після Б. Хмельницького, робить спробу встановити спадкоємне гетьманство.

Вперше це питання було порушено на старшинській раді, скликаній гетьманом наприкінці 1763 року. На цій раді було вироблено 23 спеціальні пункти [227], що лягли в основу згодом складеної на ім'я імператриці чолобитної з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства в роді Розумовських. Намагаючись заручитися підтримкою вищого духовенства К. Розумовський відправив до Києва довірену особу – старшого канцеляриста Туманського – на таємні переговори з київським митрополитом Арсенієм Могилянським й архімандритом Києво-Печерської Лаври Зосимою Валькевичем. Проте останні відмовилися підтримати гетьмана в задуманій ним політичній акції. Понад те, архімандрит Валькевич, знявши копію чолобитної, поспішив відправити її, разом з відповідною доповідною, київському обер-коменданту Чичерину. Аналогічні відомості дійшли до київського генерал-губернатора Воейкова від глухівського коменданта. Отже, текст чолобитної, ще до її підписання старшиною, став відомий у Петербурзі.

Та відмова духовенства в підтримці не зупинила гетьмана. Він розіслав у всі полки ордери, скликаючи всіх старшин, включно до сотника, на нову раду!. Своєї черги, полкова і сотенна старшина, підтримуючи свого гетьмана, почала подавати відповідні чолобитні на ім'я імператриці Катерини II. Принаймні відомі тексти (практично ідентичні – О.П.) таких чолобитних від 4-х козацьких полків – Лубенського, Гадяцького, Миргородського і Київського, що датовані місяцем лютим 1764 року [228]. Зокрема, в чолобитній від Лубенського полку, під якою підписалося 85 полкових і сотенних старшин на чолі з полковником Іваном Кулябкою, наголошувалося на тому, що в українській історії вже був прецедент, коли гетьманська влада передавалася від

батька до сина. – “...Сей пример яко по гетьману Богдану Хмельницькому в разсуждении его известных Росийской империи услуг обще избран и утвержден был гетьманом син его Юрий Хмельницкий” [229]. На цій підставі лубенська старшина просила Катерину II “Имяним своим указом всемилостивейше утвердить дабы ми низжайшие после нынешнего гетьмана в гетьманы того, которій к сему достойнейшій будет з височайшого Вашего Императорского Величества соизволения избрать свободу имели и на таком основании как нынешній гетьман утвержден состоит” [230]. Як бачимо, все ж передбачалася обов’язковість, хоча й формальної, процедури обрання українського гетьмана.

Після тривалих і запальних дебатів чолобитну схвалила й підписала більшість присутніх на новій раді старшини. Під нею, зокрема, підписалася частина генеральної старшини – суддя Олександр Дублянський, підскарбій Василь Гудович, писар Василь Туманський, усі полковники (за винятком чернігівського – Петра Милорадовича), усі бунчукові товариші (за винятком Григорія Іваненка), полкові старшини й сотники. В чолобитній, складеній в традиційному при зверненні підданих до свого монарха стилі, українська старшина, повторюючи значною мірою вищезазначені чолобитні від полків, просила “явить монарше благоволеніе и утвердить указами дозволеніе узбратъ после нынешнего гетьмана достойнейшего из синовеи его, на тех же основаниях, как и сам гетьман...”[231]. Принагідно зазначимо, що вище наведені архівні документи дають підставу відкинути сумніви деяких дослідників щодо наявності в даній чолобитній (“Проханні...”) спроби старшини встановити в Україні-Гетьманщині спадкоємне гетьманство в роді Розумовських [232]. Зрештою, про реальне існування вищезазначених намірів у гетьмана К. Розумовського щодо зміни державно-політичного устрою України-Гетьманщини засвідчують й деякі тогочасні літературні й літературно-історичні твори (“Ода на перший день травня 1761 року Гната Максимовича”, “Розмова Великоросії з Малоросією” (1762) Семена Дівовича та ін.) [233].

Наймовірніше у такий спосіб Кирило Григорович намагався зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим, у цій спробі зміцнити політичну владу гетьманства не можна не вгледіти й прагнення української старшини створити в Україні, бодай у майбутньому, державне утворення, а саме – монархічного типу. В свою чергу, це логічно передбачало повний вихід

України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави.

Як засвідчили подальші події, цього було більше ніж досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і в першу чергу – самої Катерини II, яка небезпідставно вгледіла в такому проханні (і особливо — про повернення “затверджених прав і вольностей, і привілеїв”) небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром і українським державним утворенням. Гетьман Розумовський, який щойно відправив підписану старшиною чолобитну Катерині II, був викликаний до Петербурга. Слідом за тим, приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом імператрицею, К. Розумовському було заборонено взагалі з’являтися до двору, поки він не подасть прохання про своє звільнення від гетьманства. Однак К. Розумовський досить тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, де було чимало друзів гетьмана, почали навіть лунати голоси, що засуджували дії Катерини II та її уряду. Понад те, в Європі наполегливо поширювалися чутки про змову в Петербурзі проти Катерини II. Так, пруський посол в Росії граф Сольмс у листі від 17 (28) квітня 1764 р. до свого короля Фрідріха II писав, що гетьман К. Розумовський “принадлежит к числу недовольных, потому что в настоящее время у него хотят отнять присвоенную его званію власть и низвести в положение близко сходное с положением частого человека”. Особливо красномовним був наступний коментар пруського дипломата – сучасника зазначених подій: “Враги графа Разумовского объясняют это (тобто факт підписання чолобитної до імператриці з проханням визнати посаду гетьмана спадкоємною за родиною Розумовських та повернення Україні-Гетьманщині усіх “старовинних прав” – О.П.), как попытку сделаться независимым от России и императрица уже готова была предать его суду”. Цікаво, що вже у квітні 1764 року, автор листа пише про те, що “в настоящую минуту... у гетьмана отбирают все принадлежащие ему права и власть, которые переходят в руки малороссийской коллегии; он же сохранит, однако, пожизненно все почести и доходы, присвоенные его прежней должности, так что лишается он только труда, а оставляет за собой все удобства, которыми пользовался” [234]. Отже, виходить, що “справа гетьмана” була фактично вирішена ще за півроку до офіційного указу Катерини II з цього питання у листопаді 1764 року!

Занепокоєна імператриця у листі ще від 17 лютого 1764 р. до кабінет-секретаря і сенатора Адама Олсуф’єва просила, аби той усім

розповів про суть “гетьманської справи”, про його (гетьмана) “поведінку в Малоросії”, що вона (Катерина) “два місяці про те знала і не вірила”. З листа видно, як було стурбоване “гетьманською справою” найближче оточення Катерини II, зокрема такі члени її уряду, як І. Неплюєв, О. Шаховської, А. Олсуф’єв, М. Панін, А. Голіцин. Двоє останніх навіть виявляли готовність поїхати до Глухова, аби “розтлумачити гетьману непорядність його поведінки”. Коли ж К. Розумовський прибув до Петербурга, то, начебто (за словами Катерини II), саме Панін і Голіцин “йому радили, аби з цього з честю вийти, що іншого шляху немає, як тільки просити про звільнення від цієї посади”. Наприкінці листа Катерина II категорично відкидала досить розповсюджену в Петербурзі думку про те, що начебто “все відбувається від гоніння на гетьмана графа Г. Орлова” [235].

Поряд з твердим наміром ліквідувати гетьманство в Україні Катерина II того часу переймалася ще однією надзвичайно важливою для неї проблемою, а саме – остаточним знешкодженням багаторічного в’язня, экс-імператора Росії Івана Антоновича. Знищення останнього, після вбивства Петра III, було однією з головних ланок плану зміцнення свого становища Катериною II на російському троні. Вона чітко розуміла, що поки Іван Антонович живий, він постійно становитиме для неї загрозу. До речі, цим страхом перед живо похованим у в’язниці экс-імператором, що переслідував ще Єлизавету Петрівну усі роки її правління, був перейнятий і Петро III. Недаремно вже у перші дні свого царювання указом від 1 січня 1762 року він доповнив існуючу попередню інструкцію щодо утримання Івана Антоновича в Шлісельбурзькій фортеці положенням про те, що в разі будь-якої спроби звільнити арештанта силою, останнього живим в руки нікому не віддавати [236].

Свої черги, Катерина II, ледь посівши імператорський трон, почала приділяти посилену увагу в’язневі № 1 Російської імперії. Після відвідання Івана Антоновича особисто у серпні 1762 р. в Шлісельбурзькій фортеці і оголошення його божевільним, імператриця наказала повністю поновити особовий склад охорони экс-імператора. – Безпосередніми охоронцями і наглядачами, які мешкали в одному приміщенні з в’язнем, було призначено капітана Влас’єва і поручика Чекіна – офіцерів, які, за донесеннями попереднього наглядача, поручика Овцина, постійно знущались над арештантом. Так звану, “секретну комісію”, що відала “справою” колишнього імператора, очолив один з найближчих сподвижників Катерини II Микита Панін. Останній,

звичайно ж за погодженням з Катериною II, одразу ж склав нову секретну інструкцію, виключно для безпосередніх наглядачів Івана Антоновича. Вражають жорстокість і цинізм, що містяться в цій інструкції. Так, в разі хвороби в'язня, категорично заборонялося звертатись за допомогою до лікаря. Єдиною сторонньою особою, що могла бути допущена за інструкцією до арештанта – це був священик, який мав прийняти сповідь уже вмираючого. З самого ж священика при цьому бралася підписка про те, що “кого сповідав, про те нікому до кінця життя свого не розповідав би під страхом скарання на смерть”. Та найбільш вражаючим і вирішальним положенням, заради якого, власне, й писалася ця інструкція, стало наступне: “Якби сталося так, що хтось прийшов би з командою або один, хоча б то був і комендант або інший якийсь офіцер, без іменного за власноручним Її імператорської величності підпису повеління або без письмового від мене (тобто М. Паніна – О.П.) наказу, і захотів арештанта у вас взяти, то його (арештанта – О.П.) нікому не віддавати, і вважати все те за підробку або ворожу руку. Якщо ж ця рука виявиться такою сильною, що нічого не можна бути вдіяти, то арештанта умертвити, а живого нікому його в руки не віддавати” [237]. (підкреслення – О.П.). Впадає в око дивовижне співпадіння цього пункту інструкції (по суті, плану дій – О.П.) з тим, що сталося трохи пізніше в реальності. А якщо узяти до уваги листи М.Паніна за серпень і листопад 1763 р. до наглядачів Влас'єва і Чекіна із запевненнями про те, що “ваша комісія для вас незабаром закінчиться... не більш як до перших літніх місяців (1764 р. – О.П.) продовжитися може” [238], про усі сумніви щодо ретельної підготовки Катериною II та її прибічниками плану фізичного знищення Івана Антоновича повинні, на нашу думку, відпасти.

Важливішою складовою частиною цього плану було знайти виконавця, що за своїми об'єктивними і суб'єктивними даними зміг би стати лише сліпим знаряддям в руках високопоставлених вбивць. Незабаром вибір М. Паніна, який, як зазначалося вище, був на той час главою російських масонів, випав на молодого масона, підпоручика Смоленського піхотного полку в Петербурзі, командиром якого був рідний брат М. Паніна Петро Панін, Василя Яковича Мировича. Відомо, що останній певний час був навіть ад'ютантом у полковника П. Паніна. Пізніше, вже під час слідства над В. Мировичем, Катерина II з цього приводу писала Микиті Паніну наступне: “Брат ваш, у якого Мирович був ад'ютантом, говорить про нього, що він брехун і безсоромна людина, і великий боягуз” [239]. Неодноразово про відвідування В. Мировичем

Петра Паніна в його будинку засвідчила в своїх “записках” Катерина Дашкова [240].

Невідомо, чи належала до масонства сама Катерина II, проте безперечним є той факт, що в перші роки після захоплення російського престолу вона досить лояльно ставилася до діяльності масонов. Історик Г.В. Вернадський з цього приводу зазначав: “Можливо, що Катерина, сама не приймаючи участь в масонстві, ставилась до нього лояльно з політичних міркувань, вважаючи, що їй вигідно так ставитись. Так само, зовсім не будучи релігійною, вона офіційно лагодила з релігією, шукаючи собі підтримки у православного духовенства” [241]”.

В. Мирович неодноразово зустрічався із своїм земляком гетьманом К. Розумовським, шукаючи підтримки у своїх справах щодо повернення хоча б частини його родових маєтків. Після того, як Сенат відмовив у його проханні, Мирович двічі звертався до Катерини II, але їй імператриця, безсумнівно обізнана з історією родини “зрадників” Мировичів, у своїх резолюціях на чолобитних прохача від 13 квітня і 9 червня 1764 р. дала негативну відповідь [242]”.

Отже, В. Мировича позбавили останньої надії покінчити із злиднями, в яких він перебував. У нього забрали все, залишили тільки славне прізвище, за яке він і страждав. Незаміжні три сестри В. Мировича, які мешкали в Москві і були такими ж знедоленими як і він сам, час від часу в своїх листах благали про яку-небудь матеріальну допомогу, але він не міг їм нічим допомогти, караючись від того ще дужче.

Про все це молодий офіцер розповідав К. Розумовському, який, безперечно, був обізнаний з трагедією родини Мировичів, як гетьман України.

Свого часу в роботі “Мазепинці” видатний історик М.І. Костомаров яскраво, хоч дещо фрагментарно, показав трагедію багатьох українських старшинських родів, окремі члени яких пов’язали свою долю з національно-визвольною боротьбою під проводом І. Мазепи [243]. Серед цих родин чи не найпомітніше місце займає родина Мировичів. Доля останньої виявилася справді трагічною. У зв’язку з тим, що один з членів цієї родини – генеральний осавул Федір Мирович – активно підтримав виступ гетьмана І. Мазепи, а потім разом з ним перейшов на бік шведів і став політичним емігрантом, усі Мировичі, включаючи малолітніх дітей, були позбавлені громадянських прав і маєтностей і заслані спочатку до Москви (1712 р.), а пізніше (1716 р.) до Сибіру на вічне поселення в м. Тобольську.

Виявлені нами нові документи в Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) значно доповнюють картину трагедії, що її зазнала родина Мировичів. Зокрема, йдеться про те, як склалася доля Івана Мировича, який до Сибіру потрапив неповнолітнім хлопцем, а також його старшого брата Федора – українського патріота і споборника гетьманів І. Мазепи і П. Орлика. (див. Додаток № 3).

Як засвідчують ці документи, 6 травня 1744 р. російський резидент в Туреччині Вешняков доповів з Константинополя до Петербурга про те, що, за повідомленням шведського посла Карлсона, в турецькій столиці знаходився Іван Мирович, українець за походженням. Своєю чергою, шведський дипломат запитував Вешнякова, чи може емігрант розраховувати на царську милість і повернення на батьківщину. При цьому Карлсон, передаючи листа самого І. Мировича з відповідним проханням, завіряв російського резидента, що він (Мирович) дуже мало зашкодив Росії своєю діяльністю за кордоном (“зело мало мешался противу России”) і, до того ж, перебував на даний момент у великій матеріальній скруті. Відповівши шведському послу у характерній для дипломатів невизначеності про те, що він повідомить про це свій уряд, Вешняков водночас виклав останньому свої міркування з цього приводу. Він, зокрема, повідомив, що, за його даними, під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. “сей изменник (І. Мирович – О.П.) многия в Крыму противности делал и в Константинополе блядословил и поносил российскую нацию с хулением правления”. І. Мирович, продовжував Вешняков, постійно в цей час спілкувався з шведським послом Карлсоном, а також польським резидентом Бенуа, виконуючи різноманітні їхні доручення, спрямовані проти інтересів Росії. При цьому дії І. Мировича прямо пов’язувалися з діяльністю тодішнього українського гетьмана в еміграції Пилипа Орлика.

Як наслідок, в урядовому рескрипті від 7 грудня 1744 р., на ім’я резидента Вешнякова з приводу його вищенаведеного запиту, містилася однозначна відповідь: “Что касается до прошения Карлсона о Мировиче, о том в резолюцию служит “2” артикул нашего с шведскою короною трактата (Ніштадського миру 1721 р. – О.П.), в котором о таких наших бывших подданных точно изображено и следовательно оных неинако, но за отринутых сынов отечества признавать должно”. Цю позицію російського уряду Вешняков у січні 1745 р. виклав Карлсону, який після того вже не піднімав клопотання щодо Мировича.

Тим часом російський посол в Швеції барон Корф, в своєму донесенні імператриці з Стокгольма від 7 листопада 1746 р., повідомляв

про те, що шведське міністерство закордонних справ використовує в Константинополі в антиросійських інтересах якогось українця чи то поляка на прізвище Мирович. Водночас Корф пропонував за допомогою графа Войнаровського (сина племінника І. Мазепи Андрія Войнаровського – Станіслава. – О.П.), який мешкав на той час у шведській столиці, а також його матері графині Войнаровської (з родини Мировичів. – О.П.) спробувати завербувати Мировича, пообіцявши амністію і реабілітацію як йому особисто, так усій його родині.

Про серйозність подібних намірів російського уряду щодо Мировича засвідчує ряд архівних документів. Так, в одному з них – так званій “промеморії”, що надійшла до Колегії закордонних справ Росії з Військової колегії від 5 січня 1749 р., йшлося про повідомлення російського купця Маркелова (очевидно, секретного агента Військової колегії – О.П.) щодо перебування в Бахчисараї польського резидента на прізвище Мирович. При зустрічі з російськими купцями цей резидент начебто сказав, що він, колишній артилерійський капітан російської армії, свого часу втік до Польщі. Ця інформація надзвичайно зацікавила російський уряд, який, своєю чергою, зробив відповідний запит до канцелярії головної артилерії і фортифікації. Остання офіційно підтвердила факт перебування на службі в російській армії з 1723 до 1731 рр. Івана Мировича. За цей час він пройшов шлях від капрала до капітана драгунського полку Українського корпусу.

Вичерпавши усі можливості свого офіційного становища і зазнавши повного фіаско у справі визволення членів своєї родини, особливо старої матері Пелагеї Захарівни, капітан російської армії Іван Мирович втік за кордон, зокрема до Криму. На службі у кримського хана він пробув понад 20 років, до самої смерті в 1753 році, беручи активну участь в політичних, дипломатичних і, нарешті, військових акціях Туреччини і Криму проти Росії. Зокрема, в 1738 р., під час російсько-турецької війни він, у складі татарського загону, брав участь у нападі на українські містечка Городище і Власівку Миргородського полку, де перебували російські війська. Будучи освіченою людиною, що володіла сімома іноземними мовами (турецькою, татарською, німецькою, французькою, латинською, польською, волоською), І. Мирович був одним з політичних радників кримського хана, часто супроводжуючи останнього в його дипломатичних місіях.

У російській Колегії закордонних справ, на підставі численних офіційних і секретних інформацій з ряду країн (Туреччини, Криму, Швеції та ін.), з’явилася справа “Про зрадника і втікача капітана Івана

Мировича” [244]. Як засвідчують документи, що з’являлися вже навколо названої справи, до особи Івана Мировича та його діяльності пильна увага російського уряду була прикута протягом багатьох років.

У “про меморії”, що надійшла до Військової колегії з Колегії закордонних справ від 6 квітня 1749 р., за підписами керівників останньої – графів Олексія Бестужева – Рюміна і Михайла Воронцова, вже йшлося про широкомасштабний план нейтралізації діяльності в Криму Івана Мировича. Зокрема, російському генералу Леонт’єву наказувалося надіслати до Бахчисарая свого агента, який би знав персонально Мировича і доклав усіх зусиль, аби остаточно “к добровольному возвращению обнадеживанием ему амнистие уговорить”. У разі відмови Мировича, генералу Леонт’єву і російському резиденту в Константинополі Неплюєву пропонувалося вступити в офіційні переговори з турецьким і ханським урядами щодо видачі Мировича “яко перебесщика”.

А невдовзі до Криму в Бахчисарай за дорученням генерала Леонт’єва виїхав офіцер київського гарнізону капітан Матвій Миронов. Поряд з офіційною місією – передати листа кримському хану від Леонт’єва, – цей російський офіцер мав виконати секретне й головне своє завдання – зустрітися з І. Мировичем й спробувати схилити останнього до повернення в Росію. Вже у травні 1749 р. капітан Миронов повернувся до Києва і подав Леонт’єву звіт про наслідки виконання своєї місії. Зокрема, він вказав, що неодноразово бачився в Бахчисараї з Мировичем, мав з ним відповідні розмови, в яких умовляв і всіляко схиляв його до повернення, але, як виявилось, “никаким образом склонить к тому не мог”.

При цьому, за словами російського агента, “он Мирович, ему Миронову, объявил, что и слышать о том не желает,... а во отечество де свое ехать разве за тем, чтоб били кнутом или сылку послали или повесят...”.

Зберігся лист (копія – О.П.) Івана Мировича від 19 жовтня 1750 р., надісланий ним з Бахчисарая в Україну в місто Седнів до молодшого брата Дмитра. Це, власне, була відповідь на лист останнього від 23 жовтня 1749 р., де йшлося про остаточне звільнення його (Дмитра) та їхньої старенької матері Пелагеї Захарівни, що сталося ще 1744 р. Пройшовши усі цензурні перепони, цей лист, нарешті, з канцелярії Київського генерал-губернатора був надісланий до резиденції кримського хана в Бахчисараї і потрапив до адресата рівно через рік, тобто вже у жовтні 1750 р. Висловлюючи щирі радість з приводу звільнення своїх рідних з сибірського заслання, що тягнулося 28 років і де загинуло багато членів родини Мировичів, Іван водночас досить скептично і не без похмурого гумору поставився до пропозиції брата (зробленої, безпе-

речно, під тиском царських властей – О.П.) повернутися в Україну: “І ежели с покорностию возвращусь и во всем прощен и награжден буду од всемилостевоу Государыни императрици... киевские чудотворци кнутом спину очешут так и к брату Василию без всякой причины и вини!..., а ежели би ныне в руки достатись, помину Сибирь и царства небесного чудотворца не покажут...” [245].

Не наважуючись діяти надалі у вирішенні цієї важливої справи самотійно, генерал Леонтєв вирішив направити капітана Миронова з усіма секретними матеріалами до Москви, в Колегію закордонних справ. У Москві російський офіцер мав одержати офіційну вказівку “как наилуччим способом об нем Мировиче поступить” у вигляді царського указу. Це свідчило про те, що “справа Мировича” мала вирішуватись на найвищому державному рівні. До речі, 18 серпня 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна видала секретний указ на ім'я генерала-прокурора Апраксіна, де йшлося про необхідність схоплення і привезення до Росії кримського емісара в Берліні Мустафи Аги. Під ім'ям останнього, як стверджувалося в указі, “по всем признакам под сею маскою известной Мирович разумевется должен”. Наскільки це було важливо для імператриці, засвідчив викладений нею в указі план викрадення кримського емісара. Передбачалося, зокрема, надіслати до Польщі, під офіційним приводом розшуку й повернення в Росію дезертирів з армії, два загони по 50 чоловік в кожному, найбільш довірених і надійних російських офіцерів під виглядом гайдамаків. Завданням останніх було дізнатися, якою дорогою мав їхати до Криму Мустафа Ага (Мирович) з тим, щоб “его и с его письмами во чтоб ни стало схватить и в наши границы елико можно наисекретнейшим образом привезть”. З усіх учасників операції бралася присяга, порушення якої мало каратися смертю. Копія цього указу того ж дня була надіслана канцлеру, якому, разом з тим, в окремому найсекретнішому указі вказувалося на необхідність всіляко сприяти проведенню зазначеної операції, виділивши, зокрема, на відповідні витрати три тисячі червонців з фонду Колегії закордонних справ [246]. Невідомо, чи мала місце в дійсності запланована царицею операція, однак Мустафа Ага (Мирович), судячи з усього, щасливо дістався до Бахчисарая.

Пильна увага царського уряду до особи кримського емісара Мустафи Аги і його поїздки до Берліну посилювалася ще й тим, що, окрім відверто ворожих в цей час відносин Росії з Прусією, а також Швецією, Польщею і Францією, влітку 1750 р. в Сенаті з'явилася так зв. “справа Капніста”. Остання давала попервах певні підстави углядіти прямий зв'язок між викладеними в ній фактами і вищезгаданою місією Мус-

тафи Аги. Зокрема, у першій же сенатській доповіді на імя імператриці Єлизавети Петрівни щодо згаданої “справи” прямо говориться про те, що “усі обставини, виявлені у перехоплених Капністових листах і донесення Гроса (російський посланник в Берліні на той час – О.П.), що Мустафа Ага, розмовляючи російською (очевидно, українською – О.П.), є козак (українець – О.П.), змушують вірити, що то, звичайно, є відомий Мирович (очевидно, мався на увазі Федір Мирович (брат Івана Мировича – Мустафи Аги) – О.П.), за якого, як і за Орлика (гетьмана Пилипа Орлика – О.П.), так і за інших мазепиних зрадників, шведи при укладенні миру піклувалися... що у посилці його (Мустафи Аги) до Берліну є таємниці, пов’язані між королем пруським, ханом кримським, гетьманом Потоцьким і зазначеним Капністом, та й самою Францією через її агента, який знаходиться в Криму” [247]. При цьому члени Сенату висловили навіть припущення щодо існування давніх таємних зв’язків полковника В. Капніста з пруським королем Фрідріхом II [248].

Суть “справи Капніста” полягала в наступному. – В серпні 1750 р. київський генерал-губернатор Леонтєв переслав до Сенату оригінал листа (копію – до українського уряду – О.П.), начебто випадково виявленого серед інших польських листів в містечку Медведівка невідомим козаком на ім’я Яків Нещадим і надісланого ним до Київської генерал-губернаторської канцелярії. Лист було адресовано до Чигирин на ім’я місцевого старости, польського комісара Рудницького і, як засвідчував текст, його автором був відомий в усій Україні миргородський полковник Василь Капніст. В кінці листа стояли дата (29 лютого 1750 р.) і особистий підпис Капніста в грецькому варіанті. Виходило, що листа було написано одразу після обрання гетьманом України-Гетьманщини Кирила Розумовського. Та найбільш вражаючим і приголомшливим був зміст самого листа. Його автор, зокрема, писав наступне: “Бажання моє стати гетьманом не збулося, оскільки обрали гетьманом Кирила Григоровича Розумовського, що не по ньому (“не по его должности”)... і зараз згідно нашої домовленості (під присягою і письмово) між мною, вашим високородієм, шляхтою і ордою, від мене за командирів направлені в задніпровські місця Байрак і Потапенко, які ні в чому орді і шляхті не будуть спротив чинити, а навпаки всіляку подавати допомогу: в місті Архангельському з ордою Азжа-мурзи ви в 1747 році бували... а російська команда хоча й буде направлена для прикриття задніпровських слобод, та я буду намагатися, аби ніхто звідти вийти не зміг і всі там загинуть. А я тим часом буду шукати можливість, аби смертною отрутою, від вас прийнятою, його гетьмана напоїти і після нього геть-

маном стати, і у володіння вічне землю вам віддам, як ми домовлялися і з письмового договору випливає...” [249].

Реакція царського уряду на даний лист була блискавичною. За указом імператриці Єлизавети Петрівни в Києві було створено спеціальну слідчу комісію, до якої увійшли генерал-губернатор Леонт'єв (голова), бригадир Полозов і київський обер-комендант Костюрін. Водночас імператриця наказала заарештувати полковника Капніста і згаданих в листі двох його спільників – старшин. На середину серпня 1750 р. вони були схоплені в задніпровських степах, де знаходився на той час Миргородський полк, привезені до Києва в кайданах і кинуті до Києво-Печерської фортеці. А наприкінці серпня 1750 р., над ними вже розпочався суд. Водночас на українсько-кримському кордоні було розташовано 5-ти тисячне російсько-козацьке військо. Зусиллями канцлера О.П. Бестужева-Рюміна і Олексія Розумовського, якому російський перший міністр одразу ж написав детального листа з приводу “справи Капніста”, за тим же царським указом створена комісія підпорядковувалася Колегії закордонних справ [250], президентом якої був сам канцлер Бестужев-Рюмін. Останній у вищезазначеному листі до Олексія Розумовського наполягав на тому, аби до розслідування “справи Капніста” було обов’язково залучено щойно обраного гетьмана К. Розумовського та кількох членів українського уряду. Однак до складу Комісії було введено лише двох старшин – генерального осавула Валькевича і лубенського полковника Апостола.

Цікаво, що підкреслюючи пріоритет Колегії закордонних справ в українських справах, російський канцлер писав про те, що навіть таку надзвичайно важливу справу, як “зрада Мазепи” імператор Петро I свого часу доручив розслідувати й вирішувати тодішньому зовнішньополітичному відомству – Посольському приказу [251]. Під час слідства по “справі Капніста”, що тривало майже 5 місяців, остаточно з’ясувалося, що вона (“справа”) була зініційована й сфабрикована особистим ворогом миргородського полковника військовим товаришем Зеногородським. Останній, запідозрений В. Капністом, перед слідчою комісією одразу ж зізнався у скоєнні злочину. Виявилось, що Звангородський, який, за його словами, “по злобі своїй на Капніста, від якого зазнав різні нестерпні образи”, за допомогою знайомого муляра, скопіював із справжніх листів Капніста його підпис, який був завжди грецькою мовою. Склавши текст зазначеного листа, який, за його проханням, переписав своєю рукою священник Антон Васильєв, Звангородський вмонтував підпис В. Капніста і надіслав листа до Київської губернської

канцелярії. Донесення, що містилося при листі, було підписано, як зазначалося вище, ім'ям козака Якова Нещадима. Останній, як з'ясувалося, на той час загинув на Правобережній Україні (“убитий в Польщі”), діючи в складі одного з численних там гайдамацьких загонів.

18 січня 1751 р. миргородський полковник Василь Капніст, а також його старшини-значкові товариши Байрак і Потапенко, були повністю виправдані і звільнені з-під варти. За указом Єлизавети Петрівни, в якості компенсації за моральні і фізичні страждання, В. Капністу було надано високий армійський чин бригадира, призначено командиром над усіма полками Слобідської України і видано грошову нагороду в 1 тис. червінців. Значкові товариші Байрак і Потапенко отримали звання сотника і грошову нагороду в 500 крб. кожний [252]. За вчинений злочин, за вироком суду, Звенгородський та його спільники були засуджені до побиття батою і заслання на каторжні роботи до Сибіру. Проте, ще в 1759 році вони перебували в ув'язненні в Києві [253]. Сам В. Капніст, як відомо, на той же час вже загинув в ході Семилітньої війни в Європі на території Пруссії.

В 1753 р., Іван Мирович помер в Бахчисараї, про що російські секретні агенти негайно повідомили своє начальство. Отже, полювання на І. Мировича припинилося лише у зв'язку з його смертю.

Однак невдовзі увагу російських властей привертає старший брат померлого – Федір Мирович, який з'явився на той час в Криму разом зі своїм товаришем і однодумцем Федором Нахимовським, за дорученням Григорія Орлика, аби встановити зв'язки з Запорожжям. Про цих двох українських патріотів, які в числі небагатьох козацьких старшин до кінця залишились вірними гетьману І. Мазепі, а після його смерті протягом усього свого життя, разом з Пилипом Орликом та його сином Григорієм, боролися в еміграції за звільнення України, в історичній літературі існують дуже стислі відомості. Зокрема, про так звану “місію” Федора Мировича і Федора Нахимовського до Криму писали М. Костомаров у вищезазначеній монографії “Мазепинці”, а також російський історик С. Соловйов у своїй багатотомній “Історії Росії”. Окремі згадки про діяльність Мировича і Нахимовського зустрічаємо у працях Б. Крупницького [254], А. Скальковського [255], В. Різниченка, І. Борщака, В. Шевчука [256].

За українськими емігрантами в Криму російський уряд організовує тотальний нагляд. Надіслані один за одним агенти ретельно доповідали про свої спостереження.

Перші донесення в канцелярію Київського генерал-губернатора про Ф. Мировича і Ф. Нахимовського надійшли від вищеназваного Мат-

вія Миронова, тепер вже майора, який за спеціальним завданням перебував спочатку на Запорозькій Січі, а потім в Криму.

21 серпня 1755 р. Миронов виїхав з Запорозької Січі з двома супроводжуваними його козаками (один з козаків був за перекладача), що їх надав йому кошовий суддя Федір Товстоногов. А вже через 10 днів, 31 серпня, М. Миронов надіслав з Бахчисарая перше своє донесення Київському віце-губернатору генералу Костюріну, в якому повідомляв, що “находятца при хане беглые малороссияне бывшего при хане ж умершего Ивана Мировича брат ево родной Федор Мирович да Малороссийского Лубенского полку Федор Иванов сын Нафимовской...”. Як з’ясував Миронов, ці українці, мешкаючи до того тривалий час в Польщі, прибули до столиці Криму вже рік і вісім місяців тому. Були вони людьми похилого віку – Мирович 65–ти, Нахимовський – 66–ти років. Виконуючи завдання начальства, М. Миронов, з першої ж з ними зустрічі на їхній квартирі, почав схилити Мировича і Нахимовського до повернення в Україну. Проте, як записав російський агент в своєму донесенні, “они о том и слышать не хотели, а употребляли такие речи: знаем де мы, что всемилостейшая государыня монархия премилосердная, а москали злые, напрасно де нашу всю фамилию в ссылку сослали, а иных кнутом били, и ежели де мы возвратимся, то и нам то же будет, и для того незачем де нам в отечество возвращатца”. При цьому Ф. Мирович в погрозливому тоні двічі заявив майорові: “Пообождите де в скором времени...” Справжній зміст цієї фрази він виклав через день при зустрічі з запорозькими козаками Іваном Орловським і Омеляном Черевком, які супроводжували майора Миронова з Запорозької Січі до Криму. Відмовившись від подальших зустрічей з офіцером, якому вони природно, не хотіли і не могли довіряти, Мирович і Нахимовський запросили до себе лише своїх земляків. І ось під час наступної зустрічі, вже з самими козаками, Мирович відкрито виклав їм свою політичну позицію: “Лупил де москаль запорожцам головы и завладел де отчизну нашу Малую Россию, и так де привели Малую Россию как волов в ярмо...”. І далі повідомив запорожцям, що уряд європейських монархів, зокрема, пруський, французький і шведський королі, вже уклали між собою союз для ведення війни проти Росії. А вони, Мирович і Нахимовський, прибули від польського короля з спеціальною секретною місією, аби залучити до цього антиросійського союзу кримського хана з тим, щоб розпочати війну вже в грудні 1755 р. або ж у січні наступного 1756 року. Своїх гостей вони просили після повернення на Січ передати цю інформацію козакам і, в першу чергу, тим січовикам, які ще пам’ятали той час,

коли вони перебували під владою кримського хана до утворення Нової (Підпільненської) Січі. Українські емігранти виявляли готовність завести листування з запорозькими козаками, з метою залучення їх до майбутніх військових дій проти Росії. Зміст розмови, що відбулася, звичайно ж, став відомим Миронову, про що він докладно й виклав у своєму донесенні генералу Костюріну [257]. Генерал Костюрін, своєю чергою, окрім офіційного рапорту царського урядові, з приводу діяльності в Криму українських політичних емігрантів Ф. Мировича і Ф. Нахімовського, надіслав відповідні повідомлення до Глухова у Генеральну військову канцелярію, а також кошового отаману Запорозької Січі. Костюрін застерігав від можливих дій зазначених емігрантів на території України-Гетьманщини і Запорозької Січі і просив всіляко сприяти щодо збору відповідної інформації. З свого боку, імператриця Єлизавета Петрівна у секретній грамоті від 15 листопада 1755 р. на ім'я гетьмана К. Розумовського, який ще перебував у російській столиці, наказувала бути готовим до появи на території України і особливо в Запорозькій Січі, посланців від “тих зрадників”. В разі поїмки останніх їх слід було негайно відправити до Києва, разом з нерозпечатаними листами, якщо б такі виявилися при них [258]. В додатку до вищезазначеної царської грамоти містилося повідомлення з Нової Сербії від генерала Глебова про втечу із Запорозької Січі 119 козаків. Вони начебто стали куренями на татарському кордоні і відправили до кримського хана депутатів з проханням прийняти їх під його протекцію і дозволити жити на території Кримського ханства. В зв'язку з цим, гетьману доручалося перевірити дану інформацію через кошового отамана, а також через секретних агентів і про результати перевірки терміново повідомити царський уряд [259].

У грудні 1755 р. кошовий отаман Запорозької Січі Григорій Федоров та комендант Новосіченського ретрашементу секунд-майор Василь Федцов, за розпорядженням Київської губернської канцелярії, посилають із Запорозької Січі, під виглядом купця з товарами в Бахчисарай ще одного таємного агента – козака Канівського куреня Василя Романовського.

Зумівши увійти в довіру до Федора Мировича, цей спритний агент незабаром подав важливу інформацію. У численних їхніх розмовах Ф. Мирович різко й категорично висловлювався в антиросійському дусі, особливо про політику царизму щодо Запорозької Січі, прямо заявивши, що “ныне уже войско запорожское в конце истребитъ хотят...”, що “уже войско запорожское все у мешок обрато, только ж еще чтоб тот

мешок завязать россияне способ не избрали”. Як бачимо, це похмуре пророцтво українського політичного емігранта Ф. Мировича пролунало за 20 років до дійсного знищення Катериною II Запорозької Січі. До речі, в цих словах Ф. Мировича ми можемо вгледіти майже пряме повторення застережень його колишнього патрона, гетьмана-емігранта П. Орлика запорожцям, зроблених у листі від 23 квітня 1734 р. з приводу рішення останніх повернутися під владу Росії. П. Орлик, зокрема, застерігав запорожців від довіри до Москви, яка, за його словами, зрештою “викорінить на вічні часи військове гніздо й саме ім’я Війська Запорізького низового” [260]. Та, мабуть, найбільше занепокоєння російського уряду викликала та обставина, що, як повідомляв той же агент В. Романовський, “Мирович объявил именют де они желание, чтоб войско запорожское низовое от Российского государства отвратить и привернуть до хана Крымского и сию речь его господину атаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...”. В усякому разі, оригінал донесення (“сказки”) В. Романовського, а також лист Ф. Мировича на Запорожжя до військового писаря Дмитра Романовського – рідного брата секретного агента, з Коша негайно був відправлений гетьману К. Розумовському, а той, в свою чергу, вкрай стурбований, надіслав відповідну інформацію до російського уряду, зокрема імператриці Єлизаветі Петрівні [261]. Слідом за тим, Колегія закордонних справ повідомляла Військову колегію 22 січня 1756 року про те, що пропозиція останньої, від 20 грудня 1755 року, вимагати від турецького уряду і Кримського ханства видачі Росії “відомих зрадників” Ф. Мировича і Ф. Нахимовського хоч і бажана (“весьма желательно”), але не реальна. Це пояснювалося тим, що як йшлося в документі, “хан Кримський без волі її (Порти – О.П.) нічого не робить, а ті зрадники, обидва одного імені Федори і вже похилого віку, кожному з них понад 60 років, тому вони і батьки їхні повинні бути спільниками Мазепи і з ним або пізніше, але не в останніх роках, в Туркію (Туреччину – О.П.) пішли і самою Портою прийняті й захищені і в різних випадках і справах проти російського інтересу використовувалися, а може й зараз Порта їх якоїсь своєї користі в Криму як прикордонному з Росією місці, тримає” [262]. Зрештою, керівництво Колегії закордонних справ, в особі Олексія Бестужева – Рюміна і Михайла Воронцова рекомендувало Військовій Колегії “таких негідних людей піддати зневазі (“в презрении оставить”) і у себе в Росії дивитися тільки за тим і застерігатися усіма засобами, аби від них (Мировича і Нахимовського – О.П.) ніхто з запорожців та інших підданих малоросіян не був втягнутий якимсь чином в їхню справу”

[263]. Тим не менш, через деякий час, гетьман К. Розумовський, який, безперечно, був ознайомлений з вищезазначеною думкою керівництва Колегії закордонних справ, в листі від 12 квітня 1757 р. до вже нового канцлера графа М.Л. Воронцова пропонує вдатися або до викрадення, або до фізичного знищення Ф. Мировича і Ф. Нахимовського: “Для заспокоєння всього, мені здається, що можна цих шахраїв (“плутов”) звідти викрасти або якимсь іншим засобом знищити, за успіх чого я не можу вас запевнити, тільки всіляке намагання буде мати місце...” [264]. Поряд з цим, гетьман, підстраховуючи себе особисто й відводячи імперський гнів щодо України-Гетьманщини запевняє канцлера (а, отже, й царський уряд в цілому) про те, що “Україна після того часу (тобто після гетьманування І. Мазепи – О.П.), можна сказати, що зовсім переродилася, і зовсім не те правління, не такі правителі, не ті вважай люди, і отже, не ті вже думки в них перебувають”. Особливо К. Розумовський намагається запевнити вищих чиновників Росії в тому, що “тут (в Україні – О.П.) всі дуже злі на цих волоцюг, які перебувають в Криму, дивляться на них як на руйнівників тутешнього спокою, як на таких, що наводять на цей край підозри і сумніви щодо вірності, яку усі одностайно мають до Її імператорської величності” [265].

Проте, не наважуючись діяти самостійно і тим більше, не будучи впевненим в успіху цієї акції, К. Розумовський просить відповідної санкції з Санкт-Петербурга.

У листі – відповіді від 5 травня 1757 р. канцлер, своєю чергою, уникав брати на себе відповідальність за спробу організації терористичних дій в Криму, з огляду на можливість виникнення міжнародного скандалу. Заспокоючи К. Розумовського тим, що, на його думку, “никакого опасенія от их (тобто Мировича і Нахимовського – О.П.) каверз иметь не можно, и они уже престареліе люди и скоро в гроб пойдут”, граф Воронцов пропонує гетьману особисто повідомити про це імператрицю Єлизавету. Аби підбадьорити К. Розумовського, він пише, що мав відповідну розмову з його братом графом Олексієм Розумовським [266].

На жаль, передбачення канцлера Воронцова незабаром здійснилися. Наступного, 1758 року, в Криму один за одним померли Ф. Мирович і Ф. Нахимовський. Гине у вирі Семилітньої війни в Європі Григорій Орлик.

З їхньою смертю можна констатувати, по суті, остаточне припинення діяльності українських політичних емігрантів – останніх “мазепинців”, тієї запеклої боротьби, що її протягом кількох десятиріч вели вони за звільнення України під проводом Пилипа і Григорія Орликів.

Звичайно ж, К. Розумовський розумів усю безперспективність намагань молодого Мировича повернути маєтки, що колись належали його батькам. Тим більше, що гетьман сам перебував у надзвичайно скрутному становищі, чекаючи на рішення імператриці щодо майбутнього і долі України – Гетьманщини в цілому. І чи не в цей час у графа К. Розумовського, масона вже з великим стажем, виник задум навернути в масонство і Василя Мировича? Якщо це так, то тоді про цей намір обов'язково повинен був дізнатися і глава російських масонів Микита Панін, який, до того ж, був і особистим другом К. Розумовського.

Принаймі ті відомі слова, що були сказані гетьманом своєму співрозмовнику і які, до речі, В. Мирович повторив після свого арешту під час слідства, змушують замислитись щодо можливості, а то й реальності, вищезазначеного нашого припущення. Ось ця знаменита фраза К. Розумовського, звернена до В. Мировича під час їхньої останньої бесіди: “Мертве з труни не повертають, ти – молода людина: сам собі прокладай дорогу. Намагайся вподоблятися іншим, намагайся схопити фортуна за чуба, і будеш таким же паном, як і інші” [267]. Ті “інші”, про яких йшлося, швидше за все, були учасниками недавнього двірцевого перевороту 1762 року. Про цих людей, зокрема про офіцерів, про їхні щасливі долі і величезні багатства, отримані ними за один день, багато чув і сам Мирович. А деяких з них, зокрема відомих усьому Петербургу гуляк і кулачних бійців братів Орлових, він знав особисто. Дійсно, буквально на очах у Мировича ці люди, які ще зовсім недавно не мали ніякої ваги в суспільстві, стали титулованими сановниками і багатіями. Отже, було над чим замислитись молодій і амбітній людині, яку, до того ж, у усіх сторін обступили злидні. І, як засвідчили подальші події, прийнявши вже обітницю масона, В. Мирович, очевидно, зголосився на запропоновану роль головного виконавця у тій страшній і підступній драмі – провокації, натхненником якої стала імператриця Катерина II, а безпосереднім режисером глава російських масонів і керівник відомства “таємних справ” (з грудня 1763 р. – О.П.) Микита Панін та вузьке коло його однодумців, включаючи й гетьмана України К. Розумовського.

З весни 1764 року в Петербурзі почали наполегливо поширюватися чутки про великі зміни, що начебто мали відбутися незабаром в політичному житті, зокрема, про усунення Катерини II і відновлення на російському престолі Івана Антоновича, про покарання ряду царських сановників, що сприяли свого часу скинненню останнього і т ін.

Поряд з тим, на вулицях столиці все частіше траплялися підкідні анонімні листи (так зв. “підметні” – О.П.) з аналогічним змістом. Так, наприклад, в одному з таких листів, виявленому на вулиці 20 червня 1764 р., якраз в день від’їзду імператриці до Ліфляндії, було написано наступне: “Як тільки волею Божою Іоан престол одержить, Мініх, Остерман і Бірон – у відставку”. В іншому листі йшлося про те, що “вже час іде до бунту... графа Захара Чернишова четвертувати, також Олексія Розумовського і Григорія Орлова, і потім не буде внадно іншим переступати попередніх царів права і закони, а царицю (Катерину II – О.П.) вислати в свою землю, а царський престол потрібно утвердити за невинним Іоанном Антоновичем”. Подібні розмови, зокрема про нещасну долю экс-імператора Івана Антоновича мали місце навіть серед гвардійців.

Характерно, що Катерина II, яка перед тим досить нервово і навіть хворобливо сприймала подібні речі, особливо пов’язані із зазіханням на її владу, на цей раз дивовижно спокійно відреагувала на появу вищезазначених листів, передавши їх М. Паніну і князю О. В’яземському – в.о. генерал-прокурора, і поїхала до Ліфляндії. До речі, одержавши 9 липня 1764 р. вже в Ризі повідомлення від Паніна через спецкур’єра про події в Шлісельбурзькій фортеці, тобто про спробу Мировича визволити Івана Антоновича, Катерина II зовсім не поспішала з поверненням і лише через сім днів, 15 липня 1764 р., виїхала до Петербургу.

Серед відправлених перед тим в столицю конкретних розпоряджень Катерина II написала приватного листа до М. Паніна, в якому не приховуючи своєї радості з приводу смерті Івана Антоновича, писала наступне: “Провідіння подало мені явну ознаку своєї милості, надавши такого кінця цьому дійству” [268].

Тим часом М. Панін одразу ж надіслав кур’єра з повідомленням про те, що сталося в Шлісельбурзькій фортеці до коменданта Петербургу генерала І. Неплюєва. Як писав останній в своїй “записці”, М. Панін повідомляв його про те, що “якийсь малоросіянин на ім’я Мирович, дослужившись до офіцерства і перебуваючи в Шлісельбурзькій фортеці на варті, вчинив злодійське підбурювання, під час якого нещасливо народженого принца було позбавлено життя...” [269]. Далі, як стверджував Неплюєв, М. Панін настійно рекомендував йому вжити необхідних запобіжних заходів, незважаючи на те, що “він, Мирович, і його спільники усі спіймані”. Генерал Неплюєв, в свою чергу, порадившись з в.о. генерал-прокурора О. Вяземським, який негайно прибув до нього, прийняв рішення не поширювати одержану від Паніна інфор-

мацію, а лише попередити вищий офіцерський склад військового гарнізону столиці про те, щоб кожний у своїй команді потурбувався про порядок і спокій. Звичайно, що подібна вказівка військового коменданта Петербургу була спрямована на вжиття відповідних заходів, в разі можливих хвилювань і заворушень серед населення столиці і солдатських мас, в зв'язку зі смертю колишнього імператора Росії Івана Антоновича. Поряд з цим, І. Неплюєв через статс–секретаря імператриці Г. Теплова передав листа М. Паніну, в якому вперше підняв питання про необхідність і доцільність піддати катуванню заарештованого Мировича, аби швидше дізнатися про його спільників. “Не можна сподіватися, – писав І. Неплюєв, – щоб така мала людина таку важливу справу сама вдіяла, а це катування потрібно для того, аби ті спільники не зникли” [270]. Зрозуміло, що це аж ніяк не входило в розрахунки М. Паніна і він одразу ж, через того ж Г. Теплова, поспішив відповісти І. Неплюєву, що, на його думку, “справа вчинена одним лихим фанатиком і звичайно не має великої змови” [271] і що він не вважає за потрібне піддавати Мировича катуванню.

На початок серпня 1764 р. слідство по “справі Мировича”, де йшлося про найтяжчий вид злочину – спробу державного перевороту і усунення з престолу імператриці Катерини II, було практично завершено. Принаймі, генерал–поручик Ганс Веймарн, призначений М. Паніним головним слідчим, тоді вже подав Катерині II так зв. “екстракт” слідчої справи. На підставі останнього було складено текст Маніфесту “Про умертвіння принца Іоанна Антоновича”, підписаний імператрицею і опублікований 17 серпня 1764 р. Як повідомлялося у маніфесті, колишній імператор Росії був убитий у Шлісельбурзькій фортеці, де він перебував у багаторічному ув'язненні, двома гарнізонними офіцерами – капітаном Власьєвим і поручиком Чекіним – наглядачами екс–імператора. Разом з тим, імператриця підкреслювала, що вбивство було вимушеним, оскільки сталося в зв'язку зі збройною спробою визволити з ув'язнення колишнього російського імператора підпоручиком Смоленського піхотного полку, українцем за походженням, Василем Мировичем, якого Катерина II оголошувала в маніфесті бунтівником, який був “по крові своїй Вітчизні віроломним” [272].

Тексти зазначеного маніфесту, а також відповідного царського указу про “змову Мировича” було розіслано по усій імперії. Потрапили вони й до України, написані на ім'я гетьмана Кирила Розумовського, який в цей час знаходився в Петербурзі і чекав на вирішення долі як своєї, так і всієї Української автономної держави. – Зокрема, “Маніфест” було

надіслано накладом в 200 примірників, а указ – в 50, з вимогою розмноження і розіслання в усі полки і сотні, а також на Запорізьку Січ [273]. Цікаво, що в особистому зверненні імператриці до гетьмана Розумовського з цього приводу не було жодного натяку на можливість його відставки: як і в усіх попередніх документах К. Розумовський фігурує як “високо- і благо уроджений, нам люб’язновірний, наш підданий малоросійський, Війська Запорозького обох сторін Дніпра Гетьман, сенатор, наш генерал-фельдмаршал” і т. ін. [274]. Своєю чергою, К. Розумовський, виконуючи волю імператриці, у вересні 1764 р. гарячково віддає з Петербургу відповідні розпорядження українському урядові – Генеральній військовій канцелярії [275]. Поряд з викладом офіційного погляду царського уряду, (власне особистої позиції Катерини II – О.П.) на суть і оцінку подій, що сталися, в маніфесті водночас йшла мова про створення так зв. Верховного суду над Мировичем. До його складу увійшло 48 вищих сановників імперії, в тому числі 5 духовних і 43 військових і цивільних осіб. Серед них, зокрема, були К. Розумовський, М. і П. Паніни, А. Олсуф’єв, Г. Орлов та ін. Створивши цей Верховний суд Катерини II мала на меті, насамперед, заспокоїти громадську думку і, перш за все, в європейських країнах щодо об’єктивності розгляду справи і винесення вироку Мировичу. Водночас, вона, в такий спосіб, намагалася створити враження начебто своєї непричетності до майбутнього рішення суду. Однак факти свідчать про те, що Катерина II тримала під своїм контролем усю роботу Верховного суду до найменших деталей. За її особистим дорученням вже повноправний на той час генерал-прокурор О. Вяземський слідкував не тільки за роботою суду в цілому, але й корегував, в разі потреби, поведінку й виступи кожного його члена, щодня доповідаючи про свої спостереження Катерині II. Особливо велику активність О. Вяземський виявив в питанні щодо застосування до Мировича катування, яке було піднято в суді духовенством, а потім і одним з цивільних членів суду – президентом Медичної колегії бароном Черкасовим. Останній, зокрема, виклав свою думку навіть у письмовій формі, де він доводив, що Мировича потрібно піддати катуванню, щоб дізнатися про його спільників. “Нам потрібно, – писав Черкасов, – жорстоким катуванням злочинця виправдити себе не тільки перед тими, хто живе зараз, але й перед наступними після нас поколіннями. А то є побоювання, щоб не мали причини вважати нас за машин, що від стороннього натхнення рухаються, а то й за комедіантів” (підкреслення наше – О.П.). “Я не хочу, щоб його катували для того, аби примножити його муки за злочинство, –

продовжував барон Черкасов, – але лише для того, щоб змусити його відкрити своїх спільників, одностумців або підбурювачів, якщо він їх має. Мені не віриться, що Минович не мав спільників...” [276]. Знаючи думку Катерини II з цього приводу О. Вяземський намагався заборонити навіть піднімати це питання в суді. Коли ж це йому не вдалося, він звернувся за допомогою до імператриці. Остання роздратовано відповіла генерал-прокурору, що вона “вкрай здивована, що суд замість того, щоб займатися тим, що йому доручено, займається дурницями” і що якщо “сентенція (тобто рішення про застосування катування Мировича – О.П.) буде підписана, то суду вже більше не буде потреби й збиратися” [277]. Водночас Катерина II просила Вяземського передати деяким членам суду “на вухо” її позицію з даного питання. Внаслідок вчиненого на нього тиску і особливо після особистої зустрічі з Катериною II, барон Черкасов наступного дня вибачився перед членами суду за різкий тон свого попереднього виступу, надто за припущення щодо “стороннього впливу” і більше не наполягав на своїй вимозі піддати Мировича катуванню.

Тим часом “справа Мировича” набула досить широкого резонансу як в самій Російській імперії, так і за її межами. Думка про необхідність катування Мировича, аби дізнатися про його спільників, була поширена серед різних верств суспільства. Її, зокрема, активно підтримував визначний духовний діяч і письменник, довголітній митрополит Ростовський і Ярославський (1742 – 1763), член Синоду, українець за походженням, Арсеній Мацієвич, який на той час був проголошений особисто Катериною II “небезпечним державним злочинцем”. У 1767 р., вже перебуваючи на засланні, А. Мацієвич висловлював думку про те, що В. Минович діяв не один, а з ним було “багато і великих панів у змові” [278].

Попереднє слідство над В. Мировичем тривало десь понад місяць. Нарешті, 9 вересня 1764 року, особливою комісією, що складалася з сенатора Олсуф’єва, генерала Веймарна і президента Юстиц – Колегії Емме, було підписано вирок у “справі Мировича” такого змісту: “Мировичу відрубати голову і, залишивши тіло його народу на ганьбу до вечора, спалити його разом з ешафотом. Трьох капралів і трьох рядових учасників бунту прогнати крізь стрій у тисячу чоловік десять разів (одного ж, більш винного, дванадцять) і заслати вічно на каторжні роботи” [279].

Вирок було виконано вранці 15 вересня 1764 року на площі “Обжорного ринку” в Санкт-Петербурзі, в оточенні війська і великого

натовпу народу. Як і під час слідства й суду, В. Миревич, за свідченням присутніх на страті осіб, в тому числі й іноземців, тримався гідно й мужньо [280].

За стратою спостерігав, зокрема, видатний російській поет Г.Р. Державін, який з цього приводу записав у своєму щоденнику: “Миревичу відрублено на ешафоті голову. Народ, що стояв на висотах будинків та на мосту і не звик бачити смертну страту, і чекав чомусь милосердя цариці, коли побачив голову в руках ката, одноголосно зойкнув і так здригнувся, що від сильного руху міст заколивався і бильця відпали” [281].

Солдатів, підлеглих Миревича, що діяли разом з ним у Шлісель-бурзькій фортеці, було прогнано крізь тисячний стрій і розіслано по віддалених гарнізонах. Натомість охоронці-вбивці экс-імператора Івана Антоновича Власьєв і Чекін отримали по 7 тис. крб. нагороди і були відставлені від військової служби із збереженням свого грошового жалування. Під страхом смерті вони дали розписку в тому, що відтоді не будуть ніколи звертатися до імператриці відносно своїх побутових питань, ніде не з’являтися разом і не підписуватися на жодному документі, надто ніколи не говорити про “відомі події” [282]. У такий спосіб високопоставлені вбивці, і насамперед Катерина II, намагалися замести сліди свого злочину, а також остаточно нейтралізувати безпосередніх його виконавців і небажаних свідків.

Знищивши фізично одного за одним своїх реальних конкурентів у боротьбі за російський трон – Петра III і Івана Антоновича, імператриця – узурпатор значно зміцнила своє становище. А в організації вбивства останнього і особливо у створенні “справи Миревича” виявився її неабиякий хист політичного авантюриста і провокатора.

Зрештою К. Розумовський під тиском Катерини II, все ж змушений був подати “прошення” на звільнення від “такої тяжкої та небезпечної посади”.

За царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р., К. Розумовського було звільнено, а саме гетьманство в Україні остаточно ліквідовано. Для управління країною створювалася так звана Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум’янцевим. Останньому була підпорядкована й Запорозька Січ. Автономії України було завдано смертельного удару. Здійснювалася одна з настанов Катерини II, висловлена у відомій інструкції (1764) генерал-прокурору Вяземському: “коли в Малоросії Гетьмана не буде, то треба намагатися, аби час і ім’я гетьманів зникли, а не те, щоб персона якась була піднесена в це достоїнство” [283].

РОЗДІЛ II

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО УКРАЇНИ – ГЕТЬМАНЩИНИ В ОСТАННІ ЧАСИ СВОГО ІСНУВАННЯ

У другій половині XVIII ст. в Україні-Гетьманщині ще понад 30 років (до 1783 р.) існували національні збройні формування - козацьке військо. Останнє, як і в попередній період своєї історії (з часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького), поділялося на полки й сотні, що являли собою не лише військові підрозділи, але й адміністративно – територіальні одиниці в Українській державі.

Після відновлення 1750 р. інституту гетьманства гетьман К. Розумовський формально вважався командуючим українськими збройними силами, включаючи й запорозьке військо. Фактично ж козацьке військо, як складова частина російської армії, підлягало загальноімперській Військовій колегії й знаходилось (особливо під час війни) у безпосередній підлеглості царських генералів. Ще 1706 р. царським указом усі козацькі полки Гетьманщини було включено до так званої Української дивізії на чолі з російським генералом. А згідно з “Решетилівськими статтями” 1709 р. українське козацьке військо остаточно увійшло до складу російських збройних сил як нерегулярна (ірегулярна) їх частина.

Після скасування 1764 р. гетьманства українське козацьке військо було підпорядковане президенту Малоросійської колегії П.О. Румянцеву. Серед ірегулярних частин російської армії, загальна кількість яких становила 121101 чол. [284], козацьке військо було найчисельнішим. Зокрема, в 30-х рр. XVIII ст. воно нараховувало 55 241 чол. (38 701 кінних і 16 540 піхоти) [285], в 1782 р. - 52835 чол. [286].

Гетьману підлягали всі інші військові й цивільні чини, що існували в цей час в Україні-Гетьманщині й називалися старшиною. О. Шафонський нараховує таких чинів 48 [287]. “Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах” за 1756 р. подає 55 чинів, поділяючи їх на 12 рангів [288]. До військових урядів в українському козацькому війську належали у відповідній послідовності такі чини: генеральний обозний (1-й ранг), генеральний осавул, хорунжий і бунчужний (3-й ранг), полковник (4-й ранг), бунчуковий товариш (5-й ранг), полкові осавул і хорунжий (7-й ранг), сотник (8-й ранг), значковий товариш (9-й ранг), сотенні осавул і хорунжий (10-й ранг), курінний отаман (11-й ранг) і, нарешті, виборний козак (12-й ранг). До військових урядників належали також особи, які

обслуговували козацьку артилерію. Це, зокрема, були осавул генеральної артилерії, полковий обозний і хорунжий генеральної артилерії (5-й ранг); писар і отамани генеральної артилерії (8-й ранг); осавул полкової артилерії (9-й ранг); писар, хорунжий і отамани полкової артилерії (10-й ранг).

1. Генеральна військова старшина

Першою особою в українських збройних силах протягом 1750 – 1764 рр. після гетьмана, як бачимо, вважався генеральний обозний. Він відав усією артилерією, яка відігравала велику роль у боєздатності козацького війська, а також козацькими обозами. Про те, що становище генерального обозного було вищим від іншої генеральної старшини, свідчить той факт, що при перерахуванні чинів чин генерального обозного завжди йшов першим [289]. Це видно і з царського указу від 10 листопада 1764 р. (у зв'язку з утворенням 2-ї Малоросійської колегії), за яким генеральному обозному С. Кочубею, що був призначений одним із членів колегії, надавався чин генерал-майора царської армії, в той час як іншим генеральним старшинам – членам Малоросійської колегії – нижчі чини [290].

На початку другої половини XVIII ст. ранги українських урядовців нерідко вже не відповідали посаді й мали самостійне значення. Це стосувалося й чину генерального обозного, який могли одержати як почесну відзнаку без виконання функцій цього уряду генеральні старшини, що виходили у відставку. Наприклад, у 1762 р. генерального бунчужного О. Закревського було звільнено у відставку з нагородженням чином генерального обозного [291].

На посаду генеральних обозних призначали впливових у державі людей, які перебували вже до цього на генеральних урядах чи на уряді полковника. Про це свідчать, зокрема, і дані про останніх генеральних обозних Я. Лизогуба та С. Кочубея, які перед тим займали, відповідно, посади генерального бунчужного [292] і полковника [293].

Важливе місце у вищій військовій ієрархії українського козацького війська посідали генеральні осавул, хорунжий і бунчужний. 5 грудня 1763 р. гетьман К. Розумовський видав інструкцію, яка значною мірою визначала певні обов'язки цієї генеральної старшини [294]. Вже у вступній частині цього документа говориться про те, що, крім “прямого долга” – відправлятися в похід на чолі значної частини козацького війська, інші обов'язки генеральних хорунжого і бунчужного “точного

предписания не имеют” [295]. Далі йдуть 11 пунктів гетьманської інструкції, у якій зафіксовано низку різнорідних їхніх обов’язків, як-от: перевірка кількості виборних козаків та їх становища, використання у вартовій службі “підпомічників”, щорічні полкові “смотри” (один рік це повинні були робити генеральні осавули, а другий – генеральний хорунжий і бунчужний), нагляд за утриманням і станом надвірної компанійської короги та жолдацькими ротами тощо.

Генеральний осавул, хорунжий і бунчужний повинні були розслідувати скарги козаків та інших “нижніх чинів” на сотників і сотенну старшину і контролювати командирів полкових старшин і сотників [296].

Як бачимо, генеральна старшина в особі генеральних осавулів, хорунжого і бунчужного в період останнього гетьманства мала досить широке коло обов’язків, які були навіть зафіксовані у формі письмового документа. Звертає на себе увагу і та обставина, що названа гетьманська інструкція утворювала з генеральних осавулів, хорунжого і бунчужного до певної міри колегіальний орган, що мав спільно виконувати доручені йому справи.

Разом з тим названі представники генеральної старшини мали свої окремі обов’язки і доручення, особливо до видання вищезазначеної інструкції від 5 грудня 1763 р. Так, зокрема, в 1752 р. за наказом гетьмана надвірна корога разом із охоронною командою при Генеральній військовій канцелярії повинна була перебувати “в смотреии генеральных асаулов Якубовича и Васильевича” (Валькевича) [297]. Той факт, що під час обрання К. Розумовського гетьманом у Глухові в 1750 р. козацькими полками командував генеральний осавул Якубовича [298], свідчить про виконання генеральними осавулами на генеральних радах розпорядчих функцій. Часто виконувані генеральними осавулами доручення були пов’язані з судовою діяльністю. Так, у вересні 1750 р. генеральний осавул Валькевич був у розслідувальній комісії над полковником Капністом [299] у Києві. Цей же Валькевич у 1751 р. разом із генеральним обозним розслідував скаргу на переяславського полковника С. Сулиму і полкового обозного Безбородька [300].

Інколи генеральним осавулам доводилось виконувати доручення поліцейського характеру. Так, у 1763 р. за наказом гетьмана до Києва відбув генеральний осавул І. Скоропадський, який повинен був заарештувати деяких мешканців міста, що були, на думку місцевої влади, “возмутителями” [301]. Генеральні осавули іноді очолювали спеціальні комісії, утворені для розв’язання конкретної справи. Наприклад,

військовий канцелярист С. Рубець з 1751 р. протягом півтора року був при генеральних осавулах Валькевичу та Якубовичу в комісії батуринського і глухівського будівництва – гетьманських будівель [302]. Указом Малоросійської колегії від 19 квітня 1765 р. генеральному осавулові І. Скоропадському було запропоновано разом із генеральним бунчужним скласти план “на задоволення консистентів провіантом та фуражем” [303].

З наведених фактів можна зробити той висновок, що в другій половині XVIII ст. генеральні осавули виступали, і особливо в мирний час, в основному як виконавці доручень гетьмана та рішень старшинської ради, а пізніше – наказів Малоросійської колегії. Для того, щоб стати генеральним осавулом, спеціальної підготовки не вимагалось (наприклад, бути спочатку полковим осавулом). Про це, зокрема, свідчить той факт, що всі генеральні осавули другої половини XVIII ст. були призначені з бунчукових товаришів [304].

У розглядуваний період, як і раніше, генеральних осавулів було двоє. Останніми генеральними осавулами були І. Жоравка та І. Скоропадський. Після ліквідації гетьманства перший у чині армійського полковника зайняв місце серед членів Малоросійської колегії [305], другий був звільнений із служби у чині бригадира [306].

Безпосереднім обов’язком генерального хорунжого вважалася охорона головного прапора козацького війська – так званої корогви, яка завжди повинна була знаходитися при гетьманській резиденції. В урочистих випадках генеральний хорунжий, як правило, сам виносив цю корогву. Так, у липні 1751 р., коли новий гетьман К. Розумовський в’їжджав до Глухова, генеральний хорунжий М. Ханенко віз перед ним військову корогву [307]. Через два тижні, коли в Глухові правили молебень з приводу приїзду К. Розумовського, по обидва боки столу в церкві, на якому лежали царська грамота та клейноди (знаки гетьманської влади. – О.П.), “стали генеральний бунчужний Оболонський с бунчуком и генеральний хорунжий Ханенко со знаменем в руках” [308]. Дані за 1759 р. свідчать, що генеральний хорунжий Ханенко командував “надворною компанейскою корогвою” [309]. З цього можна зробити висновок, що ще до гетьманської інструкції від 5 грудня 1763 р. існувала залежність від генерального хорунжого надвірної корогви, тобто спеціального загону компанійських козаків, що постійно знаходився в гетьманській резиденції як охорона, а при урочистих церемоніях становив гетьманів почесний ескорт. Є також дані, які свідчать про участь генерального хорунжого в роботі Генерального суду і Ге-

неральної військової канцелярії. Наприклад, 1750 р. він засідав у колегії Генерального суду [310]. В 1751 р. “походною” канцелярією гетьмана керував генеральний хорунжий М. Ханенко [311]. Той же М. Ханенко неодноразово за наказом гетьмана брав участь у роботі Генеральної військової канцелярії [312].

У цілому ж індивідуальні функції генерального хорунжого, мабуть, мало чим відрізнялись від обов’язків генеральних осавулів і мали, як правило, характер поточних доручень.

За царським указом від 10 листопада 1764 р. останній генеральний хорунжий Д. Апостол у чині армійського полковника став одним з членів 2-ї Малоросійської колегії [313]. Між іншим, факт надання генеральним осавулу і хорунжому чину армійського полковника говорить про те, що становище цих представників генеральної старшини в усякому разі не було вищим, ніж полковників городових полків, на посаду яких дуже часто призначали осіб, що вже мали чин армійського полковника, а нерідко - й бригадира.

Генеральний бунчужний завершував ланку генеральної старшини. Офіційно його функцією була охорона одного з гетьманських клейнодів – так званого бунчука, що мав вигляд жезла, прикрашеного волоссям із кінського хвоста білого й чорного кольору з позолоченим яблуком. Бунчук виносили тільки в урочистих випадках і найбільш вірогідно, що всією церемонією виносу керував генеральний бунчужний. Так, при обранні К. Розумовського гетьманом, бунчук несли на оксамитовій подушці два бунчукових товариші, а за ними йшли “генеральний бунчужний Дем’ян Оболонський со всіма бунчуковими товарищами и малороссийским шляхетством” [314]. А під час молебню з приводу приїзду 13 липня 1751 р. до Глухова К. Розумовського генеральний бунчужний Оболонський, як уже вказувалося вище, стояв біля столу, де лежали гетьманські клейноди та царська грамота на гетьманство, з бунчуком у руках [315]. Генеральний бунчужний брав участь у засіданнях старшинської ради.

Участь ця виявлялася, в основному, в можливості подання так званих “мнень” у письмовій формі. Так, коли в лютому 1752 р. рада старшини засідала для вирішення справи “умноження скарбу войскового” і ухвалила, що побори треба віддати на відкуп, окрему думку з цього питання подали генеральний бунчужний Д. Оболонський і генеральний осавул П. Валькевича [316]. Зокрема, генеральний бунчужний писав, що не може підтримати рішення ради старшини, оскільки він у 1746 р. “в бытность свою в С-Петербурге на поданном в правительст-

вующий Сенат от малороссийских депутатов прошений о небытии в Малой России откупам подписался” [317]. 20 грудня 1754 р. рада старшини вирішувала питання про те, з яких млинів треба стягувати збори. Знову ж таки окрему думку, яка доповнювала рішення старшини, подав генеральний бунчужний [318].

Як і інші генеральні старшини, генеральний бунчужний займався й судовою діяльністю. Так, 1750 р. він був членом Генерального суду [319]. За наказом гетьмана генеральний бунчужний виконував різні конкретні доручення. Про це, зокрема свідчить універсал К. Розумовського від 27 листопада 1751 р., в якому бунчуковому товаришу Ю. Дарагану наказувалось їхати разом з генеральним бунчужним Оболонським до Києва, щоб бути при “элекции” кандидатів на посаду архімандрита Києво-Печерської лаври [320]. У квітні 1752 р. генеральному бунчужному Оболонському було доручено “експедицию строений” [321]. В 1750 р. до цариці Єлизавети з подякою за дозвіл обрати К. Розумовського гетьманом була надіслана делегація, до складу якої, за рішенням старшини, був уведений і генеральний бунчужний Оболонський [322].

Генеральний бунчужний брав участь і в законодавчій діяльності. Це, зокрема, видно з гетьманського ордеру від 14 листопада 1763 р., в якому К. Розумовський пропонував генеральному бунчужному Тарновському ознайомитись і виправити Литовський статут, перекладений з польської мови російською та затвердити “малороссийскому народу” так, щоб він “не имея в себе ни в чем отличий от польского, был понятен и ясен для каждого” [323]. Наскільки важливе це було завдання, свідчить той факт, що ордером від 8 січня 1765 р. гетьман знову нагадував: “...особливо бунчужному генеральному приложить всевозможные старания, дабы повеленный перевод правних книг исправлен был как можно скорее” [324].

Як бачимо, безпосередні обов’язки генерального бунчужного були нескладними й не вимагали спеціальної підготовки. Щодо інших його функцій, то вони, як і в генеральних осавулів і хорунжого, здебільшого носили характер спеціальних доручень. Причому, як свідчать наведені факти, цих доручень у генерального бунчужного було навіть більше, ніж у генеральних осавулів і хорунжого.

Отже, хоч генеральні військові старшини мали свої безпосередні функції, пов’язані з організацією козацького війська, все ж вони були в зазначений час, насамперед, радниками гетьмана і виконавцями найрізноманітніших його доручень. Причому характер цих доручень не завжди відповідав їхній компетенції.

2. Полкова військова старшина

Наступним чином після генеральної військової старшини вважався чин полковника городового полку*. Таких городових полків в Україні-Гетьманщині в другій половині XVIII ст. було десять**. Свою назву полк одержував від найбільш крупного міста, у межах якого він перебував.

У другій половині XVIII ст. призначення на полковницький уряд здійснювалося безпосередньо царським урядом. Як правило, на полковницький уряд призначалися особи, які користувалися цілковитою довірою царського уряду. Дуже часто це були родичі або гетьмана, або представників вищої української старшинської верхівки, що посідали відповідне становище при царському дворі. Так, наприклад, на початку 50-х років XVIII ст. на уряд ніжинського полковника був призначений двоюрідний племінник Розумовських – Петро Розумовський, для якого, з причини його молодості, навіть спеціально тримали цю посаду два роки незаміщеною [325]. В 1763 р. уряд стародубського полковника одержав родич К. Розумовського Ю. Хованський [326]. Останнім стародубським полковником був Яків Завадовський – брат Петра Завадовського, відомого діяча царського уряду в другій половині XVIII ст. [327].

Полковницький уряд був дуже почесним і, крім того, ще й прибутковим. У зв'язку з цим посаду полковника намагалися дістати і ті особи, які займали перед тим досить високе становище при царському дворі й мали вищі офіцерські чини в царській армії. Так, 1762 р. стародубським полковником був призначений бригадир Степан Карнович, якому Петро III, ще будучи великим князем, дав грамоту на Шлезвіг-Голштинське графство [328].

Останній чернігівський полковник Петро Милорадович, здобувши в 1773 р. чин бригадира, продовжував залишатися на уряді полковника [329]. Після ліквідації полкового устрою в Україні П. Милорадович одержав чин генерал-майора [330]. Часто полковницький уряд займали полковники царської армії. Так, 1757 р. Аким Борсук був призначений стародубським полковником у чині армійського полковника [331]. Вже згадуваний останній стародубський полковник

* Крім городових полків існували (до 1776 р.) так звані компанійські полки, які набиралися з вільнонайманих людей і мали своїх командирів-полковників.

** У 1775 р. стало 9 полків, оскільки всі сотні Полтавського полку і місто Полтава остаточно відійшли до Новоросійської губернії.

Яків Завадовський також одержав полковницький уряд “с чином от армии полковника” [332]. Після ліквідації полкового устрою, коли Стародубський полк увійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва, Я. Завадовський був призначений головою новгород-сіверської палати цивільного суду. В 1787 р. він став генерал-майором, а в 1793 р. на нього був поширений графський титул, наданий Петру Завадовському [333]. Будучи “от армии полковником”, на полковницький уряд Прилуцького полку в 1773 р. був призначений і Олександр Якубович [334]. Є відомості, що він брав участь у придушенні повстання О. Пугачова [335]. Пізніше О. Якубович продовжував службу в царській армії, де й одержав генеральський чин [336]. У 1774 р. в чині полковника царської армії на київське полковництво був призначений Олександр Безбородько, який згодом (у 1775 р.) став одним з найкрупніших діячів царського уряду кінця XVIII ст. – секретарем Катерини II “у прийняття челобитен” [337], продовжуючи водночас бути і київським полковником. Подібне поєднання посад було до цього небаченим в Україні. Свою карколомну кар’єру О. Безбородько закінчив канцлером уряду Павла I й титулом “светлейшого князя Российской империи”.

Взагалі слід сказати, що в другій половині XVIII ст. призначення на полковницький уряд осіб, що мали чин армійського полковника, набуло масового характеру. Про це, зокрема, свідчить той факт, що з 25 відомих лівобережних полковників у другій половині XVIII ст. значна частина їх перед призначенням на полковництво мала чин “полковника от армии” [338]. Поряд з цим продовжувалося призначення на полковницьку посаду з бунчукових товаришів і полкових старшин. Після утворення в Гетьманщині у 1763 р. земських, гродських і підкоморських судів спостерігалися випадки призначення на полковницький уряд і з підкоморіїв.

У другій половині XVIII ст. ми не зустрічаємо відомостей про наказних полковників. Якщо полк з будь-яких причин залишився без полковника, то до призначення нового полковника полком звичайно управляла полкова старшина. Призначали для цього ще й бунчукових товаришів. Мабуть, у зазначений час така форма управління, як наказне полковництво, зникла зовсім або, якщо й мала місце, то дуже рідко.

Першою особою після полковника серед військової полкової старшини вважався полковий обозний. Як і раніше, безпосереднім обов’язком полкового обозного було відання артилерією та обозом, що були при кожному полку.

Уяву про тогочасний кількісний і якісний стан полкової артилерії подає відповідна “Ведомость малороссийского Лубенского полку...” (за 10 грудня 1751 р.) за підписом тодішнього полковника Петра Апостола. Поряд з даними щодо кількісного складу козаків, які перебували на військовій службі в різних місцях, людських втратах тощо, в цьому документі вміщуються цінні відомості й про полкову артилерію. Зокрема, в Лубенському полку в зазначений час у бойовій готовності знаходилося 19 гармат (4 похідних, 11 городових, 4 гранатних мортир на спеціальних гарматних підставках). Їх обслуговувало 26 чол., які мали певну спеціальну підготовку (21 пушкар, 1 довбиш, 1 стельмах, 1 слюсар, 1 коваль, 1 лимар), на чолі з двома старшинами – осавулом і хорунжим. Бойові припаси для гармат подано у такій кількості: 61 пуд пороху, 88 пудів шестифунтових куль (ядер), 558 пудів трифунтових куль, 80 пудів дерев’яної картечі, 3200 пудів шестолотового дробу на картечі, третолотового дробу — 7840 пудів. При полковій артилерії знаходилося 5 коней [339].

До деякої міри є нерозв’язаним питання про залежність полкового обозного від генерального обозного. Хоч у праці О. Шафонського [340], так само як і в працях Д. Бантиш-Каменського [341] та М. Слабченка [342], прямо говориться про залежність полкового обозного від генерального, ми, наприклад, віддаємо перевагу міркуванням з даного питання Л. Окиншевича [343], який на підставі досить ґрунтовних висновків піддав сумніву таку категоричність вище-названих істориків. Не заперечуючи в цілому факт деякої залежності полкового обозного від генерального, Л. Окиншевич в той же час надає більшого значення владі над полковим обозним полковника як вищого місцевого військового начальника та адміністратора [344]. Ця думка, на наш погляд, особливо матиме рацію, якщо згадати про майже безконтрольне становище полковника у своєму полку в другій половині XVIII ст.

Крім своїх основних обов’язків, полковий обозний виконував різні доручення царського уряду, гетьмана і генеральної старшини, а після ліквідації гетьманства – Малоросійської колегії. Так, стародубський полковий обозний Павло Скорупа в 1757 р. за наказом гетьмана був відправлений до кордону з Польщею “для присмотра и отправления в Пруссию со всех полков лошадей с конвойными казаками и другими чинами” [345]. В 1760 р. той же Скорупа за особистим розпорядженням гетьмана Розумовського був “командирован к заграничной армии над тысячною малороссийскою командою за главного полкового командира” [346] і перебував у поході два роки. Під час цього походу Ско-

рупа, крім командування загоном козаків, виконував також важливі доручення російських генералів. Зокрема, наприкінці 1760 – початку 1761 рр. Скорупа, виконуючи розпорядження графа Бутурліна, займався питанням відбору козаків з свого загону для поповнення ними російських гусарських полків [347].

1779 р. київський полковий обозний Іван Солонина за наказом Малоросійської колегії був відправлений на чолі загону чисельністю 500 козаків у м. Казань (Росія) в розпорядження генерал-губернатора Мещерського “для поиска вкоренившихся там воров и разбойников”. Там Солонина знаходився до 1781 р., доки за наказом казанського губернатора Бібікова не був відправлений до Оренбургу у розпорядження генерал-губернатора Якобця, “от которого употребляем был в преследовании киргиз-койсаков” [348].

На уряд полкового обозного, як правило, призначали осіб, що вже мали певний досвід військової старшинської служби. Нерідко кандидат у полкові обозні займав перед тим досить тривалий час посади полкових старшин. Так, наприклад, призначений у 1771 р. прилуцьким полковим обозним Яків Кисіль займав у 1754 р. посаду полкового осавула того ж полку, а в 1757 р. – полкового хорунжого [349]. Наступник Якова Кисіль – Уміль, який був останнім прилуцьким полковим обозним, також зайняв цю посаду, будучи перед тим полковим хорунжим і осавулом [350].

Разом з тим на посаду полкового обозного призначали й тих, хто раніше займав значно нижче становище. Так, чернігівський полковий обозний Андрій Тризна був призначений на цю посаду прямо з сотників [351]. З сотників був і обозний Київського полку Іван Солонина [352].

Іноді на посаду полкового обозного призначалися з так званих “вакансових урядів”. За твердженням О. Лазаревського, ці “вакансові уряди” були впроваджені на початку 40-х рр. XVIII ст. за ініціативою генерального писаря Андрія Безбородька, який, створивши собі із заміщення полкових і сотенних посад джерело чималого прибутку і намагаючись штучно збільшити кількість цих посад, запропонував встановити “вакансові уряди”, тобто звання кандидатів для заміщення майбутніх вакансій тієї або іншої посади [353].

Значним впливом серед військової полкової старшини користувалися полкові осавули. О. Шафонський прирівнює функції полкового осавула під час походів до функції майора тодішньої регулярної російської армії, який повинен був відповідати за “исправность и чистоту целого полку” [354]. Тобто, як видно, головним обов’язком полкових

осавулів було відання суто військовими справами козаків свого полку, а також їхнім спорядженням і озброєнням. Крім того, полкові осавули виконували різні доручення, пов'язані з адміністративним управлінням даного полку. Полкових осавулів було в полку, як правило, двоє. Причому один з них вважався за старшого і називався “першим полковим осавулом”. Молодший за становищем осавул називався, відповідно, “другим полковим осавулом”. Про наявність старшого поміж двома осавулами в полку говорить і той факт, що для того, щоб “другому” осавулу стати “першим”, необхідно було пройти ще такий проміжний ступінь, як “кандидатом у перші осавули” [355]. Подекуди зустрічалися в цей час і “вакансові” полкові осавули. Таким “вакансовим” осавулом був у 1777 р. Г. Савицький, який перед тим займав посаду лубенського осавула [356].

За родом своєї служби полкові осавули частіше, ніж інші чини полкової старшини, бували у військових походах і брали безпосередню участь у бойових діях російської армії. Іноді полкові осавули отримували досить відповідальні доручення. Так, наприклад, чернігівський полковий осавул С. Бакуринський 1776 р. за дорученням російського командування супроводжував урочисте турецьке посольство, коли воно проїжджало через Польщу [357].

Найнижчим чином серед військової полкової старшини вважався чин полкового хорунжого. Починаючи з часу гетьманування І. Скоропадського, хорунжих у полках, за твердженням О. Лазаревського, було по двоє: старший і молодший. Старший хорунжий охороняв великий полковий прапор, так звану “корогву”, а менший прапор, так званий “полковий значок”, повинен був охороняти молодший хорунжий, який тому і називався “значковим” хорунжим [358]. Про наявність у полку двох хорунжих у першій в половині XVIII ст. говорять також В.А. Дядиченко [359] і О.М. Апанович [360]. Це становище, мабуть, в основному, не змінилося і в другій половині XVIII ст., оскільки в ряді річних “Відомостей” полкових канцелярій цього часу фігурують двоє полкових хорунжих [361]. Правда, в цих же “Ведомостях” можна зустріти дані й лише про одного хорунжого [362], але присутність у полку одного хорунжого, на наш погляд, мала тимчасовий характер.

Полкові хорунжі, як і осавули, були помічниками полковника у військових справах. У зв'язку з цим функції хорунжих були близькими до функцій осавулів, але мали менш самостійний характер. Крім виконання суто військових обов'язків, полковий хорунжий брав участь і в адміністративному управлінні полком.

Полкові хорунжі, як правило, призначалися полковником і затверджувались гетьманом, а після ліквідації гетьманства – Малоросійською колегією. Іноді уряд полкового хорунжого надавався за військові заслуги під час війни. Так, В. Грива був призначений ніжинським полковим хорунжим у 1740 р. із “запорозьких отаманів” за те, що в 1734 р. під час перебування російської армії в Польщі “обретался при армии во всех походах “вожатым” [363]. П. Адасовський став у 1772 р. хорунжим Ніжинського полку за проявлену ним особисту хоробрість у період російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Цей полковий хорунжий відомий ще й тим, що перебував у складі загону лівобережних козаків, який був посланий 1774 р. до Казанської та Оренбурзької губерній на придушення повстання під проводом О. Пугачова [364].

Отже, в цілому полкова військова старшина на чолі з полковником у другій половині XVIII ст. продовжувала залишатися однією з важливих ланок командного складу козацького війська. В той же час ми спостерігаємо все більш помітне втручання у військові справи полку російських генералів. Після ліквідації гетьманства полкова військова старшина остаточно перетворюється в слухняне знаряддя провідника царизму в Україні – Малоросійської колегії, а нерідко й діє за прямими вказівками чиновників із Петербурга.

3. Сотенна військова старшина

До початку 80-х рр. XVIII ст. в Україні-Гетьманщині продовжував існувати військовий та адміністративно-територіальний поділ на сотні, які, як правило, підлягали полковій адміністрації*. На чолі сотенної адміністрації стояли сотник і сотенна старшина. За визначенням О. Шафонського, сотник мав таку ж владу в сотні, як полковник у полку [365]. Таким чином, подібно до полковника, сотник здійснював військове командування сотнею, а також уособлював у собі адміністративну й судову владу на території сотні.

У розглядуваний час остаточно була ліквідована виборність сотників, яка подекуди ще мала місце, хоч і носила, здебільшого, форма-

* Були випадки, коли сотня звільнялась від підпорядкування полку. Це стосується найперше Глухівської сотні, на території якої перебувала резиденція гетьмана. Не підлягали владі полковника і козаки ще 5-ти сотень Ніжинського полку – Новомлинської, Кролевецької, Коропської, Воронежської, Ямпільської. які залучалися до охорони гетьмана і сторожової служби та становили, власне, окрему військову одиницю, командир якої був незалежним від ніжинського полковника.

льний характер. В період останнього гетьманства старшинська адміністрація, зазвичай, оминала царські укази 1715 та 1728 рр., що визначали правила заміщення полкових і сотенних урядів*, і призначала сотниками бажаних їй осіб. Крім того, нерідко сотники призначалися за прямою вказівкою гетьмана. Так, 1759 р. за розпорядженням гетьмана Розумовського в Корибутівську сотню Прилуцького полку був призначений канцелярист Рудківський на тій підставі, що “поручаемые ему до того службы он исправлял всегда добропорядочно” [366]. Таким же чином сотником Воронежської сотні був призначений військовий канцелярист М. Богаєвський [367]. При цьому не виконувались навіть ті формальності, які створювали принаймні видимість виборності сотників і мали місце протягом першої половини XVIII ст., навіть ще на початку гетьманування Розумовського. Незабаром після ліквідації гетьманства Малоросійська колегія розіслала розпорядження по всіх лівобережних полках, в якому підтверджувалася чинність царських указів 1715 та 1728 рр. про заміщення полкових і сотенних урядів. Згідно з цими розпорядженнями, якоюсь мірою був відновлений принцип виборності сотників. Тобто сотничани знову мали право “вольними голосами”** обирати 2-х або 3-х кандидатів на вільний уряд сотника, одного з яких затверджував президент Малоросійської колегії П.О. Румянцев. Але таке становище тривало недовго – у 1767 р. Румянцев на підставі боротьби з різними зловживаннями, які трапилися під час “виборів” сотників, запропонував Малоросійській колегії “не дозволять нигде сотенных старшин выбирать самим сельским казакам, как до сего чинилось” [368]. З цього часу питанням призначення на сотницький уряд повинна була займатися полкова рада, яка давала свої кандидатури на затвердження безпосередньо Румянцеву.

* За царським указом від 22 січня 1715 р., на вільні уряди полкової старшини і сотників полкова рада (полковник, полкова старшина і сотники) повинна була обирати 2-х або 3-х кандидатів, одного з яких і затверджував гетьман. Указ від 22 серпня 1728 р., власне, повторював і підтверджував указ 1715 р.

** Це традиційне формулювання, що вносилося до “прошений” сотничан і гетьманських універсалів, вимагає критичного ставлення. В більшості випадків це робилося з метою посилення авторитету сотника, який був бажаний для вищої старшини і представників царської влади в Україні. До того ж, прохання від імені мешканців сотні призначити сотником ту чи іншу особу дуже часто підписувалися лише сотенною старшиною та групою багатих козаків і зовсім не були справді “всенародним прошенням”

Нерідко сотники просто призначалися за прямою вказівкою президента Малоросійської колегії Румянцева.

Слід відзначити ту обставину, що багато хто з сотників без будь-яких переобрань упродовж десятків років беззмінно займав цю посаду. Про це свідчить багато фактів. Так В. Соболевський пробув погарським сотником 30 років (1738 – 1768) [369], В. Шрамченко – олішівським сотником понад 30 років (1741 – 1773) [370], Ф. Свирський – іваницьким сотником більше 25 років (1738 – 1764) [371], І. Корнієвич-Огронович був сотником 3-ї Лохвицької сотні 22 роки (1760 – 1782) [372], Т. Криштофович – сенчанським сотником був 15 років (1757 – 1772) [373], О. Жила був сотником 1-ї Варвинської сотні 18 років (1763 – 1781) [374].

До цього слід додати, що окремі старшинські родини тримали в своїх руках сотенні уряди по 50 і більше років. Як приклад, можна назвати родину Романовичів, представники якої – Іван, Петро і Михайло (батько, син і онук) – були монастирищенськими сотниками Прилуцького полку понад 50 років (1728 – 1781) [375]. 50 років тримали уряд (1717 – 1767) дівицького сотника Ніжинського полку й Селецькі [376]. 55 років (1727 – 1782) уряд сотника 1-ї Сенчанської сотні займали Іван, Тимофій і Пилип (батько, син і онук) Криштофовичі [377].

Наведені факти тривалого перебування на посадах сотників як окремих осіб, так і представників кількох поколінь тих чи інших старшинських родин, свідчать про незначну роль виборного начала при заміщенні сотницького уряду, що завдяки багатству ставав у другій половині XVIII ст. довічним і навіть спадковим привілеєм.

Користуючись своєю владою, сотники за великі хабарі наважувались звільняти козаків від військових походів. Так, у 1773 р. до Малоросійської колегії надійшла скарга на сотника 1-ї Борзенської сотні М. Рибу, який брав з козаків хабарі за звільнення від походу під час російсько-турецької війни. Проте, коли почалося розслідування за цією скаргою, Риба підкупив членів комісії й уникнув покарання [378].

Здебільшого, сотницький уряд займали значкові та військові товариші. Так, з річної “Ведомости” про службу полкової і сотенної старшини Чернігівського полку за 1778 р. видно, що більшість сотників була призначена на свої посади із значкових товаришів [379]. Така ж “Ведомость” по Київському полку за 1779 р. говорить про те, що абсолютна більшість сотників була призначена із значкових і військових товаришів [380]. Іноді на посаду сотника призначалися й цивільні особи, зок-

рема канцеляристи Генеральної військової канцелярії [381]. Інші призначення на сотницький уряд мали характер поодиноких випадків.

Своє привілейоване становище сотники зберігали й після залишення уряду. Більшість з них на момент відставки одержували досить високий чин бунчукового товариша.

Сотники належали до тієї козацької старшини, яка найбільш активно використовувалася під час війни, придушення народних повстань, для нагляду за козаками під час різних будівництв тощо. Так, дані київської полкової канцелярії за 1778 р. свідчать, що більшість сотників Чернігівського полку брали участь у російсько-турецькій війні [382]. Те ж саме можна сказати й про сотників Київського полку [383]. Яскравою у цьому зв'язку є біографія сотника першої Лохвицької сотні Д. Манька, який з 11 років свого сотництва майже сім років пробув у військових походах [384]. Під час його відсутності справами сотні керував наказний сотник. Г. Стороженко. Будучи сотником Іваницької сотні, він брав участь у придушенні повстання під проводом О. Пугачева [385]. Новгород-сіверський сотник С. Стороженко за наказом Генеральної військової канцелярії у 1751 р. перебував на будівництві вапнища для вироблення гашеного вапна біля с. Мезона [386].

Найважливішою фігурою після сотника вважався сотенний отаман. Власне, це був перший заступник сотника у справах керівництва сотнею. Під час військових походів, як зазначає О. Шафонський, сотенний отаман “нес при сотнике должность ескадронного порутчика” [387], тобто був помічником у справах командування ввіреної йому військової одиниці. За тимчасової відсутності сотника наказним сотником призначався здебільшого саме сотенний отаман. Сотенних отаманів слід відрізняти від міських отаманів, які в полкових містах очолювали поліцію.

На посаду сотенного отамана призначалися здебільшого сотенні старшини нижчого рангу, значкові товариші, полкові канцеляристи тощо. Іноді ця посада переходила від батька до сина, тобто ставала, до певної міри, спадковим привілеєм і нагородою сотенному отаману за його службу. В той же час траплялися випадки призначення на посаду сотенного отамана і з рядових козаків. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сотник, бажаючи мати своїм першим заступником досвідчену і здібну людину і не знаходячи її серед сотенної старшини і значкових товаришів, добивався призначення на посаду сотенного отамана вибраного ним кандидата з числа рядового козацтва. Можливо, що такий кандидат у сотенні отамани був родичем сотника.

Одним із джерел існування сотенних отаманів, як і інших сотенних старшин, була грошова платня, яка збиралася з козаків і залежних селян усіх володільців даної сотні, а також сотенного містечка.

Нижчу ланку військової сотенної старшини становили осавул і хорунжий. Вони, насамперед, виконували військові функції, як-от: відповідали за озброєння та обмундирування козаків, відали їх військовим навчанням і постачанням, а також списками всіх козаків сотні, придатних до військової служби. Чин сотенного осавула вважався вищим за чин сотенного хорунжого, Про це, зокрема, свідчить той факт, що нерідко на посаду сотенного осавула призначали сотенних хорунжих. Слід зазначити, що на відміну від попередніх сотенних урядів, на які в основному призначалися вихідці з привілейованої козацької верхівки, сотенними осавулами і хорунжими досить часто призначалися рядові козаки. Наприклад, у Київському полку, згідно з даними полкової канцелярії за 1779 р., всі сотенні осавули і хорунжі були призначені на свої посади з виборних козаків [388].

Отже, в другій половині XVIII ст. виборність сотника й сотенної старшини була остаточно витіснена системою призначення їх з боку вищих органів влади та майже повсюдним упровадженням феодалного родового принципу.

4. Постійний резерв військової старшини

Окрім вищезазначених ланок командного складу в українському козацькому війську існував постійний резерв військової старшини в особі бунчукових*, військових**, значкових*** товаришів. Відомий український громадський діяч початку XIX ст. Василь Полетика у своїй “Записке о начале, происхождении и достоинстве малороссийского дворянства”, відзначаючи високий статус цих чинів у козацькому війську в цілому, писав, що вони становили “особливое в малороссийском войске сословие, происходя из благородных, и будучи произведены в чины сии из заслуженных людей, они всегда наряжаемы били на военную службу” [389]. У “Табелі про малоросійські чини” 1756 р., поданому

* Почесна посада в українському козацькому війську (з кінця XVII ст. до 1764 р.). Формально бунчукові товариші вважалися помічниками генерального бунчужного; як правило, походили з багатих старшинських родин.

** Почесне звання, що надавалося козакам за військові заслуги.

*** Почесне звання, що надавалося окремим заслуженим козакам тієї або Іншої сотні, які не займали перед тим ніякої військово-адміністративної посади.

гетьманом К. Розумовським на затвердження російському урядові, чин бунчукового товариша йшов одразу за чином полковника. У військових походах бунчукові товариші, формально перебуваючи у підпорядкуванні бунчужного, фактично займали центральні командні посади у даній військовій одиниці (здебільшого – полку).

Значним впливом у війську, зокрема під час воєнних дій, користувались військові товариші, яким, як правило, доручалося командування сотнею. Військові товариші, як і бунчукові, знаходилися під протекцією самого гетьмана і не підлягали полковнику. Значкові товариші у військових походах завжди були заступниками сотників, але безпосередньо підлягали полковнику, знаходячись під егідою полкового прапора – “значка”.

Збереглися копії документів, з яких простежується бойовий шлях, що його пройшли окремі представники зазначених категорій військової старшини. Так, “Ведомость з присланных от шляхетства повету Погарского к предводительским делам по формам сказок” від 18 березня 1776 р. [390] подає про бунчукового товариша Василя Губчиця такі дані: розпочав він службу в козацькому війську в 1743 р., очевидно, рядовим козаком. Наступного, 1744 р. уже одержав чин значкового товариша. Через два роки В. Губчиць на чолі загону (“команди”) козаків Стародубського полку в складі російської армії брав участь у поході до Ліфляндії. 1750 р., вже в чині сотника, очолював резервні козацькі загони на форпостах неподалік від “польської границі”. Протягом 1756 – 1757 рр. сотник В. Губчиць у складі п’ятитисячної козацької армії був за одного з полкових командирів у військовому поході до Пруссії. 1761 р. знову очолював козацькі загони на форпостах. 1764 р. В. Губчиць одержав чин бунчукового товариша. З того ж документа дізнаємося, що військовий товариш Евфим (Юхим) Старосельський у складі Стародубського козацького полку брав активну участь у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр., потім відбував військову службу на різних форпостах і в армії погоничів [391]. Військові товариші Іван Ширай та Григорій Соболевський брали участь у тривалих військових походах до Пруссії, Померанії, Шлезії та Польщі в 1756 – 1757 рр. [392] і т. ін.

Ще більш детальні й цікаві дані містяться у службовому звіті (“сказке”), що його подав у травні 1756 р. до Стародубської полкової канцелярії бунчуковий товариш Василь Романович [393]. Ще юнаком, після закінчення навчання в одній з латинських шкіл і зарахування його на службу до Генеральної військової канцелярії, В. Романович у

1716 р. брав участь у поході І. Скоропадського проти українсько-турецько-татарського війська, що його очолював гетьман Пилип Орлик. А вже наступного року, він був призначений гетьманом Скоропадським на посаду обозного в Стародубський полк. Пізніше, одержавши високий чин бунчукового товариша, В. Романович майже безперервно перебував у походах, здебільшого у складі українсько-російських військових формувань. Зокрема, в 1733 – 1734 рр. в “польських походах” під командою спочатку генерального обозного Якова Лизогуба, а потім, “з протчими бунчуковими товарищами и великороссийскими и малороссийскими полками”, під командуванням генерал-лейтенанта російської армії, графа Яна Леонарда Вейсбаха. В період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. бунчуковий товариш В. Романович брав активну участь у бойових діях проти турків. 1737р. брав участь у облозі, штурмі й узятті турецької фортеці Очаків. Особливо важким виявився для нього 1736 р., коли тільки за літні місяці довелося брати участь у 14 битвах з турецькими військами. При цьому В. Романович обіймав різні командирські посади в козацькому війську, на чолі якого стояв тоді генеральний осавул Федір Лисенко (в ранзі наказного гетьмана). Знаходячись у безпосередній підлеглихості останнього, бунчуковий товариш В. Романович водночас нерідко мав виконувати накази й доручення російських генералів, зокрема, М. Кречетникова й О. Румянцева, які здійснювали в той час командування військовими з'єднаннями російської армії, у складі якої перебувало й українське козацьке військо. Чотири роки цієї війни, що супроводжувалися суцільними виснажливими походами й запеклими кривавими битвами, В. Романович завершив участю в розгромі турецьких військ під Ясами і Хотином.

Кількість бунчукових, військових і значкових товаришів у полках не була постійною. Реальна їх наявність у козацькому війську у 1751 р., відповідно, була: 202, 85 і 539 чол. [394], а вже в 1756 р. – 153, 102 і 170 чол. [395].

Існування традиційних козацько-старшинських чинів в українському війську засвідчувало самотність останнього, його національне підґрунтя. Військова старшина протягом багатьох десятиліть виконувала головні функції щодо комплектування, внутрішньої організації, системи забезпечення і командування збройними силами України-Гетьманщини. Незважаючи на поступову й цілеспрямовану (з боку Росії) ліквідацію Української держави і перетворення козацького війська у другорядний додаток до величезної регулярної армії Російської імперії,

українська військова еліта в основній своїй масі ще впродовж тривалого часу засвідчувала собою кращі традиції національних збройних сил.

Однак ті глибоко драматичні, а то й трагічні події, що так рясно випадали на долю українського народу протягом усього часу існування його держави і збройних сил, зрештою, негативно вплинули й на менталітет козацької старшини. Його еволюція у XVIII ст., і особливо у другій половині, відбувалася переважно в бік конформізму, а зрештою й остаточного визнання права російського царизму на поглинення України. Звідси не випадкова та обставина, що майже в усіх шляхетських “наказах” до Комісії 1767 р. по складанню “Нового Уложення” поряд з проханнями про нобілітацію обов’язково стоять прохання про зрівняння старшинських чинів з російськими табельними чинами. Старшина чудово розуміла, що питання про табельні чини і, зокрема, про офіцерські, було тісно пов’язане з питанням про надання їй дворянських прав, оскільки в царській Росії офіцерами могли бути лише дворяни. Цей зв’язок офіцерського чину з дворянським званням узаконував ще “Табель о рангах” Петра I. Однак питання про зрівняння старшинських чинів з російськими табельними було викликане спочатку не стільки бажанням старшини перетворитися у дворянство, скільки її прагненням убезпечити себе від “всекрайнешаго упослеження”, тобто від образ, а часто й побоїв з боку російських офіцерів і чиновників, які перебували в Україні. Справа доходила до того, що навіть нижчі за званням офіцери вважали себе вищими за генеральних старшин. Ще на початку другої половини XVIII ст. можна було зустріти чимало фактів зневажливого ставлення, яке нерідко переходило у рукоприкладство, з боку російських офіцерів і чиновників по відношенню до козацької старшини.

Щоб забезпечити собі гарантії від такого “упослеження”, старшині необхідно було добитися точного, встановленого законом зрівняння своїх чинів з російськими табельними. Слід сказати, що питання про зрівняння старшинських чинів з російськими табельними чинами порушувалося неодноразово. Вперше це зробив гетьман Д. Апостол у 1733 р., проте не дістав належного схвалення царського уряду. Така ж доля спіткала прохання старшини щодо зрівняння їх чинів з російськими й у 1742 та 1756 рр., а також у 1762 – 1763 рр. Характерні міркування з цього приводу висловив канцлер О. Бестужев-Рюмін. Зокрема, пояснюючи в 1763 р. негативне ставлення царського уряду до прохань старшини про зрівняння малоросійських чинів з російськими табельними чинами, він уважав, що внаслідок такого зрівняння може трапи-

тись, на його думку, велике “неудобство”, яке полягатиме в тому, що “иногда в военных нарядах доведеться малороссийским чином командовать регулярным великороссийским войском” [396]. А трохи пізніше, в розпал російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., у відповідь на скаргу кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського про те, що один з його полковників потрапив у підлеглість до майора російської армії, П.О. Румянцев писав ще більш категорично й однозначно: “А от всех времен еще ни один казачкий старшина не командовал регулярным чиновником” [397].

Та поступово російський уряд змінює своє ставлення до намагань української старшини щодо її нобілітації і, зокрема, до зрівняння чинів у козацькому війську з російськими чинами. Вже в 60-70 рр. XVIII ст. надання окремим українським військовим урядовцям тих або інших табельних чинів набуло чималого розповсюдження.

5. Військова реформа гетьмана К. Розумовського

У XVIII ст. козацький одяг, до того дуже різноманітний, зазнав значних змін в бік його уніфікації. Неодмінними атрибутами військового одягу виборних козаків остаточно стали його нижня частина (каптан або жупан, півжупанок, штани – шаровари) і верхня – так зв. черкеска. Короткий (дещо нижче колін) сукняний каптан, червоного, білого або темносинього кольору, підперезувався поясом, до якого з лівого боку була причеплена шабля. Черкеска не мала коміру і теж підперезувалася поясом. Козацькі шапка й чоботи в кожному полку були різного кольору.

Старшина носила жупани довільної довжини з різного краму і забарвлення. Верхнім одягом у старшини був так зв. кунтуш, значно довший за черкеску. Пошитий з різного краму, з розрізаними рукавами, він носився без пояса [398].

Протягом 1762 – 1763 років гетьман К. Розумовський ввів в українському козацькому війську одностайну уніформу. Як засвідчує рапорт чернігівського полковника Петра Милорадовича від 13 серпня 1762 року гетьману К. Розумовському, остання спочатку вводилася для полкової старшини, сотників, судових писарів, городових отаманів і значкових товаришів [399]. Гетьман схвалив пропозиції П. Милорадовича щодо зразків одностроїв, що містилися в цьому ж ордері [400]. Зокрема, каптан у вищезазначеної категорії старшини мав бути пошитий з темно-синього сукна, з шовковим, червоного кольору, поясом. З те-

мно-синього сукна шилася й шапка, що мала “позолочену киточку”. Чоботи, як для походу, так і для параду, були лише чорного кольору. В святкові дні, при урочистостях і церемоніях, до уніформи прикріплювалися червоні ладунки (патронташі) з саф’яну (сап’яну) – спеціально обробленої і пофарбованої козячої шкіри високого ґатунку. Однострої значкових товаришів трохи різнилися тим, що на них рекомендувалося “вместо петлиц з золотого пузаменту шириною в перст в таку ж меру как в петлицу зделать нашивки в два ряда пузаменту по четыре пары, а на кафтан, на саблях и ладунках иметь тесьмы шелковые красные шириною в перст, и темляки на саблях иметь с кистями без золота з желтого и черного шелку сделанными” [401]. На виготовлення цих одностроїв відводилося не більше двох місяців.

Сотенним старшинам і рядовим виборним козакам наказувалося доношувати старий одяг і без дозволу полкової канцелярії не шити нової уніформи аж до спеціального розпорядження. Останнє з’явилося 4 грудня 1762 року у вигляді ордеру полкової Чернігівської канцелярії в усі сотенні правління полку [402]. В цьому документі сотенним старшинам настійно рекомендувалося мати однострій, що відрізнявся б від одягу рядових козаків. Зокрема, верхній кунтуш, як і у значкових товаришів мав бути з темно-синього сукна, що сягав трохи нижче колін, з коміром і на рукавах обшитий червоним сукном. Хіба що з тією різницею, що у сотенних старшин на коміру і рукавах прокладався вузький (“в палець”) “золотой пузамент”. Шапка, пошита з червоного сукна, була “на донской манер соколицею чернею на четыре перста”. Чоботи чорного кольору, пошиті з козячої шкіри. Ладунка підшита чорною шкірою з мідною бляшкою з полковим гербом.

Про обов’язковість виконання вищезазначених рекомендацій засвідчує рапорт сотника Синявської сотні від 20 травня 1763 року до Чернігівської полкової канцелярії. В ньому йдеться про те, що всіх сотенних старшин, у яких на даний час виявився “мундир неисправлен”, було відправлено до Батурина, зокрема до економа гетьмана К. Розумовського бунчукового товариша Соханського, для купівлі білого або темносинього сукна для пошиття нового однострою [403]. Водночас рядовим козакам рекомендувалося носити “прежний мундир”. В разі його повного зносу дозволялося шити новий однострій з темносинього сукна, який за своїм покромом практично не відрізняється від попереднього козацького одягу. Найбільш характерними ознаками належності до рядового складу козацтва були прості червоні обладинки на коміру і

рукавах цього нового однострою. Каптани рядовим козакам дозволялося шити з якісної овечої вовни або, як у сотенних старшин, з сукна [404].

З вищезазначеного ордера чернігівського полковника П. Милорадовича дізнаємося й про окремі ланки військового навчання (“екзерциції”) козацтва, яке мало місце за наказом гетьмана К. Розумовського. Характерно, що перш ніж приступити до “екзерциції”, сотникам найсуворішим чином наказувалося слідкувати за тим, аби “казаки те которіе будут обучаеми были настоящіе виборніе и сами хозяева, а не их наймити, или малолетніе их дети” [405]. Військове навчання козаків настійно рекомендувалося проводити у вільний від домашньої роботи по господарству час (“в такое время, когда есть способнее без отягощенія козаков, чтоб они могли при том и свою домашнюю економію исправлять” [406]).

Особлива увага приділялася вмінню козаків швидко заряджати рушницю і стріляти з неї в умовах ведення пішого бою, за зразком тогочасних регулярних військ, як великими, так і малими військовими силами – “Чтоб особливо пешими могли порядочно и скоропостижно палить, как целыми сотнями, так и раздельной сотнею надвое и натрое и начетверо” [407]. Суворі вимоги ставилися до утримання козацької зброї. Зокрема, рушниця підлягала обов’язковій щоденній чистці за допомогою залізних шомполів. Аби постійно тримати шаблю в належному бойовому стані, козак повинен був слідкувати не тільки за гостротою, але й утримувати її (шаблю) “во всякой чистоте”, зокрема, змазуючи баранячим жиром.

Велика увага приділялася утриманню й спорядженню бойових козацьких коней. Окрім дбайливого постійного уходу за ними і якісного корму, коні потребували регулярного тренування для адаптації їх до бойової обстановки – “Старатся обучать, чтоб были смирніе и не пужались стрельби” [408]. Сідла на козацьких конях мали бути однаковими (“зделанніе во всем полку одним фасоном”), без потебенюк й покриті чорним шкіряним чохлом, що водночас закривав би пітник й металеві пряжки. Обидві попруги вимірювалися в чотири пальця (“персти”) завширшки. Задня попруга – шкіряна й рівна, передня – з вовни. Шкіряний підхвістник мав бути завширшки в два пальці, так само як вуздечки й поводи. Довжина останніх становила два аршини. Встановлювався стандарт й для козацьких ладунок, які мали триматися на ремені голубого кольору із залізними пряжками.

Про неухильне дотримання усіх вище зазначених вимог щодо військового навчання козаків полкові осавули щомісячно обов'язково повинні були доповідати до полкової канцелярії.

6. Ліквідація царизмом українського козацького війська

На початку 80-х рр. XVIII ст. завершується процес ліквідації української держави, розпочатий ще Петром I. В адміністративно-політичному і територіальному устрої України-Гетьманщини, у зв'язку з утворенням на її території трьох намісництв (губерній) – Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського, відбулися корінні зміни. Традиційний поділ на полки і сотні було скасовано. Натомість створюється вже принципово новий, власне імперський, адміністративно-політичний апарат. У новостворених адміністративних і судових установах переважну більшість місць посіли представники місцевої української еліти. Водночас зазнала остаточної метаморфози й головна частина останньої – козацька старшина. У зв'язку з ліквідацією за царським указом від 28 червня 1783 р. українських збройних сил – козацького війська, відбулося, нарешті, остаточне зрівняння старшинських чинів з російськими військовими табельними чинами. Козацька старшина, в разі залишення її на військовій службі (вже в регулярних частинах), залежно від попередньої посади в козацькому війську, одержувала той чи інший офіцерський чин російської армії. Зокрема, два полковники одержали звання генерал-майора, а решта сім – бригадира. Тоді ж бунчукові товариші були перейменовані в прем'єр-майори, полкові обозні, осавули і хорунжі – в секунд-майори, сотники – в ротмістри, військові товариші – в поручики, значкові товариші й сотенні отамани – в корнети [409]. Наступного, 1784 р. усі старшинські чини було скасовано [410]. Ліквідація такої потужної військово-політичної сили, як козацька старшина, що була одним із визначальних факторів становлення й існування української держави другої половини XVII – XVIII ст., супроводжувалась переходом її у нову якість, продиктовану вже загальноросійськими державними, судовими та військовими структурами.

Радикальних змін, характерних для другої половини XVIII ст., зазнав і рядовий склад козацького війська. Рядові козаки поступово втрачали всі свої права та привілеї, якими вони користувалися ще з часів Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Військова служба козацтва значною мірою ускладнювалась тією обставиною, що воно (козацтво) повинне було перебувати на повному власному утриманні як під час служби на форпостах, так і під час походів. Це, зокрема, підтверджував гетьман Розумовський у своєму донесенні Сенату від 7 серпня 1761 р. Спростовуючи безпідставні чутки про те, що на утримання козаків збираються кошти з населення і з Військового скарбу виділяється до 90 тис. карб. на рік, гетьман доповідав царському уряду про те, що “в Малой России на малороссийских козаков никакого збору не только теперь, но и никогда не было, но малороссийские козаки как в заграничном походе, так равно и во всех указанных комендерационных службах от домов своих на собственном своем лошадыми, аммуниции и одеянии” [411]. Подібний порядок призводив до того, що вже через декілька місяців перебування на форпостах або в поході козаки опинялися в дуже скрутному становищі, страждаючи, насамперед, від нестачі харчів. Документальні матеріали того часу містять в собі чимало фактів, що розповідають про бідування й страждання козаків під час так званих “комендерацій”. Так, у червні 1757 р. полковий хорунжий Переяславського полку І. Андрієвський, що перебував на задніпровських форпостах на чолі загону козаків, доповідав у Переяславську полкову канцелярію, що козаки його команди “слезно представляют яко они уже себе чим кормить не имеют, и с де нетерпимости принуждены уже ружья, сабли и порох, а другие в коих есть и лошадей продавать и тем пропитание имеют...” [412]. В серпні 1758 р. члени Генеральної військової канцелярії – генеральний писар А. Безбородько та генеральний хорунжий М. Ханенко на підставі неодноразових донесень стародубського полковника З. Борсука доповідали гетьману “о крайнем полку Стародубского козаков в пропитании недостаточности при пограничных засеках” [413]. У вересні 1760 р. вже сам гетьман Розумовський доносив у Сенат про тяжке становище у поході козаків Гадяцького полку, які, як свідчив гетьман, “з голоду уже крайнюю понесли и еще претерпят великую нужду и голод” [414].

Особливо важкою була козацька служба на так званій Українській лінії, побудованій в 30-60-і рр. XVIII ст. для оборони південних кордонів Російської держави від турецько-татарської агресії. Переконливо про це свідчить хоча б той факт, що в своєму донесенні Колегії закордонних справ від 31 серпня 1751 р. гетьман К. Розумовський, під впливом численних скарг козаків, що перебували на лінії, просив про звільнення козацтва від несення служби на Українській лінії [415]. Окрім того, що козаки під час виконання військової повинності терпіли ма-

теріальні нестачі, вони ще зазнавали всіляких утисків з боку своїх командирів, а також російських офіцерів, які дуже часто використовували козаків як робочу силу для своїх власних потреб. У зв'язку з цим гетьман Розумовський спеціальним ордером 1759 р. заборонив використовувати козаків на форпостах для приватних робіт [416]. Проте, як свідчать факти, цей гетьманський ордер не приніс бажаних наслідків. Так, у 1760 р. в гетьманську канцелярію надійшли матеріали розслідування про утиски козаків на форпостах та використання їх на приватних роботах на Українській лінії гусарськими офіцерами [417]. 1761р. Миргородська полкова канцелярія просила гетьмана Розумовського заборонити генералу Хорвату використовувати на роботах козаків, що відбували військову службу на Українській лінії [418]. 1762 р. на розгляд гетьмана надійшла справа про використання козаків на приватних роботах російськими офіцерами на цілому ряді форпостів, розташованих у Новій Сербії [419]. Не витримуючи такого становища, козаки дуже часто тікали з місць відбування військової повинності, не пробувши там належного шестимісячного строку. У листі від 16 червня 1757 р. київський віце-губернатор Костюрін повідомляв гетьману Розумовському, що з форпостів Псковського драгунського полку, розташованих на Дніпрі, втекло 6 козаків Волинської сотні Чернігівського полку. Докладно назвавши імена та прізвища втікачів, Костюрін просив Розумовського вжити заходів щодо їх повернення або ж прислати замість них інших козаків [420].

17 жовтня 1757 р. той же Костюрін писав К. Розумовському, що з форпостів Київського гарнізону втекло 196 козаків з різних полків. При цьому віце-губернатор додавав, що “побеги следуют от того, что работников (козаків – О.П.) высылают с недовольным провиантом, которого на срок не хватает” [421]. 19 листопада 1757 р. в Стародубську полкову канцелярію надійшло повідомлення про втечу з російсько-турецького кордону 149 козаків з першої полкової, першопочепівської та новгородської сотень [422]. Про масові втечі козаків повідомляла в червні 1757 р. гетьмана Розумовського й Переяславська полкова канцелярія [423].

Процес зубожіння козацьких мас, що особливо посилювався в Україні-Гетьманщині у другій половині XVIII ст. значною мірою впливав на стан бойової готовності козаків. Нерідко козаки не мали коштів, щоб придбати необхідне бойове спорядження. Цим, зокрема, пояснюється та обставина, що значна частина козаків часто виявлялася непридатною до виконання безпосередньої військової служби. Ось що, наприклад, пока-

зав військовий огляд 1757 р. козаків Ніжинського, Київського, Переяславського та Прилуцького полків, які мали виступити в похід [424].

Ніжинський полк:

непридатних до служби козаків виявилось 34 чоловіки;

непридатних коней – 372;

- // - рушниць – 207;

- // - мундирів – 172;

Київський полк:

непридатних до служби козаків – 5 чол.;

- // - коней – 36;

- // - рушниць – 76;

- // - мундирів – 63;

Переяславський полк:

непридатних до служби козаків – 4 чол.;

- // - коней – 31;

- // - рушниць – 42;

- // - мундирів – 53;

Прилуцький полк:

непридатних до служби козаків – 1 чол.;

- // - коней – 5;

- // - рушниць – 11;

- // - мундирів – 4.

У тому ж 1757 р. генеральний осавул Якубович подав гетьману “табель”, в якому вказувалося на всі “неисправности” козаків Лубенського, Полтавського, Миргородського і Гадяцького полків, що були відправлені в 5-тисячну команду [425]. Згідно з цим табелем, виявилось “неисправными” від Лубенського полку: козаків – 13 чол., коней – 60, рушниць – 41, мундирів – 37; від Полтавського полку: коней – 11, рушниць – 4, мундирів – 25; від Миргородського полку: козаків – 4 чол., коней – 21, рушниць – 13, мундирів – 5; від Гадяцького: козаків – 37, коней – 41, рушниць – 2, мундирів – 63. А від усіх названих 4 полків виявлено було – “неисправностей”: козаків – 54, коней – 133, рушниць – 60 шт., мундирів – 130 шт. Всіх же “неисправностей” від вищезазначених 8-ми полків виявилось у 1757 р.: непридатних до служби козаків – 98, непридатних коней – 577, рушниць – 366, мундирів – 412.

До цього слід додати, що для виконання військової повинності нерідко надсилалися неповнолітні або ж, навпаки, козаки похилого віку. Досить поширеним явищем було в цей час посилати на військову

службу та пов'язані з нею різні роботи вільних найманців, що, звичайно, було під силу лише заможним козакам. Так в 1769 р. з одного тільки Лубенського полку 167 козаків послали на військову службу замість себе найманців [426].

Слід сказати, що все це викликало часті нарікання на старшинську адміністрацію з боку царських генералів, яких, звичайно, не задовольняла слабка військова підготовка значної частини козацтва. Так, у листі до гетьмана Розумовського від 31 серпня 1760 р. генерал-майор Г. Толстой просив дати відповідне розпорядження в Лубенський, Гадяцький, Миргородський та Переяславський полки “о высылки за днепровские места, на место негодных козаков, немалолетних, не престарелых, и не наймитов, добрых и надежных людей” [427]. Далі цей царський генерал писав, що на дніпровські форпости для боротьби з гайдамаками в загони полковника Часника і полкового хорунжого Кисіля прибули “многие неспособные, яко то художонные, малолетние, старые и наймиты а у иных ружья и вовсе неисправные” [428]. При цьому наводилися деякі цифрові дані щодо кількості “неспособных” козаків по двох названих загонах; в загін полковника Часника (загальна кількість козаків – 909 чол.) прибуло з Переяславського полку – “летами старых” – 3 козаки, “художонных” – 29, “малолетних” – 5. В загін полкового хорунжого Кисіля (загальна кількість козаків – 937 чол.) прибуло з Переяславського полку: “художонных” – 36 “малолетних” – 20, “наймитов” – 11, а з Миргородського полку – “художонных” – 9, “наймитов” – 12, “малолетних” – 3 [429].

Про поширення подібних явищ свідчать і листи російських воєноначальників гетьману К. Розумовському. Зокрема, фельдмаршала Бутурліна від 10 квітня 1757 р. – про висилку на Українську лінію неповнолітніх козаків [430], графа Салтикова від 27 травня 1757 р. – про “неисправности” українських козаків на Українській лінії [431], генерала Хорвата від 12 вересня 1760 р. – про висилку неповнолітніх і літніх козаків від Лубенського, Переяславського, Гадяцького та Миргородського полків [432].

Проте, в цілому козацтво України-Гетьманщини в розглядуваний період ще продовжувало зберігати для царизму значення чималої військової сили, яка досить інтенсивно використовувалась ним, що, правда, в основному для різних форм допоміжної служби.

Основними місцями відбування козаками військової повинності були пошти по Кримській дорозі, Перша і Друга російські армії, Казанська і Могильовська губернії, м. Бахмут, Боровицька дистанція

Київського полку, форпости в районі м. Василькова, форпости в с. Новоселки (Київський полк, Гоголівська сотня), Межигірські форпости (Київський полк), форпости в с. Царичанка (Полтавський полк)* та ін. [433].

Як бачимо, українське козацтво використовувалося царським урядом як допоміжна військова сила на досить великій території, межі якої виходили далеко за Україну-Гетьманщину.

Велика кількість українських козаків продовжувала перебувати на Українській лінії та дніпровських форпостах. Так, згідно з “Расписанием к рас положению на линии при крепостях и нижнеднепровских постах от пяти полков”, що його надіслав у вересні 1751 р. генерал Лукін гетьману Розумовського, на лінії та нижньодніпровських постах знаходилась така кількість козаків [434].

ПОЛКИ		При кріпостях на лінії									При нижньодніпровських постах	При Баркуцькому ретраншементі	При Сокульському редуті	При кабачькому ретраншементі	Всього
		Орловській	Св. Іоанна	Булезькій	Козловській	Св. Федора	Раксан	Васильківській	Ливеській	Борисоглібській					
Лубенський	Полкової старшини	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	козаків	99	101	177	100	17	-	-	-	-	-	-	-	-	494
Гадяцький	козаків	-	-	-	-	113	98	119	-	-	-	-	-	-	330
Прилуцький	козаків	-	-	-	-	-	-	4	111	77	-	-	-	-	192
Полтавський	козаків	-	-	-	-	-	-	-	-	-	234	-	-	-	234
Миргородський	козаків	-	-	-	-	-	-	-	-	21	128	55	25	21	250
Всього		99	101	178	100	130	98	123	111	98	362	55	25	21	1501

Про велику завантаженість козацтва військовими повинностями говорить і той факт, що, як правило, більшість козаків перебувала у так зв. “командераціях”. Так, згідно з “Ведомостью” від 28 квітня 1778 р., що була складена в Малоросійській колегії на підставі донесень усіх полкових канцелярій, у “командераціях” перебувала така кількість виборних козаків: із Стародубського полку (загальна кількість виборних

* Після утворення в 1764 р. Новоросійської губернії с. Царичанка належало до території Донецького пікінерного полку.

козаків – 910 чол.) – 561 чол., з Чернігівського полку (загальна кількість виборних козаків – 1539 чол.) – 900 чол., з Київського полку (загальна кількість виборних козаків – 1178 чол.) – 566., з Ніжинського полку (загальна кількість виборних козаків – 2960 чол.) – 1801 чол., з Прилуцького полку (загальна кількість виборних козаків – 1388 чол.) – 592 чол., з Переяславського полку (загальна кількість виборних козаків – 2125 чол.) – 1532 чол., з Лубенського полку (загальна кількість виборних козаків – 2424 чол.) – 1250 чол., з Миргородського полку (загальна кількість виборних козаків – 1249 чол.) – 835 чоловік. Таким чином, на 28 квітня 1778 р. з усіх полків в “комендераціях” перебувало 9677 виборних козаків, – “налицо” ж у полках залишалось 7009 виборних козаків. Причому, як свідчить додаток до наведеної “Ведомости”, “между наличными козаками показаны и те, которые по предложению его сиятельства (Румянцева. – О.П.) прошлого 1777 года, ноября 11, в третьячное число наряжены и еще без выкомандирования остаются при полках – 1250, також обнищальные и другими случаями убылые, на коих местах выбираются другие, в полках: Лубенском – 185, Нежинском – 108, Прилуцком – 123, Гадяцком – 301, Переяславском – 84, Черниговском – 6” [435]. Тобто практично в полках на той час у наявності було 4952 виборних козака. Чимало було й таких козаків, які знаходились у відрядженнях по 5 і навіть більше років [436].

Разом з виборними козаками у “командерації” посилались і підпомічники. За даними Генеральної військової канцелярії, на лютий 1759 р. з усіх полків України-Гетьманщини в командированнях знаходився 12691 козак, з яких 5400 чоловік становили підпомічники [437]. В 1764 р. з усіх полків в командированнях перебувало 9499 козаків-підпомічників [438].

Виконуючи безпосередні військові обов’язки і пов’язані з ними різні роботи, козаки в той же час не звільнялися і від внутрішньої служби. Крім виконання поліцейських функцій, козаки використовувалися для охорони різних установ і приватних будинків високопоставлених представників старшинської адміністрації, для збору податків з населення, для посильної служби, супроводження та охорони заарештованих тощо.

Нерідко козаки повинні були постачати для царської армії волів і коней, виділяти підводи для проїжджаючих російських офіцерів і кур’єрів, що тяжко відбивалося на козацькому господарстві. У 1755 р. сотенна старшина цілого ряду сотен Стародубського полку доповідала в полкову канцелярію, що в “некоторых козаков выборных, в 5-ти ты-

сячное число наряженных, в прошлом лете по ордеру отобранны к армии самые лучшие лошади и затем оные ныне в едно коня находятся, другой же де лошади доброй купить за крайней чрез недород хлебов и сенов бедностию не в состоянии” [439].

Разом з тим, за козацтвом продовжували ще зберігатися окремі права і привілеї. Зокрема, козакам надавалася можливість добиватися звання значкового і навіть військового товариша. Для того, щоб стати, наприклад, значковим товаришем, козаку необхідна була відповідна рекомендація полкової канцелярії. Потім цю рекомендацію і атестат, в якому подавалася вичерпна службова характеристика претендента, надсилали на затвердження до Генеральної військової канцелярії. Так, 4 листопада 1757 р. надійшло прохання з Миргородської полкової канцелярії про присвоєння звання значкового товариша козаку Хорольської сотні Федору Мисику [440]. Аналогічне прохання 28 вересня 1757 р. надійшло від Переяславської полкової канцелярії щодо козаків м. Кропивня Кропивнянської сотні братів Опанаса і Леонтія Левицьких [441]. 23 червня 1758 р. в Генеральній військовій канцелярії розглядалося клопотання Переяславської полкової канцелярії про присвоєння звання значкового товариша козакам с. Вєтова Березанської сотні Якову і Семену Коломійцям [442].

Подібну процедуру повинен був пройти і претендент на звання військового товариша. Про це, наприклад, свідчить клопотання Переяславської полкової канцелярії від 3 травня 1754 р. перед Генеральною військовою канцелярією про присвоєння козаку Басаньської сотні Петру Головачевському звання військового товариша [443].

Після скасування 1764 р. інституту гетьманства одним з перших кроків генерал-губернатора Румянцева було проведення перепису населення і господдарства України з метою збільшення податків. Одночасно перепис мав сприяти закріпленню земельних володінь за місцевими поміщиками, які не завжди мали юридичні документи на землеволодіння і санкціонувати їх фактичну владу над селянами. Крім того, Румянцев хотів за допомогою перепису точніше розмежувати стани. Зокрема, визнаючи козаків окремою становою одиницею і залишаючи за ними право користуватися особистою свободою і володіти землею, царський ставленик хотів мати від них якнайбільше користі, насамперед – як від військової сили. Саме цими міркуваннями були викликані деякі заходи, спрямовані на удосконалення порядку відбування козаками військової служби. Мабуть, під впливом численних скарг козаків на зловживання старшини щодо черговості відправки козаків у “коме-

дерації”, Румянцев 14 квітня 1767 р. запропонував Малоросійській колегії “во все полковые канцелярии найстрожайше подтвердить, чтобы впредь во всякие команды козаки командируемы были по очереди” [444]. Водночас, бажаючи покласти край втечам козаків із місць відбування військової повинності, Румянцев тоді ж запропонував такий порядок призначення старшин при військових командах: на чолі команди від 25 до 30 козаків мав бути один отаман, від ста п’ятдесяти – один сотник і один хорунжий, при 300 козаках – по одному полковому старшині й так далі за пропорцією. На чолі загону козаків у 1000 чол. і більше Румянцев пропонував ставити полковника або ж полкового обозного, а також полкових осавула і хорунжого [445]. Деякі полегшення були введені для козаків, які перебували в поході. Спеціальним ордером від 22 листопада 1768 р. на ім’я Малоросійської колегії Румянцев запропонував, щоб козакам під час походів видавали грошовий оклад, харчі та фураж [446].

Разом з тим, Рум’янець робив перші спроби призвичаїти козаків до регулярної служби. Вже 1766 р. у його записці до Катерини II пропонувалося “сию милицию привести в настоящий порядок воинских людей” [447]. А ще раніше, після виступу козаків у Глухові, які потрапили у солдатські роти при Малоросійській колегії, він указом від 5 грудня 1765 р. на ім’я Малоросійської колегії наказав “обе солдатские роты разобрать, зачинщиков в неповиновении нещадно плетьми высечь, из способных офицеров и рядовых сочинить одну роту в числе полевого мушкетерского полку и именовать ее фузелерною, разместить ее в Глухове для содержания караулов при Коллегии, архиве, Генеральным суде, Скарбовой и Счетной комиссиях” [448].

Через три роки за наказом Румянцева був ліквідований принцип комплектування українського козацького війська від козацьких дворів. Замість цього встановлювався порядок особистої військової повинності, який назавжди прикріплював даного козака до військової служби. Ці заходи царського уряду, безпосереднім виразником інтересів якого в Україні був Румянцев, становили перехідний етап до переведення козаків на регулярну службу. Продовжуючи ліквідацію усіх особливостей, що відрізняли українське козацьке військо як автономну одиницю, царський уряд видав указ від 20 грудня 1768 р. про підлеглість козацтва військовому суду [449].

З утворенням намісництв в Україні військовий устрій козаків зазнав докорінної реорганізації. Наприкінці вересня 1781 року Румянцев писав у доповідній записці Катерині II, що у зв’язку з новим адмініс-

тративним поділом кордони губерній не співпадають з колишніми кордонам полків і сотень, і що запроваджена реформа цивільного управління вимагала докорінної реорганізації військової справи [450]. Румянцев, зокрема вважав, що найкраще буде “из состоящих в Малой России девяти козачих полков... учредить десять полков из настоящих выборных козаков с уравнением по эскадронам или ротам, не взирая, что они не в одном наместничестве по их земскому управлению находится будут, и дать их старшинам в уравнение с регулярными войсками чины и степени [451]. В такий спосіб, українське козацьке військо, на думку генерал-губернатора, могло б за короткий час перетворитись на регулярне військо, завжди готове виступити на випадок війни.

Але російська імператриця, якій хотілось якнайшвидше замінити озброєних поселян-козаків регулярним військом, яке б формувалось загальноприйнятим порядком у Росії, не підтримала пропозицію Румянцева. Указом від 26 жовтня 1781 р. йому було доручено “о малоросских войсках на каком основаній им быть впредь, по введении в действительное исполнение учреждений наших в тамошних губерниях рассмотреть и мнение внести” [452].

Румянцев подав, мабуть, нову доповідь, бо 28 червня 1783 р. вийшов указ на ім'я Військової колегії про реорганізацію дев'яти лівобережних полків. В основі його лежав проект Румянцева. Наказувалося набрати з лівобережних козаків, враховуючи при цьому ще три “легконні” полки*, десять регулярних кавалерійських полків. Полк складався з шести ескадронів по 138 чоловік у кожному. 48 чоловік, найбільш міцних, щорічно поповняли кірасирський полк, а 120 вибували щорічно додому – “на реверсы в их дома”. Офіцерство поповнювалось з представників старшини [453]. Утримувались ці полки за рахунок подушного збору – з козаків по 1 крб. 20 коп. з душі [454]. Новоутворені полки, названі за указом від 9 лютого 1784 р. карабінерними [455], розміщувались у селах за місцем проживання козаків даного полку. Ці карабінерні полки дістали такі найменування: лубенський, переяславський, сіверський, чернігівський, глухівський, стародубський, ніжинський, київський, софійський і тверський. На козаків, що потрапили в ці полки, поширювалось найменування “солдати”. Козацьке ж звання залишалось лише за тими козаками, які жили по своїх домівках. Усього підлягало

* У 1775 р. три вільнонаймані компанійські або, як ще їх називали, охочекомонні полки були перетворені в регулярні (ПСЗ. – Т. 20. – № 14385). За своєю організацією вони були подібні до регулярного війська, і тому їх реорганізація не викликала особливих труднощів.

набору в карабінерні полки 73576 виборних козаків [456]. Зазначені полки були перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розбито між кірасирськими, кінноєгерськими, гусарськими і драгунськими полками [457].

Ще одним підготовчим заходом до повного злиття козацьких військ з російськими був царський указ Військовій колегії від 10 квітня 1786 р., згідно якого з колишніх монастирських селян утворювався один гренадерський полк, до якого включалась 1 тис. козаків-карабінерів (по сто козаків від кожного карабінерного полку), а також 2239 козаків – підпомічників [458]. Замість козаків-карабінерів у ці полки повинно було вступити стільки ж монастирських селян. Цим повністю ліквідовувалась станова відособленість козацтва. Так звану політику “розкасування” царський уряд спрямовував, насамперед, проти зосередження великої кількості козаків у регулярних військах.

Останні кроки по реорганізації козацького війська припадали на 90-і рр. XVIII ст. За царським указом, з колишніх піших козаків у 1790 р. було сформовано особливий корпус стрільців. Проте, зазнавши ряд реорганізацій, цей корпус був остаточно розпущений за указом Павла I 13 листопада 1796 р. [459].

Нарешті, 1 грудня 1797 року був проведений перший рекрутський набір з лівобережних козаків (по три рекрути з 500 чоловік) [460].

Отже, тривала дискримінаційна політика російського уряду та його вищого генералітету щодо українських збройних сил в останній чверті XVIII ст. завершилася остаточною ліквідацією козацького війська. На відміну від суто російських козацьких формувань (донського, яїцького та ін.), останнє вже не влаштовувало ще більш зміцнілий на той час абсолютизм і як ірегулярна частина російської армії, оскільки продовжувало залишатися ще досить значною військовою силою з автономною традиційною структурою, що сформувалася в умовах існування автономної української держави. І хоч головні державні інституції в Україні були скасовані царизмом у 1764 р. ще протягом 20 років після того існували такі важливі й характерні чинники української держави ранньомодерної доби, як традиційний козацький полково-сотенний адміністративно-військовий устрій, а надто автономні збройні сили – козацьке військо, що, безперечно, містило в собі джерела постійної небезпеки для російського самодержавства рецидивів українського сепаратизму й реставрації козацько-гетьманської держави.

РОЗДІЛ ІІІ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ

Після переможної Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. й утворення козацько-гетьманської держави в соціально-економічному розвитку країни відбулися кардинальні перетворення.

Перш за все, було ліквідовано велике фільваркове землеволодіння польських магнатів, а, отже, й пов'язану з ним найбільш важку форму експлуатації селянства – панщину.

При цьому у формі землеволодіння відбулися певні зміни. Основна частина землі перейшла в розпорядження новоутвореної Української держави, яка почала, власне, перерозподіл цих важливих природних ресурсів серед представників нової панівної верхівки, зокрема козацько-старшинської адміністрації. За українською шляхтою, яка приєдналася до Національно-визвольної війни, закріплялися її земельні володіння. Суттєвою обставиною в новому типі господарства стала поява селянського землеволодіння, що сформувалося в ході Національно-визвольної війни шляхом “займанщини” і стало якісно новим етапом в розвитку землеволодіння ранньомодерної доби. Значна частина селянства утворила так звані “вільні військові поселення”.

Разом з тим, найважливішим соціальним наслідком Національно-визвольної війни стало здобуття селянами особистої свободи, що виявлялося, зокрема, в їхньому праві переходу від одного власника маєтності (“володільця”) до іншого. Тому в отриманій від держави маєтності її володар не здобував право на особу селян і їхні земельні наділи, а мав право на частину їхньої праці у вигляді певних грошових сплат і повинностей.

Таким чином, в зв'язку з трансформацією виробничих відносин магнато - шляхетська монополія на землю була порушена. В поземельних відносинах, поряд з основним юридичним власником – шляхетсько-старшинською верхівкою в якості фактичних володільців землі виступали козаки і частина селянства. При цьому, якщо козацьке землеволодіння спиралося на юридичну основу, то реальне селянське землеволодіння базувалося лише на звичаєвому праві. Наявність цих двох видів землеволодіння (окрім шляхетсько-старшинського) засвідчувала, з одного боку, про початок розкладу традиційної власності на землю, а з другого – про зародження нової капіталістичної земельної

власності. Останнє знаходило своє відображення і в зростанні земельних угод. Козаки і селяни все частіше вступали в товарно-ринкові земельні відносини у вигляді купівлі – продажу земель, їхнього закладу тощо. В більшості випадків ці явища ще не мали прямого юридичного оформлення і були, таким чином, в основному явочного характеру. Особливо це стосувалося земельних угод з боку селян. Процесу розкладу традиційної власності на землю сприяли також зміни в економіці. Мається на увазі, насамперед, факт втягування сільського господарства в зростаючі ринкові відносини, що призводило до росту активності козацьких і селянських господарств.

1. Загальна характеристика козацького господарства

Протягом майже усього XVIII ст. (до початку 80-х рр.) козацтво України – Гетьманщини в соціальній структурі тогочасного суспільства лишалося окремим станом, що зберігав певні права і привілеї. Козаки були особисто вільними людьми і, на відміну від селян, звільнялися від значної частини державних податків і повинностей. Головним обов'язком козацтва продовжувало бути відбування своїм коштом військової повинності*. Останнє забезпечувалося наявністю у козака землі. З огляду на це козацька земля набувала особливого значення.

Вона повинна була знаходитися у володінні лише козаків. Якщо представник іншого стану якимсь чином набував козацькі ґрунти, він зобов'язаний був за рахунок прибутків з цих ґрунтів відбувати військову повинність, тобто він ставав козаком. Так звані “виписчики”, тобто ті, хто переходив з козацького стану в інший, вважалися лише особами козацького походження, але не козаками.

Найбільш повну картину економічного стану різних соціальних груп України-Гетьманщини XVIII ст., і зокрема козацтва, подає нам Генеральний (Румянцевський) опис 1765 – 1769 років [461]. В описі подаються відомості і щодо структури козацького землеволодіння. Зокрема, фігурують такі угіддя та їх види:

- 1). Дворове місце, пляци, сади і городи – все це належало до садиби козака;
- 2). Орні землі;
- 3). Сіножаті;

* Мається на увазі служба в українських козацьких полках, що у XVIII ст. вже входили до складу російської регулярної армії, а також ірегулярних військ.

- 4). Ліси;
- 5). Вигони для худоби.

Площі присадибних земель, як правило, в описі не визначалися зовсім. Подається лише їх кількість, а також говориться про час і спосіб їх придбання і вказується ціна, за якою козак купив той або інший вид присадибної землі. Такі ж дані подаються і щодо сіножатних угідь і, окрім цього, ще про кількість скошеного сіна – у “возах” або в “копнах”. Відомості про розмір лісів подаються в так званих “сажнях в окружности”. Подібна земельна міра, що існувала на час проведення Румянцевського опису для вимірювання площі лісів, нічого не говорить нам про справжній розмір того чи іншого лісового масиву, тим більше, що при загальному підрахунку по населеному пункту всі “сажени в окружности”, які мав ліс кожного власника, потім склалися.

Значні труднощі виникають і при визначенні площі орної землі. Це пояснюється в основному тим, що міри, якими визначалась кількість орної землі, були досить різноманітними. Так, в одному випадку кількість ріллі визначалась “сажнями в окружности”, в другому – “четвертями посева”, третьому – “упругами”, “днями” тощо. За таких умов дуже важко, а іноді й зовсім неможливо піддати обліку орні землі, що належали козакам та іншим верствам населення. Справа значно полегшується, коли кількість орної землі визначається однією земельною мірою, а саме в “днях пахати”. Визначення розміру орної землі за кількістю “дней пахати” базувалося на тому, що за третину дня можна було зорати одну десятину землі [462]. Отже, визначена в такий спосіб міра – “день пахати” мала б дорівнювати 0,75 десятин землі. Однак, знайдені нами архівні матеріали дають підставу вважати, що зазначена міра орної землі дорівнювала одній десятині. Про це, зокрема, йшлося у рапорті Хорольського нижнього земського суду до Київського намісницького правління (від 25 вересня 1786 року) на указ останнього надіслати дані по повіту про те, “в какою цену приходится всякая десятина или по здешнему счислению день земли” (підкреслено нами – О.П.) [463].

Панівною формою козацького землеволодіння в Україні – Гетьманщині XVIII ст. продовжувало залишатися особисте землеволодіння. Переконливо про це засвідчує, зокрема, факт великої кількості безземельного козацтва. На дану обставину звернуло увагу чимало дослідників ще наприкінці XIX – початку XX ст. [464]. Про те, що козацькі землі були, насамперед, в особистому володінні засвідчували і чисе-

льні факти їх продажу. Особливо активно займалась купівлею козацьких земель старшина. Хоча царський указ 1739 року забороняв подібні дії, однак практичного значення ця заборона фактично не мала. Особливо це стало очевидним після відновлення 1750 року гетьманства. В 1754, 1760 і 1761 роках гетьман К. Розумовський видав спеціальні ордери, в яких йшла мова про те, що куплені частинами у козаків ґрунти дозволялося залишати у тих володільців, які ці землі придбали. Мотивувалося це тим, що військову службу, мовляв, можна було відправляти і з тієї частини землі, яка ще залишалася у цих козаків [465]. Тим не менш, з боку царського уряду, зацікавленого у збереженні козацтва, насамперед, як дешевої військової і робочої сили, вживалися заходи, спрямовані на охорону козацького землеволодіння. 1764 року Сенат спеціальною грамотою наказав гетьману Розумовському оформити купчі записи на всі куплені козацькі землі [466]. Після ліквідації гетьманства заходи царського уряду в цьому напрямку стають ще більш рішучими. Зокрема, починаючи з середини 60-х років XVIII ст. було видано ряд урядових розпоряджень щодо покарання покупців козацьких земель у вигляді “отнятия ґрунта и лишения денег, за оный заплачених” [467]. Ці відібрані землі поверталися “для служби в род козачий” [468].

В куплі – продажу козацьких земель активну участь брали й самі козаки, для яких це було, власне, головним засобом придбання нових сільськогосподарських угідь.

За даними Румянцевського опису, козацька земля купувалася й продавалася у 50-60-х роках XVIII ст. ще більш активно, ніж у попередній період.

Проаналізувавши значну кількість даних Румянцевського опису щодо цін на землю, вважаємо за можливе запропонувати схему приблизної вартості орної землі (точніше “одного дня пахати” – О.П.) в Україні – Гетьманщини 40-60-х років XVIII ст. в грошових одиницях того часу:

- 40-і роки – 1-3 крб. (рублів – О.П.);
- 50-і роки – 1-1,5 крб.;
- 60-і роки (1-ша половина) – переважно 1,5-2 крб.;
- 60-і роки (2-га половина) – 3-6 крб. [469].

Інший спосіб придбання козаками землі – це перехід її у спадщину (“владеет по наследству”) [470].

Козацьке землеволодіння в Україні – Гетьманщині не вичерпувалося лише заданим видом земельної власності. Мається на увазі існування громадського (“общинного” – О.П.) володіння козацькими

землями. Вирішальне слово в цьому питанні належить І. Лучицькому, який на підставі великого документального матеріалу переконливо довів факт існування у XVIII ст. в Україні – Гетьманщині козацьких громадських земель – лісів, сіножатей, степів – вигонів для худоби тощо [471] Крім зазначених сільськогосподарських угідь в громадському володінні козаків іноді знаходилися степи з орною землею, що належали окремим козакам. Про громадське володіння козаками степами і особливо сіножатями писав і М. Рклицький [472].

В цілому ж, громадські землі в зазначений період в структурі козацького землеволодіння займали незрівняно менше місця, ніж особисте володіння землею.

За своєю структурою і економікою козацьке господарство здебільшого співпадало з селянським. Одним з головних його занять звичайно було хліборобство.

Посіви сільськогосподарських культур в козацьких господарствах, за нашими даними, коливались в наступних розмірах: жито – від 4 четвериків* до 8 чвертей**, пшениця – від 1 четверика до 0,5 чверті, гречки – від 2 четвериків до 4 чвертів, ячмінь – від 2 четвериків до 1,5 чвертів, овес – від 0,5 чверті до 8 чвертей, горох – 2 четверика, просо – від 1 четверика до 0,5 чверті, конопля – від 1 четверика до 1 чверті, льон – від 1 гарца*** до 0,5 четверика [473].

За всієї умовності наведених даних кількісні показники зазначених культур свідчать, насамперед, про споживацький характер хліборобства основної маси козацьких господарств і відповідно про його порівняно слабкий зв'язок з ринком. Дещо вирізняються, як бачимо, лише показники врожайності жита і вівса, що було пов'язано з розповсюдженням винокуріння в козацьких господарствах і необхідністю утримання коней.

Разом з тим, та частина козацтва, що мала значні земельні угіддя і велику кількість худоби, нерідко здавала основну частину своїх земель в оренду безземельному і малоземельному населенню (здебільшого з числа збіднілих козаків – О. П.), отримуючи в такий спосіб, поряд із землеробством, можливість займатися промислами. Поєднання в козацьких господарствах сільського типу промислів із землеробством відбувалося, зазвичай, в різноманітних формах. Для XVIII ст., зокрема,

* четверик – одиниця хлібної міри, що становила 1/8 чверті;

** чверть – хлібна міра, у 18 ст. дорівнювала 8 пудам.

*** Гарнець (гарц) – 2,21 кг.

для його другої половини – періоду переходу до капіталістичного способу виробництва, а отже, й домінування нового типу сільського господарства, найбільш поширеним було поєднання натурального землеробства з дрібним виробництвом промислових продуктів на ринок. Водночас відбувався процес поєднання дрібного товарного землеробства з дрібним виробництвом в промисловості.

Такі козацькі господарства вже мали досить значний зв'язок з ринком. Наприклад, виборний козак с. Богодухівка Кропивнянської сотні Переяславського полку С. Красон, окрім великої кількості землі, лісів, худоби і т. ін., мав ще й пасіку на 60 вуликів, мед і віск з якої він головним чином вивозив на продаж, маючи прибутку 15 крб. на рік [474]. Виборний козак с. Чешуйки Мглинської сотні Стародубського полку А. Кабан, поряд з широким веденням сільського господарства, мав винокурню, продукція з якої йшла, головним чином, на ринок [475]. В 4-х сотнях Полтавського полку (Перша полкова, Друга полкова, Велико-Будищанська і Полтавська міська), поряд з хліборобством, бджільництвом займалося 138 козацьких господарств, винокурінням – 20, млинарством – 48, ремеслами – 33 господарства [476]. Характер промислів в козацьких господарствах сільського типу змінювався відповідно до специфіки даної місцевості. Показовою в цьому плані була Стародубщина. Земля тут не була високої якості і тому місцеве населення (і зокрема козаки) не могли задовольнитися одним землеробством. Завдяки наявності великих лісових масивів на Стародубщині, поряд із землеробством, тут були широко розповсюджені такі промисли як бортництво, будництво, гутництво і рудництво [477]. Однак існування лісів не завжди визначало широкий розвиток зазначених промислів. Прикладом може бути богата на лісові масиви територія Ніжинського полку, де лісні промисли не були надто поширені [478]. В тих районах, де переважало хліборобство, серед козацьких промислів найбільш поширеним було винокуріння. Це, зокрема, можна сказати щодо території Городницького і Березанського повітів Чернігівського намісництва [479]. В той же час, в деяких землеробських районах, таких як, наприклад, Новгород-Сіверський і Глинський повіти Новгород-Сіверського намісництва в козацьких господарствах переважали такі промисли, як обробка льону і коноплі [480].

Козацькі промисли, що були тісно пов'язані із землеробством, водночас все активніше виявляли тенденцію до відокремлення в самостійні галузі господарства. Про це, зокрема, засвідчувала наявність у великих козацьких господарствах промислових підприємств, таких

як винокурні, млини різного типу, пасіки і т. ін. Значного розповсюдження серед козацтва набрав чумацький промисел.

Помітне місце в козацьких господарствах займали різні ремесла і так звана “домашня промисловість”, в основі якої була переробка місцевої сировини. Однак вони не визначали розклад натуральних основ козацького господарства. Подальшого розширення товарно-грошових відносин в сільському господарстві козаків, так само як і селян, в цей час безпосередньо було пов’язано з розвитком кустарної промисловості, яка значною мірою вже виробляла на ринок.

У 2-й пол. XVIII ст. все вагомішого місця в козацьких господарських справах набувала торгівля. З’являлися вже козаки, які, відірвавшись фактично від землеробства, займалися виключно торгівлею. Серед предметів торгівлі здебільшого переважали вино і горілка. Продаж останніх давав прибутку значно більше, аніж, наприклад, продаж хліба. Тому основна маса товарного зерна йшла зазвичай на виробництво вино-горілочаних виробів.

З предметів козацької торгівлі виділялися також рогата худоба, коні, вівці, конопляне масло, тютюн, сало, овечі шкури, прядиво і т. ін.

Розвиток ремесла, промислів і торгівлі, в процесі якого йшло первісне нагромадження капіталу, втягування козацьких господарств в товарно-грошові відносини сприяло збільшенню в них застосування найманої праці. Наприклад, в Топальській сотні Стародубського полку 35,7% козацьких господарств мали найманих працівників, з яких половина була сімейними [481]. В Конотопській сотні Ніжинського полку 16% козацьких господарств використовували працю найманих працівників, з яких понад половину знову ж таки мали родини [482]. В 160-ти козацьких дворів 4-х сотень (Золотоноської, Гельмязівської, Піщанської і Леплявської) Переяславського полку в 1767 році нараховувалося 188 найманих працівників обох статей [483]. В цих же сотнях на 100 козацьких сімей припадало 83 наймити [484]. Зрештою, можна без перебільшення сказати, що без вживання праці найманих робітників не обходилося жодне більш-менш заможне козацьке господарство, а наймана праця набувала характеру широко розповсюдженого явища на всій території України – Гетьманщини. Подібні дворогосподарства зосереджували переважну більшість орних земель, лісів і сіножатей. Саме до них у значній мірі належали млини, винокурні, броварні, шинки, солодовні, крамниці, кузні, пасіки та інші товарно-промислові заклади і підприємства. Як правило, розміри цих козацьких дворогосподарств перевищували робочу силу їхніх родин, а тому

останні не могли обійтися без використання праці найманих робітників. Головним чином це стосувалося сфери постійних робіт (нагляд за млинами, худобою, обслуговування торгівельно-промислових закладів тощо). Сезонні і поденні робітники використовувалися під час різних польових робіт.

Отже, заможне козацтво набувало вже чимало рис сільської буржуазії, що вела своє господарство за фермерським зразком.

В цілому ж в козацькому господарстві ранньомодерної доби, як бачимо, активно розвивалися складові капіталістичного способу виробництва. Вагомими факторами, що сприяли зазначеному явищу, були юридичне становище козака як вільного товаровиробника (водночас воїна – О.П.) і специфіка козацького землеволодіння. Остання полягала, насамперед, в тому, що, будучи породженням попередніх виробничих відносин, козацьке землеволодіння водночас ставало передвісником нових капіталістичних відносин.

2. Соціальне та майнове розшарування козацтва

В умовах розвитку товарно-грошових відносин та капіталістичного укладу серед козацтва України-Гетьманщини спостерігається значне соціальне розшарування та поглиблення майнової нерівності. Ще наприкінці XVII – поч. XVIII ст. від основної маси козаків відокремився заможний прошарок, який почав називатися “виборним козацтвом”. Ці “виборні козаки” повинні були відбувати тільки військову службу, не сплачуючи ніяких державних податків. Решта козаків належала до категорії так званих “підпомічників”. Будучи неспроможними особисто відбудувати військову службу, підпомічники постачали виборним провіант, зброю, одяг, коней тощо. Цю диференціацію українського козацтва було юридично оформлено 1735 року спеціальним указом “Правління гетьманського уряду”, який затвердив і російський уряд. Тоді ж була розроблена інструкція (“форма”) Генеральної військової канцелярії, яка на підставі ступеня матеріального забезпечення козака визначала його місце в тій або іншій групі виборних*, а також формулювала головну ознаку, за якою визначалася належність до категорії підпомічників [485].

* Виборні, в свою чергу, поділялися в основному на дві групи: виборних козаків “без усякої підмоги” і виборних, яких частково або повністю повинні були забезпечувати підпомічники (“з підмогою”).

Підпомічники становили також головне джерело комплектування погоничів худоби в регулярних і ірегулярних військах, для охорони різних об'єктів і установ. Разом з тим, підпомічники часто використовувалися як робоча сила в старшинських маєтках і господарствах заможних рядових козаків. Слід також зазначити, що натуральні та грошові побори, які збиралися з підпомічників на забезпечення козацької старшини, виборних козаків, а також на утримання сотенних і полкових канцелярій, велися безконтрольно і практично були одним із засобів збагачення старшини [486]. Отже, підпомічники вже фактично втратили більшу частину своїх козацьких привілеїв і поступово зливалися з пригнобленим селянством.

Зазначені у “формі” майнові категорії виборних козаків і козаків – підпомічників найчастіше виглядали наступним чином [487]:

виборні козаки “без підмоги”

- можливі
- середні
- малогрунтові “могучие”
- малогрунтові “не могучие”

виборні козаки “з підмогою”

малогрунтові “могучие”

- малогрунтові “не могучие”
- тягло убогі
- піші нищетні
- вкрай нищетні

козаки-підпомічники

- середні
- малогрунтові “могучие”
- малогрунтові “не могучие”
- тягло убогі
- вкрай нищетні

Як засвідчують документальні джерела за другу половину XVIII ст. виборні козаки як в цілому по Україні-Гетьманщині, так і по окремим місцевостям значно поступалися в кількісному відношенні козакам – підпомічникам.

Так, за даними ревізії 1751 року в 4-х полках (Київському, Ніжинському, Чернігівському і Переяславському) разом нараховувалося 7502 двори і 17 бездвірних хат виборних козаків і 13918 дворів і 2774 бездвірні хати козаків-підпомічників [488]. Як бачимо, кількість дворів і бездвірних хат, що належали підпомічникам, значно перевищує

кількість дворів і бездвірних хат виборних козаків. Ще переконливіше про це засвідчують дані ревізії 1764 року по всіх 10-ти лівобережних полках. Дворів і бездвірних хат виборних козаків відповідно було 19744 і 395, а козаків-підпомічників – 41200 і 10395 [489].

Кількісну перевагу (хоч і не таку вражаючу – О. П.) козаків-підпомічників над виборними козаками фіксує і ревізія 1782 року, за якою у вже колишній Гетьманщині нараховувалося 195561 виборний козак і 219909 козаків-підпомічників [490].

Слід зазначити, що це не були якісь дві сталі групи козацтва. Розбагатілий козак-підпомічник міг потрапити до виборного козацтва, натомість збіднілий представник останнього здебільшого переходив до категорії підпомічників. Що це було само так засвідчує ряд архівних матеріалів. Так, 1767 року в Кролевецькій сотні при укладанні списків виборних козаків для військової служби виявилось, що “тех выборных козаков до 40 человек таких одинаких и имуществом совсем бедных явилось, что не только выборной службы нести, но и в подпомощниках быть для ближайших служб вовсе не могут” [491]. В зв’язку з цим з Ніжинської полкової канцелярії 26 жовтня 1767 року в Кролевецьку сотенну канцелярію надійшов ордер, в якому наказувалося “при комплекте выбрать и определить вместо обнищавших и одиноких выборных подпомощников семенистых (сімейних – О. П.), а выборных одинаких оставить бы вместо тех в подпомощниках” [492]. 11 червня 1768 року спеціальним указом Малоросійської колегії підтверджувався згаданий ордер Ніжинської полкової канцелярії [493]. 21 листопада 1768 року генерал-губернатор України граф П.О. Румянцев в ордері в усі полкові канцелярії констатував, що “между выборными казаками персонами иные вовсе неспособны к военной службе” [494]. Вихід з цього становища Румянцев вбачав у тому, щоб “годного из подпомощчиков выбрав, поставятъ на место неспособного, из его (виборного – О.П.) имени доставивши ему всякое на сей час вспоможение к службе” [495]. 1776 року Малоросійська колегія, у відповідь на запит Гадяцької полкової канцелярії відносно 318 збіднілих виборних козаків, що неспроможні були нести військову службу, рекомендувала перевести їх до категорії підпомічників [496].

Окрім підтвердження думки щодо несталості груп виборних і підпомічників в межах козацького стану доводиться констатувати й чисельні факти їхнього зубожіння. Зокрема, за даними ревізії населення України-Гетьманщини 1753 року серед виборного козацтва переважали такі групи як “малогрунтові” (42531 двір), “нищетні” (12229 дво-

рів) і “вкрай нищетні” (1158 дворів) [497]. Ще більш переконливими є аналогічні дані ревізії щодо козаків-підпомічників: “малогрунтовні” – 642 двори, “нищетні” – 17046 дворів, “вкрай нищетні” – 29347 дворів. Група “можних” у козаків-підпомічників відсутня зовсім [498].

Однією з основних причин подібного становища була важка військова служба, яку виборні козаки повинні були відбувати повністю за власний рахунок. Тягар військової служби відчувала на собі й така категорія виборного козацтва, що фігурує в архівних документах XVIII ст. як “спомагателі”. За віком або станом здоров’я їх було звільнено від відбuvання військової повинності, але зобов’язано оплачувати частину видатків для спорядження козаків, узятих на військову службу. Іноді такі “спомагателі”, зусиллями кількох родин, посилали до війська найманців з числа козаків, споряджаючи їх за власний рахунок. Зазначене явище набрало досить загрозливого характеру для усього українського козацького війська. В зв’язку з цим земський чиновник Переяславського повіту 24 листопада 1782 року повідомляв правителя Київського намісництва генерала Ширкова, який в той час був і корпусним командиром 5-ти лівобережних козацьких полків, що відправлені на Дніпровську лінію від Переяславського полку виборні козаки не одержали ні провіанту, ні грошей, оскільки їхні “спомагателі” опинилися у важкому економічному становищі. Як засвідчував той же земський чиновник, ці “спомагателі”, “являясь с нетерпимою им обидою жалобу представляли, что де от них на одного казака командированого туда от военной команды, требовано по 12 и более рублей” [499].

Збіднілі й знедолені козаки нерідко були змушені йти на заробітки або займатися поденною роботою. За даними Румянцевського опису в м. Ропську Стародубського полку 30% козацьких дворів, не маючи орної землі, жили лише із заробітків [500], в с. Кропивна того ж полку подібних господарств нараховувалося 20% [501]. В 4-х сотнях Полтавського полку (1-ша, 2-га полкові, Велико-Будищанська і Полтавська міська) на 1767 рік нараховувалося 320 козацьких господарств, джерелом існування яких головним чином була наймана праця їхніх власників [502].

Особливо виразну картину майнового розшарування серед козацтва подають матеріали Румянцевського опису про козацькі хутори. Йдеться, зокрема, про опис 104-х козацьких хуторів поблизу м. Сміле Смілянської сотні Лубенського полку [503]. Останній переконливо засвідчує той факт, що поряд з дрібними і середніми існували досить

крупні козацькі господарства, що нараховували окрім великої кількості орної землі (до 543 десятин), сіножаті, ліси, млини, пасіки і т. ін., а також сотні голів великої рогатої худоби і коней.

Частина збіднілого козацтва переходила на становище так званих “підсусідків” – в більшості випадків до заможних козаків або старшини. Цей перехід зазвичай супроводжувався втратою землі і підсусідки офіційно визнавалися такими, що вже не мали самостійного господарства. В зв’язку з цим вони звільнялися і від значної частини державних (“загальнонародних”) повинностей. Остання обставина була настільки привабливою, що в підсусідки нерідко переходили й ті козаки, хто в дійсності продовжував вести самостійне господарство. В таких діях вони вбачали порятунок, головним чином, від військової повинності.

За даними ревізії 1764 року по 9-ти полках України-Гетьманщини (окрім Полтавського полку, більшість сотень якого увійшла на той час до новоствореної царським урядом Новоросійської губернії – О.П.) налічувалося 72477 козацьких підсусідків [504].

Зазвичай, козацькі підсусідки працювали в господарстві тих козаків, до яких вони приписувалися. Разом з тим, нерідко траплялося так, що козацьких підсусідків, подібно до селян вільних поселень, примушували нести “послушенство” місцевій старшині, або ж виконувати різні роботи на користь шляхтича, який мав в даній місцевості маєтки. В такому разі козацькі підсусідки фактично прирівнювалися до “підданих” цього володільця.

Траплялися випадки поневолення підсусідків і з боку самих козаків. Однак це явище не набрало широкого розмаху. А козаки, які чинили подібні дії щодо своїх підсусідків каралися місцевою владою. Так, 1791 року підсусідки козака-підпомічника с. Орлівки Глухівського повіту Г. Клепця – Іван Кушнір та Купріян Гордєєв скаржились Новгород-Сіверському губернатору Бібікову, що Клепець продав їх, як своїх кріпаків, разом із садибою, військовому товаришу Ф. Василенку. Справа ця закінчилася рішенням Новгород-Сіверського намісницького правління про покарання Г. Клепця, як за вчинення карного злочину. Був покараний також і Ф. Василенко, який купив землю у козака разом із підсусідками [505].

Отже, козацькі підсусідки в основній своїй масі ще зберігали особисту волю, зазіхання на яку каралося за законом. Разом з тим, в економічному відношенні значна частина козацьких підсусідків становила одну з найбідніших верств населення тогочасної України-Гетьманщини. Певне уявлення в цьому відношенні дають відповідні дані

за 1767 рік по вже вищезгаданим 4-м сотнями Полтавського полку [506]. Своїх власних хат або господарських будівель козацькі підсусідки цих сотень не мали. Не було у них також городів, вигонів для худоби, лісів і сіножатей. Орну землю з 304-х господарств мало лише 17 господарств (5,5%).

Не набагато кращим було забезпечення козацьких підсусідків даних сотень і худобою. Досить сказати, що 212 господарств (76,8%) не мали худоби взагалі, в зв'язку з фактичною відсутністю в них орної землі [507]. За деякими даними, на 1 господарство козацького підсусідка в цих сотнях в середньому припадало худоби в 3,5 рази менше, ніж на 1 селянське господарство [508]. В зв'язку з тим, що козацькі підсусідки в своїй більшості практично були позбавлені можливості займатися хліборобством, вони змушені були шукати інших засобів існування. Це, зокрема, було наймитування, заняття різними ремеслами (ткацтвом, шевством, кравецтвом, ковальством, бондарством, теслярством тощо) і, нарешті, жебрацтвом.

Аналогічними є дані за 1765 – 1767 рр. по території, на якій пізніше утворився Кролевецький повіт [509]. Тут, зокрема, з 103 дворів козацьких підсусідків орної землі не мало жодне господарство, 90 дворів (87,3%) не мали робочої худоби, 30 господарств існували, головним чином, з наймитування, 8 господарств – з ремесла і т.д.

Отже, в середовищі козацьких підсусідків соціальне й майнове розшарування набрало особливої гостроти. Поряд з достатньо заможними людьми, “підсусідство” яких мало чисто фіктивний характер, до категорії козацьких підсусідків входила маса знедолених і збіднілих козаків, що втратили своє господарство.

В цілому ж цей процес, в умовах розкладу старих виробничих відносин та первісного нагромадження капіталу, охопив найширші верстви козацтва України-Гетьманщини. Глибокі економічні причини лежали і в основі юридичного поділу козацтва на “виборних” та “підпомічників”.

3. Селянське господарство

На середину XVIII ст. абсолютна більшість земель, що знаходилася раніше у володінні селян, опинилася у власності української шляхти, козацької старшини і монастирів. Майже зникли “вільні військові маєтності”. Якщо за ревізією 1741 року їх нараховувалося в Україні-Гетьманщині 4695 двори [510], за ревізією 1753 року – 1723

двори і 1852 бездвірні хати [511], то вже за ревізією 1764 р. – 813 дворів і 60 бездвірні хати, в яких мешкала 4291 особа чол. статі [512].

В проекті ревізії 1764 р. вже чітко було сформульовано ставлення українських можновладців до питання селянського землеволодіння. – “А посполитые мужики земель своих не имеют, но живут все на государственных, духовных и мирских помещичьих” [513]. Обезземелені селяни тепер в більшості випадків отримували землю від володільця в користування, звичайно на кабальницьких умовах. За таких умов кількість збіднілих і вкрай збіднілих селянських господарств за термінологією ревізії 1753р. (“нищетных” и “крайненищетных” – О.П.) становила 99 відсотків від загальної кількості дворів і бездвірних хат в Україні-Гетьманщині (з них 20 відсотків припадало на “нищетных” і 79 відсотків – на “крайненищетных”) [514]. Аналогічні дані щодо селянських господарств містяться і в матеріалах ревізії 1756 року [515].

Таким чином, абсолютна більшість селянських господарств в Україні-Гетьманщині в 50-ті роки XVIII ст. підпадала під на категорії “нищетных” і “крайненищетных”, тобто були малоземельні і безземельні.

Якою ж була економіка селянського господарства? За основне джерело в розкритті даної проблеми ми узяли Генеральний (Румянцевський) опис Лівобережної України 1765 – 1769 років. Дані опису дозволяють здійснити згрупування селянських господарств за перш за все, наявністю ріллі, а також різних угідь, худоби, промислів і т. ін.

Як засвідчують матеріали Румянцевського опису селяни в Україні-Гетьманщині на середину XVIII ст. поділялися за економічною ознакою на дві основні групи: ті, що мали землю (наділ) і безземельних.

До першої групи належали селяни, що володіли індивідуальним правом користування ріллею та іншими угіддями. Це право, як засвідчують документи, мало широкий характер, передбачаючи, зокрема, передачу землі за спадщиною, куплю-продаж, здачу в оренду тощо. Це особливо добре проглядається на прикладі хуторських господарств, де можна зустріти як дрібні, так і досить значні за розміром, структурою і відповідно за ціною [516].

Звичайно, що це не звільняло селянина від повинностей (в тій або іншій формі) на користь юридичного власника землі – держави або ж фактичного її володільця – того чи іншого представника української панівної верхівки.

Внаслідок селянських земельних угод відбувалася концентрація значної маси надільної землі в руках заможної верхівки. Для господарства останньої все більш характерним ставала поява найманої робочої сили.

Безземельні (що не мали наділа), своєї черги, поділялися на дві основні підгрупи:

а) ті що займалися землеробством на виділеній їм у тимчасове користування поміщицькій, монастирській або казенній землі;

б) ті, що не займалися землеробством взагалі і жили головним чином “із заробітку”, тобто продажем своєї робочої сили. Серед безземельних першої підгрупи, як засвідчують архівні документи, також мало місце майнове розшарування.

За приклад може бути господарство “казенного” посполитого с. Городище Яготинської сотні Переяславського полку Олексія Лук’яненка, мірошника чотирьох казенних водяних млинів. Як мірошник, Лук’яненко був звільнений від панщини. Водночас він разом із своїми підсусідками займався землеробством на виділеній йому у тимчасове користування ділянці казенної землі. На цій землі Лук’яненко збирав досить значний (за тих часів) врожай: 10 чвертей жита, 1 чверть озимої пшениці, 4 чверті ярової пшениці, 6 чвертей ячменя, 12 – вівса, 8 – гречки, 1 – проса і т. ін. Постійного наділа Лук’яненко не мав, тобто формально був безземельним. Проте його не можна віднести до категорії вкрайнищетних або нищетних, тим паче, що цей “казенний” посполитий був володільцем ще й досить значної кількості худоби: рогатої – 34 голови, овець – 106, свиней – 22, коней – 34, мав пасіку на 20 вуликів. У О. Лук’яненка було двоє наймитів (Федір Голий, 50 років і Матвій Олифіренко, 40 років), які одержували річну платню по 30 крб. [517].

Займалися хліборобством на казенній землі, що належала до містечка Золотоноша “казенні піддані” с. Ольхи Золотоноської сотні Переяславського полку І. Марченко, А. і Д. Онищенко, С. Супруненко, Г. Рябошлик, П. Кириченко та ін. Ці селяни збирали на рік: жита – від 1 четверика до 2 чвертей, пшениці – від 1 четверика до 8 чвертей, ячменя – від 1 четверика до 1,5 чверті, вівса – від 1 четверика до 1,5 чверті, гречки – від 1 четверика до 2 чвертей, проса – від півчетверика до 3 четвериків, коноплі – від 2 гарців до 2 четвериків, соняшника – від 2 гарців до 1 четверичка. Окрім землеробства деякі з вищезазначених селян (Г. Рябошлик, П. Кириченко) займались ще й ткацьким ремеслом, отримуючи від нього прибуток, а також мали домашню худобу: рогату – 3-12 голів, коней – 1-4, свиней – 1-3. У І. Марченка було ще й 10 овець [518].

Поширеним явищем було надання у тимчасове користування землі своїм безземельним підданим і з боку поміщиків. Засівали, на-

приклад, на землі поміщиці Віри Дараган (рідної сестри гетьмана Кирила Розумовського – О.П.) – володарки 55 селянських господарств на хуторах Бойківщина і Сабадашовщина Золотоноської сотні Переяславського полку. [519].

В аналогічному становищі знаходилися піддані відставного полкового осавула А. Ільченка (на хуторі поблизу с. Корніївка Першо-Пирятинської сотні Лубенського полку) І. Луцик та І. Дубина. Ці селяни засівали на землі поміщика: жита – 1 чверть, пшениці – від 4 четвериків до 1 чверті, ячменя – 1 чверть, гречки – від 4 четвериків до 1 чверті, проса – 1-2 четверичка, коноплі – 1 четверичок. Була у них і домашня худоба: биків – 1-2 голови, корів – 1-2, коней – 1, овець – 1, свиней – 2-3 голови [520].

Досить чисельною, як засвідчують документи, була група безземельних селян, які працювали, головним чином, за наймом. З них утворився окремий прошарок – так званих служителів, які не мали взагалі ніякого господарства і мешкали постійно в поміщицьких приміщеннях. Напр., у поміщика Фридрикевича в с. Подолів Кролевецької сотні Ніжинського полку таких служителів було при дворі 14 чол. Дев'ятьом з них поміщик платив річну оплату від 2 до 10 крб., п'ятеро працювало лише за харчування [521].

Нерідко додатковим джерелом існування безземельних селян було тримання певної кількості худоби і заняття якимось видом сільського ремесла або промислом. Так, 23 двори “підданих” Кирила Розумовського (слобода Кулябовщина Яготинської сотні Переяславського полку) мали рогатої худоби від 2 до 24 голів, овець – від 6 до 67, свиней – від 2 до 10, коней – від 1 до 11 голів. В двох господарствах були кози – 3 і 8 голів [522].

З 56 родин “підданих” бунчукового товариша В. Дуніна-Борковського більшість мала лише по 1 свині, дехто і по коню. Чимало було й таких, які не мали худоби взагалі, як, наприклад, Логвин Калениченко, Мина Соловей та ін. [523]. Однак окремі безземельні піддані володіли млинами, пасіками, винокурнями і т. ін. Напр., підданий Боровського сотника М. Косташа Іван Коробка (с. Бервиці Бобровицької сотні Київського полку) офіційно не мав ні орної землі, ні сіножаті. Однак, на подарованій йому козаком Іваном Мохонієм ще в 1743 році ділянці землі, він спромігся побудувати винокурню, з якої виробляв за рік 300 ведер вина. До того ж І. Коробка в 1754 році купив у цього ж козака ще й значну лісову ділянку. З домашньої худоби цей селянин утримував 2 воли, корову, бика, 2 коней, 7 овець, 2 свиней [524]. Очевидно ми

маємо тут справу з особистою селянською власністю, до якої поміщик вже не мав ніякого відношення.

При аналізі селянського господарства особливу увагу привертає питання про феодальні повинності. В усіх без винятку документах Румянцевського опису прямо йдеться про феодальну ренту (в більшості випадків про відробіткову – “панщину”, а також вже нерідко й про грошову ренту “оброк” – О.П.).

Ставлячи питання про становище селян в пряму залежність від кількості днів панщини, є усі підстави стверджувати, що в найбільш важкому становищі перебували монастирські селяни (“піддані”). Дійсно, якщо у більшості господарств світських володільців панщина становила в 50-60-х роках XVIII ст. два дні на тиждень (по одній людині з селянського двору) [525], то в монастирських господарствах вона була не менш 3-5 днів, а то й щоденно (“бесперестанно”) [526].

Нам зустрілося лише декілька фактів, коли панщина в монастирському господарстві відпрацьовувалася два дні на тиждень. Це, головним чином, мало місце тоді, коли монастир володів невеликою кількістю селянських дворів (5-8), або ж коли це торкалося селян, які вели хуторське господарство.

Все це свідчить про широке розповсюдження панщини в поміщицьких господарствах в Україні-Гетьманщині середині 2-ої пол. XVIII ст. До того ж йдеться вже про явище, що мало місце в умовах початку розкладу старих виробничих відносин і появи капіталістичного укладу. В зв'язку з цим, гадаємо, що є усі підстави говорити про нову економічну функцію відробіткової ренти, що повинна тепер обслуговувати не споживчі потреби замкнутого феодального господарства, а нові ринкові відносини поміщицького товарного господарства. Цей новий економічний зміст визначав глибокі внутрішні протиріччя панщинного господарства. З іншого боку, ми спостерігаємо вже граничну форму відробіткової ренти, коли селяни фактично повністю відірвані від роботи в своїх господарствах. Остання обставина стала свого роду попередником сумно відомої “місячини”, що була широко розповсюджена в Росії наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст.

В цьому зв'язку є підстави говорити про особливу роль монастирських господарств, маючи на увазі значне поширення там панщини в процесі розвитку капіталістичних відносин в сільському господарстві в зазначений період.

В документах Румянцевського опису йдеться й про розповсюдження грошового чиншу. Особливо часто він зустрічався у північній

частині України-Гетьманщини, де землі не були родючими і не становили, таким чином, особливої цінності. Так, з 39 дворів і 218 бездвірних хат (с. Очкино, Стародубського полку), що знаходилися в 1768 р. у ранговому володінні генерального судді О. Дублянського, збирався чинш в 100 крб. на рік. Здіймався він в залежності від розміру майна селян – від 30 коп. до 4 крб. 50 коп. [527]. З 83^х дворів і 20 бездвірних хат (с. Мефедівка, Новгородської сотні Стародубського полку) рангових володінць генерального судді І. Журмана чинш становив 200 крб. на рік (від 25 коп. до 6 крб. з селянського господарства, в залежності від майна) [528]. На відміну від більшості своїх односельців, які працювали на “казенній” панщині по 3 дні на тиждень, казенний посполитий П. Бутенко (с. Городище Яготинської сотні Переяславського полку) платив грошовий чинш – “панщины не делает, а платит в год в казну чиншевый оклад 3 рубля денег” [529].

Нерідко випадки сплати селянами чинша монастирю. Так, “піддана” Софійського монастиря в Києві В. Демчиха, яка займалася “скляним ремеслом” і мала з нього річного прибутку до 50 крб., “панщины не работает, а платит в монастир ченча 25 рублей”. “Підданий” Києво-Печерської Лаври І. Семенець, який вів хуторське господарство, “владельцу панщины не делает, платячи в год около 1 руб. 50 коп.” [530].

Ранговий “підданий” ніжинського полковника Розумовського Л. Вербило (м. Веркиївка Ніжинського полку) відбував повинності у змішаній формі, сполучаючи грошовий чинш і “подводную повинность” (тобто постачання коней з підводою – О.П.) – “господину платит в год по 80 копеек да сверх того еден с лошадыю каждой неделе день работает” [531].

Грошовий чинш з селянських господарств, втягнутих в систему ринкових відносин, дозволяв поміщику в найбільш простій формі задовольнити свої потреби в грошах. Товарний розвиток селянського господарства, прискорюючи процес майнового розшарування самого селянства, протистояло вже панщинному господарству з його крайніми формами кріпосницького гніту.

Відзначаючи наявність вищезазначених форм ренти в Україні-Гетьманщині в даний період, разом з тим, слід пам’ятати, що жодна з них не застосовувалася в чистому вигляді і що сам їх розподіл завжди зберігав певну умовність.

Вищезазначені факти активного впровадження таких систем експлуатації селян, як панщина і грошовий чинш, свідчать про те, що, незважаючи на наявність права переходу селян (щоправда, дуже об-

меженого – О.П.), в Україні-Гетьманщині ще задовго до указу імператриці Катерини II від 3 травня 1783 р. про юридичне закріпачення селян, кріпосницькі відносини вже фактично склалися.

Протягом середини і другої половини XVIII ст. в Україні-Гетьманщині селянське господарство в основному ще продовжувало залишатися натуральним і було головним джерелом забезпечення споживчих потреб селянської родини. Разом з тим, спостерігалось вже й досить активне зростання товарності селянських господарств. Селяни, потребуючи грошей для сплати податків і чиншу, а також для купівлі на ринку необхідних йому товарів, все більше вивозили на ринок продукти свого господарства.

Основними землеробськими районами України-Гетьманщини за доби гетьмана Кирила Розумовського і в наступні роки були її південні і центральні землі (Полтавський, Миргородський, Лубенський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Київський полки, південні райони Чернігівського і Ніжинського полків). Традиційними культурами в селянському господарстві тут були, насамперед, жито, пшениця, ячмінь, овес, горох, просо, гречка.

В нечорноземній смузі (Стародубський полк, північні райони Чернігівського і Ніжинського полків) посіви цих культур були незначними. Тут вирощувалися культури, які приносили в даних місцевих умовах найбільший прибуток. До них, насамперед, відносилися конопля і льон.

Найбільш значними були посіви жита, пшениці, льону, що відбивало розвиток хлібного ринку, в який все більше втягувалося селянське господарство.

Техніка сільськогосподарського виробництва залишалася ще досить примітивною. Разом з тим, обробка землі шляхом повторної оранки з наступним боронуванням свідчила про спробу вдосконалення традиційної системи трипілля.

Нестача орних земель в північних районах України-Гетьманщини змушувала землеробів освоювати нові землі, зокрема, лісові розчистки, що, в свою чергу, породило особливий вид землеробства – “на лядах”. Найбільшого поширення цей вид землеробства набрав на Стародубщині. Лядами називалися місця, розчищені від лісу, на яких протягом кількох років після розчистки, до повного виснаження землі, сіяли різні культури. Ліс під ляди рубали, зазвичай, у червні, коли гілки на деревах були найбільш густими. Наступного року, у квітні, звалений ліс повністю спалювали. Попіл (поташ), що утворювався при цьому, змішувався з опаленим верхнім шаром ґрунту. Останній складався з коренів

різної трави, листя, що опало, гнилих пнів і коренів, і був гарним добривом. Першого літа на ляді, зазвичай, сіяли просо, потім – ячмінь, пшеницю і горох. Після того, як ґрунт дещо виснажувався, ляда засівалася житом. Таким чином, мали місце вже певні агрономічні пошуки, а саме – чередування культур з метою кращого використання ґрунтових ресурсів. Надалі, разом із засівом жита, ляда надходила до загального сівобороту, тобто цей вид землеробства, як і інші, охоплювався традиційною системою сівобороту.

Після декількох посівів жита ляда, як правило, повністю виснажувалася і її кидали, аби замінити новою. З метою продовження родючості ґрунту ляда іноді здобрювалася гноєм. Із зростанням народонаселення все більше лісів перетворювалося на ляди, що, в свою чергу, після виснаження ґрунту, як правило, ставали безплідним степом.

Другою за значенням галуззю селянського господарства (після хліборобства – О.П.) було скотарство*. Наявність худоби головним чином визначалася внутрішніми господарськими потребами самого селянського двору, забезпечуючи в першу чергу необхідну тяглову силу для селянського землеробства і споживацькі потреби. При цьому виявлявся певний зв'язок між кількістю робочої худоби і розмірами посівної площі.

В господарствах, де було багато робочої худоби, відповідно було і більше посівів і навпаки. Кількість свиней, зазвичай, обумовлювалася кількістю хлібних продуктів в тій або іншій місцевості. Кількість овець, мабуть, знаходилася головним чином, в залежності від розмірів степової землі в селянському господарстві.

Однак скотарство в селянських господарствах мало не тільки господарське і споживче значення, але й промислове. Худоба нерідко поступала на ринок, де виступала в якості товару і предмета обміну. В цьому зв'язку цікаво зазначити, що старовинна українська пісня про важку долю селянина – наймита в центрі уваги ставить не землеробську працю, а обов'язки, пов'язані з доглядом за худобою:

- Ще й бурлака не послався,
- А хазяїн вже проспався.
- Вставай, бурлак, годі спати,
- Пора у степ товар гнати.

* Майнова характеристика селянських господарств за реальною забезпеченістю худобою із врахуванням майнового розшарування до певної міри подана вище.

Однак за наявності в Україні-Гетьманщині великого поміщицького скотарства, зокрема, кінських, вівчарних заводів і заводів крупної рогатої худоби, селянське скотарство не могло отримати широкого товарного розвитку.

В разі відсутності орної землі в селянському господарстві скотарство нерідко ставало основним джерелом існування родини. В подібному становищі знаходились, наприклад, 87 родин “підданих” бунчукового товариша Г. Іваненка (с. Ковалівка Яготинської сотні Переяславського полку), 56 родин “підданих” поміщика Дуніна – Борковського (с. Коломийці Яготинської сотні), 22 селянських дворів графа К. Розумовського (слобода Кулябівщина Яготинської сотні) та інші. Характерно, що і в цих випадках мало місце яскраво виражене майнове розшарування.

Помітне місце в селянському господарстві займали технічні культури, зокрема, конопля і льон, а також тютюн. Одним з головних районів посівів коноплі і виробництва прядива (пеньки) на ринок не тільки України-Гетьманщини, але й усієї Російської імперії була Новгород-Сіверщина, особливо її східні повіти, суміжні з Орловською губернією.

Про значні посіви тютюну в селянських господарствах Чернігівщини засвідчив тогочасний вчений і український державний діяч О. Шафонський [532]. Український тютюн користувався великим попитом у приїжджих російських і білоруських купців, які, своєї черги, нерідко вивозили його на продаж за межі Росії.

Серед занять селян було і бджільництво (в лісових районах – бортництво). В документальних описах селянських господарств, як правило, поряд з вказівкою на кількість землі, худоби, угідь йде мова про наявність (або ж відсутність) пасік. Продаж меду був одним з важливих прибутків селянського господарства як на місцевому ринку, так і далеко за його межами.

В коло сільськогосподарських занять заможних селянських господарств входили промислові підприємства, пов’язані з переробкою сільськогосподарської сировини – млини (водяні, вітряні) і винокурні. Про наявність млинів в селянських господарствах засвідчують знову ж таки документальні описи останніх, де неодмінно присутня графа щодо кількості млинів.

За підрахунками історика О. Пономарьова, у неврожайному 1749 р. в селянських господарствах України-Гетьманщини нараховувалося 320 винокурних казанів (із загальної кількості в 3221) [533]. Незважаючи на появу в 1761 р. універсалу гетьмана К. Розумовського, що дозволяв

займатися винокурінням лише українським поміщикам і козакам [534], селянське винокуріння продовжувало існувати і в наступні роки. Проте селянські млини і винокурні обслуговували, головним чином, споживчі потреби селянських господарств і в основній своїй масі не були ще пов'язані з товарно-ринковими відносинами.

Економіка селянського господарства в середині і другій половині XVIII ст. визначалася ще до певної міри й таким досить важливим фактором, як відрив частини селянства від землеробства у вигляді відходів. Останні, будучи тісно пов'язані з процесом майнового розшарування селянства в даний період, мали подвійний характер. З одного боку, мав місце промисловий відхід найбіднішого селянства на заробітки, з другого – все частіше спостерігався торговельний відхід підприємницького типу (головним чином чумацького промислу) заможних селян.

Селянські торговельні відходи, своєю чергою, свідчили про втягування селянського господарства в систему зростаючих товарно-грошових відносин.

Таким чином, економіка селянського господарства в досліджуваній період до певної міри визначалася вже зростанням його товарності, подальшим розвитком капіталістичних відносин в сільському господарстві. Ступінь товарності селянського господарства знаходився в прямому зв'язку і взаємообумовленості з процесом розшарування селянства. Водночас, з ростом товарності селянського господарства, активним залученням його до системи товарно-грошових відносин, селяни ставали все більш серйозними конкурентами поміщиків щодо постачання сільськогосподарської продукції на ринок.

4. Поміщицьке господарство

Розвиток селянського господарства, його економіка в досліджуваній період знаходилися в тісній взаємодії з економічною структурою поміщицького господарства. Як і в селянських господарствах, основне місце в останньому належало землеробству. Певну уяву про розміри посівів головних сільськогосподарських культур в поміщицьких господарствах (як великих, так і дрібних) ряду вотчин Київського, Лубенського, Ніжинського, Переяславського, Миргородського, Прилуцького і Стародубського полків середини 60-х рр. XVIII ст. можна мати, виходячи з матеріалів Румянцевського опису. А саме: жито – від 8 до 150 чвертей, пшениці – від 2 четвериків до 10 чвертей, гречки – від 5-20 четвериків до 15 чвертей, ячмінь – від 6 четвериків

до 70 чвертей, овес – від 1,5 чверті до 90 чвертей, горох – від 1 четверика до 5 чвертей, просо – від 4 гарців до 5 чвертей, конопля – від 1 четверика до 3 чвертей, льон – від 1 четверика до 2 чвертей [535]. Суттєвим доповненням до цього можуть слугувати сумарні дані про розміри посівів і збір врожаю за 1772 рік в господарствах Батуринської, Биховської, Гадяцької, Яготинської волостей, що належали одному з найкрупніших поміщиків України – колишньому (на той час – О.П.) гетьману К. Розумовському [536].

Культура	Посіяно (чвертей)	Зібрано (чвертей)
Озиме жито	1262	6708
Яре жито	1	9
Озима пшениця	63	480
Яра пшениця	88	565
Ячмінь	840	4589
Овес	2239	9417
Льон	12	62
Конопля	75	443

Основне значення, як бачимо, в поміщицьких господарствах мала такі злакові культури, як жито і ячмінь. Велика увага, в зв'язку з розвитком конярства, приділялася також посівам вівса. Ще недостатнього поширення в поміщицьких господарствах в цей час досягла пшениця. Подібне можна сказати і щодо посівів льону і коноплі – головних технічних культур того часу.

Отримані нами з Румянцевського опису дані про реальну земельну забезпеченість ряду поміщицьких господарств дозволяють здійснити їх певний розділ за майновою ознакою на три основні групи: дрібні, середні і крупні. До дрібних, за нашими даними, можна віднести господарства, що містили в собі не більш як на 100 днів орної землі (щодо відповідників “1 дня орної землі – див. вище”), до середніх – не менш 100-300 днів оранки, крупними вважалися такі поміщицькі господарства, в яких нараховувалося вже понад 300 днів орної землі [537].

Аналогічному угрупованню піддаються поміщицькі господарства і за кількістю худоби. Окремі дрібні поміщицькі господарства при цьому нерідко були на рівні заможних і середніх селянських господарств, а іноді і поступалися останнім. Так, наприклад, у господарстві відставного сотника К. Косташа (с. Браниці Бобровицької сотні Київ-

ського полку) з домашньої худоби нараховувалося: 1 корова, 1 теля, 3 коней, 2 свині. В господарстві Києво-Троїцького (Больницького) монастиря (с. Осокорки Гоголівської сотні Київського полку) було 2 волів, 2 корови, 2 телят, 2 коней, 6 свиней [538].

У великих поміщицьких господарствах нерідко зосереджувалася велика кількість худоби, що містилася в так зв. “заводах”. Зазвичай в таких випадках скотарство мало підприємницький характер. В 1772 р. в господарствах К. Розумовського зазначених вище волостей волів, наприклад, було 2233 голови, корів – 1417, овець – 11464 [539].

Великими власниками худоби були також поміщики Завадовські, Безбородьки, Гудовичі, Милорадовичі, Свічки та ін.

Основна маса худоби була місцевих порід, однак, разом з тим, крупні поміщики розводили іноземні породи коней, крупної рогатої худоби і овець. Наприклад, в господарствах К. Розумовського в с. Андріївка, полковника А. Марковича в с. Погарщині і слободі Попівщині Глинського повіту в 80-х роках XVIII ст. розводили коней неаполітанської, англійської, данської та ін. порід. Вартість одного такого коня становила 1-2 тис. крб. [540].

В господарстві графа Завадовського в с. Тепловка на Чернігівщині було 5 тис. овець іспанської породи [541].

В історичній літературі визнаний той факт, що Україна наприкінці XVIII ст. була, по суті, найкрупнішим в Російській імперії районом поміщицького підприємницького скотарства [542].

З розвитком скотарства приділялась велика увага питанню забезпечення поміщицьких господарств сіножатями.

Румянцевський опис дає певне уявлення про розміри сіножатей в окремих поміщицьких господарствах. Так, у поміщиці А. Ханенко (с. Мокреці Бобровицької сотні Київського полку) сіножаті було на 240 копен сіна, тобто на 24 десятини землі; у поміщиці М. Солонини (с. Заворичі Бобровицької сотні Київського полку) – на 372 копни. Київський Золотоверхо-Михайлівський монастир в с. Крихаїв Остерської сотні Київського полку мав сіножать на 290 копен. Поміщик К. Фридрикевич в с. Подолів Кролевецької сотні Ніжинського полку мав 4 сіножаті на 125 возів сіна [543], тобто розміром в 250 десятин землі.*

Разом з тим, спостерігався значний ринковий попит на сіно. В 40-х рр. XVIII ст., наприклад, 40 кіп сіна можна було купити за 9 крб.,

* З розрахунку, що на 1 віз можна помістити 20 кіп, тобто сіно з 2 десятин землі

в 1755 р. така кількість сіна коштувала вже 12 крб. 50 коп. [544]. Значні прибутки поміщику приносило володіння лісними угіддями. Потреба у паливі, а також у будівельному лісі у населення була постійною. Про наявність лісів в багатьох поміщицьких господарствах засвідчує все той же Рум'янцевський опис. Як видно з останнього, лісні угіддя були об'єктом широкої куплі-продажу. Наприклад, відставний значковий товариш А. Булах купив в с. Добротів Кролевецької сотні Ніжинського полку в 50-60-х роках XVIII ст. у місцевих козаків лісні масиви (березовий, дубовий, сосновий) площею в 2542* сажени на суму 72 крб. Сусід Булаха, військовий товариш Я. Ярановський, мав в районі свого хутора під с. Добротів тільки куплених лісних масивів площею в 15764 сажени, на суму 196 крб. В 60-і роки XVIII ст. горіховий дров'яний лісний масив завдовжки 70-80, завширшки 30 триаршинних саженив можна було купити за 15-16 крб., розміром завдовжки 60, а завширшки 40 триаршинних саженив – за 6-7 крб. [545].

Як правило, невід'ємною частиною поміщицького вотчинного господарства були водяні і вітряні млини та винокурні.

В дрібних поміщицьких господарствах зазвичай був один млин на 1-2 робочих каменя (кола), якими перемелювали зерно. Річний прибуток від помелу зерна з такого млина становив від 2-5 до 40 чвертей борошна. За рік один млин перемелював від 20 до 400 чвертей зерна [546]. Млини в поміщицьких господарствах були, як правило, підприємницького спрямування.

Одним з прибуткових видів діяльності поміщицького господарства було винокуріння. Переробка хліба на горілку давала прибутку вдвічі більше, аніж продаж хлібу. За підрахунками О. Пономарьова прибуток від кожного відра виробленої горілки становив 44 відсотки, а всього в Україні-Гетьманщині на середину XVIII ст. в поміщицьких господарствах нараховувалося 1522 винокурних казани [547].

Особливого поширення винокуріння в поміщицьких господарствах отримало на Стародубщині і Чернігівщині, де була велика паливна база – лісові масиви.

Основною сировиною для виготовлення горілки були жито, ячмінь, гречка, іноді овес і пшениця. Виробнича потужність винокурні зазвичай залежала від кількості в ній казанів. Наприклад, дрібні винокурні на 1 казан давали річної продукції, за нашими даними від 50 до 180 ведер [548]. Наявність великих винокурень в поміщицьких го-

* Сажень дорівнювала 175,5 см.

сподарствах, здебільшого була пов'язана з підприємницькою діяльністю їхніх володільців. Так, скажімо, винокурня великого землевласника, генерального осавула І. Жоравки в його родовому маєтку (с. Жоравки Стародубського полку) влітку працювала на 3 казани, а взимку – на 6. В рік вона виробляла до 400 відер вина. Значна частина цієї продукції продавалася в місцевих шинках, що належали тому ж Жоравці [549].

Винокурня на 6 казанів (на хуторі поблизу м. Нові Млини Ніжинського полку), що належала генеральному обозному С. Кочубею, виробляла на рік понад 3 тис. відер вина, яке продавалося в містечках Нові Млини, Конотопі та ін., С. Кочубей для винокурного виробництва споживав власну сировину і паливо [550]. Великим власником винокурень була Києво-Печерська Лавра та інші монастирі України-Гетьманщини.

Характерною особливістю поміщицького винокуріння було те, що воно не зосереджувалося на великих заводах (як, наприклад, в Росії – О.П.), а велося, головним чином, на дрібних підприємствах. Широке розповсюдження поміщицьких винокурень негативно відбивалося на товарності поміщицького господарства в цілому. Адже його основний продукт – хліб – йшов в більшості випадків на потреби винокурного виробництва. За таких умов постійно зростала товарність селянського хліба, що його поміщики (в зв'язку з нестачею свого), як свідчать, наприклад, документи Румянцевського опису, закупали у великій кількості для того ж винокуріння.

Таким чином, винокуріння, з одного боку, давало чималі прибутки поміщицькому господарству, а з другого – значною мірою заважало його широкому виходу на ринок (як на місцевий, так і особливо на всеросійський) з головною сільськогосподарською продукцією того часу – хлібом. Поміщицьке господарство даного періоду, як впливає з вищезазначеного, залишаючись за своєю організацією типовим панщизним господарством, перетворювалося в складну систему найрізноманітніших сільськогосподарських і промислових підприємств, заснованих на кріпацькій праці.

Як типовий зразок середнього поміщицького господарства, можна подати опис господарства Петропавлівського монастиря поблизу м. Глухова. Паралельно зазначимо, що 54 монастирі, що були в Україні-Гетьманщині в цей час (до секуляризації монастирських земель – О.П.) можна умовно поділити на групи відповідно до кількості селянських дворів, що їм належали:

До 50 дворів – 18 монастирів
Від 50 до 400 дворів – 24 монастирі
Від 400 до 2 тисяч дворів – 11 монастирів
Від 4000 тис. до 5000 тис. дворів – 1 монастир [551].

Отже, за ревізією 1764 року за Петропавлівським монастирем рахувалося 289 селянських хат. Для порівняння можна зазначити, що в той час Києво-Печерській Лаврі належало 4815 селянських дворів, розташованих по всій території України-Гетьманщини [552]. До складу Лаврського господарства входили віскобійні, заводи по виробництву паперу, рудні, гути та інші промислові підприємства, не пов'язані з сільським господарством.

Петропавлівський монастир, про який йде мова, займався лише отриманням і переробкою сільськогосподарських продуктів. В 1755 р. на монастирському полі було засіяно 85 чвертей жита. Врожай жита становив сам – 3,5. Врожай пшениці того ж 1755 р. був сам – 4. З озимини тут, зазвичай, сіяли жито і частково пшеницю (так зв. турецьку), а з ярових – овес, ячмінь, горох, просо і особливо гречка. З технічних культур в цьому монастирському господарстві переважала конопля. В цілому монастирські посіви усіх зернових культур охоплювали земельну площу до 300 десятин. На сільськогосподарських роботах в монастирі, поряд з панщиною, досить широко використовувалися й наймана праця.

В монастирському господарстві знаходилася пасіка. Дані про кількість меду, що його отримували на тій пасіці відсутні. Однак про розміри самої пасіки свідчать, до певної міри, ті обов'язки та чималі винагороди, що їх мав пасічник. Останній, зокрема, окрім того, що доглядав за бджолами, повинен був робити нові вулики (до 20 шт. на рік) і діжечки (“барила”), дерев'яний посуд та різний інвентар, стерегти пущу та ін.

За свою роботу пасічник одержував на рік: 3-4 крб., жита – 3-3,5 чверті, гречаного борошна – 2-3 чверті, сала – 1-2 пуда, солі – 2 пуда, конопляного масла – 3-5 кварт, сушеної риби (тарані) – 200 штук, горілки – 1 відро та ін. Окрім горілки і продуктів пасічник отримував також одяг: кожух (або свиту), чоботи і рукавиці. В кожній з семи економій Петропавлівського монастиря був млин. Помел зерна у млині здійснював мірошник (“мірочник”). На великих млинах мірошників зазвичай було декілька чоловіків. Той, хто користувався послугами монастирського млина, як плату віддавав на користь монастиря десяту частину усього перемеленого ним зерна (так. зв. “розмір”).

Дев'ята (іноді восьма – О.П.) частина “розміру” йшла мірошникам як плата за їхню працю. Загальний прибуток монастиря від млинів за помел селянського зерна, зазвичай, становив не менш 500 чвертей. В господарстві Петропавлівського монастиря було п'ять винокурень, продукція яких продавалася в 13 шинках, що належали монастирю.

За порівняно низької собівартості винокурне виробництво в монастирі давало досить високі прибутки. Так, в 1757 р. на виробництво 2 куф горілки було витрачено 13,55 крб, а продавали її за 28 крб. Однак головним показником прибутковості винокуріння були ціни на хліб в той або інший час. В разі підвищення цін на хліб винокуріння давало менше прибутку, оскільки різко підвищувалася його собівартість. В таких випадках обсяг винокуріння в монастирі, зазвичай, зменшували, а іноді й зовсім тимчасово припиняли, а зерно вивозили на продаж.

Значний прибуток монастирю давали його лихварські операції, що мали особливо великі розміри в неврожайні роки або під час якогось стихійного лиха. Монастир стягував борги усіма засобами, що були в його розпорядженні. Найбільш часто застосовувалося так. зв. “заграблення”, тобто насильницьке відбирання майна боржника. Вся земля в цьому господарстві (включно й та, що знаходилася у користуванні підданих селян – О.П.) була у власності монастиря. Селяни не мали права на свій розсуд продавати або закладати землі, що перебували в їхньому користуванні навіть спадково.

Про порядок відбування панщини в монастирському господарстві можна мати уявлення, наприклад, з “ордеру” правління Петропавлівського монастиря від 1777 року. В ньому, зокрема, йшла мова про те, щоб піддані монастиря з кожного двору висилали на панщину по одній людини з кожен через кожні три дні.

Подібна ж організація праці існувала в більшості середніх поміщицьких господарств того часу. Водночас поміщики часто закупляли на ринку для своїх потреб великі партії сільськогосподарського інвентаря, різні продукти землеробства, насамперед хліб для винокуріння, сировину для своїх промислових підприємств (льон, коноплю, бавовну та ін.), а також худобу. Українські поміщики були також крупними споживачами різних виробів місцевої і російської промисловості, а також предметів розкіші вітчизняного та іноземного виробництва.

Таким чином, в середині і другій половині XVIII ст. вже має місце досить тісний зв'язок поміщицького господарства з ринком. При цьому поміщики виступають не тільки як крупні товаровиробники, але й як споживачі.

5. Становище міст

В досліджуваний період, як і в попередні роки*, міста України-Гетьманщини поділялися на дві основні групи – магістратські і ратушні, що мали відповідно органи міського управління – магістрат і ратушу. Магістратські міста користувалися, як відомо, магдебурзьким правом (правом самоуправління – О.П.). Ратушні міста таким правом не володіли. В умовах існування в Україні-Гетьманщині полковосотенного устрою (до 1781) в магістратських і ратушних містах, поряд з органами місцевого управління, існували органи старшинської адміністрації (полкові, сотенні канцелярії та ін.), що мали великий вплив на всі сторони міського життя.

Чимало було містечок, що становили собою поселення міського типу з розвинутими ремеслами й торгівлею, або ж мали в тій або іншій мірі військово – оборонні функції. Подібні поселення – містечки, як правило, не мали свого окремого міського органу управління, що обумовлювало їхню значно більшу залежність від старшинської адміністрації, аніж скажімо магістратські і ратушні міста.

Особливість самоуправління в українських містах (там, де воно мало місце) полягало в тому, що воно (самоуправління) фактично здійснювалося (до початку 80-х років XVIII ст. – О.П.) в умовах свого роду “тривладдя”, представленого органами міського управління, старшинської адміністрації і, нарешті, все більш активним втручанням у справи міст з боку російського уряду.

Між тим ріст кріпацтва вшир і вглиб що активно відбувався всередині і в другій половині XVIII ст., несприятливо відбивався й на подальшому розвитку міст України-Гетьманщини. Вже за ревізією 1729 – 1730 рр. тут нараховувалося 80 міст і містечок, які стали на цей час власністю української панівної верхівки [553].

Показовою в цьому відношенні є доповідь П.О. Румянцева від 18 травня 1765 року імператриці Катерини II, де щойно призначений генерал-губернатор досить похмуро описує стан міст і містечок України-Гетьманщини. “Города многие розданы владельцам, – писав Румянцев, – а между тем и торговые и некоторые монаршими указами, в

* – Адміністративно-політична система міського управління в Україні-Гетьманщині наприкінці XVII – поч. XVIII ст. детально висвітлена в праці В.А. Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст.», Київ, 1959. сс. 281-312. В цілому ця система збереглася в підросійській Україні аж до початку 80-х рр. XVIII ст.

том числе полковой город Сорочинцы от Вашего Императорского Величества генерал-майору Гудовичу дан; большею частию же от гетьмана последнего (К. Розумовского – О.П.), хотя нигде в статьях гетманских, чтоб города, ниже местечки давать не написано, а только деревни и мельницы, и то за заслуги, и не одному гетьману, но и старшине, и на те не только, но и на купленные просить однако государевой конфирмации” [554]. “Жители в городах, опасаясь таковых роздач и других притеснений, – продовжував царський намісник, – принуждены были или в войско в разные товарищества или в казаки написаться, и торгуя уже противу права натурально с разными трудностями, а гражданской повинности не отбывают; следственно города стали пусты, публичные строения сами в себе изошли и некоторые только имя несут городов, сами по себе будучи пустыри большею частию...” [555]. Як рятувальні, на його думку, заходи Румянцев пропонував, насамперед, ліквідувати приватне володіння містами в Україні, а також поширити на міста “высочайшие привилегии”. Останні, зокрема, передбачали заборону заняття торгівлею і промислами особами, які хоч і мешкали в містах, але не належали до міщанського стану, а отже, не виконували міських повинностей.

Будучи переконаним у тому, що усі міста повинні знаходитися під безпосереднім управлінням царського уряду, генерал – губернатор рекомендує “лишить сего права (тобто права торгівлі і промислів – О.П.) вовсе тех городов жителей, кои не в.и.в. принадлежат, аще б возвратить их было не угодно, а представить им теми пользоваться, когда они в других городах в должность гражданства, как люди свободные, запишутся” [556].

Імператриця, слід гадати, виходячи з вищезазначених пунктів доповіді Румянцева, прийняла рішення відібрати міста у всіх приватних володарів. Компенсація за них видавалася лише тим, хто в той або інший час, отримав у володіння місто (містечко) за царським указом. Катерина II, погоджуючись з аргументами і рекомендаціями Румянцева у питанні щодо міст, своєю чергою, настійно рекомендувала генерал-губернатору “сделать рассмотрение, не лучше ли в политическом и коммерческом виде заводить в пристойных и удобных местах новые города полезнее старых, снабдив их всеми к пристойной жизни надобными учреждениями” [557].

Слід зауважити, що це своє бачення проблеми містоутворення в Україні, зокрема, і в Російській імперії в цілому, імператриця Катери-

на II досить активно почала втілювати в життя після зруйнування Запорозької Січі 1775 року та російсько-турецьких війн 2^{ої} пол. XVIII ст.

Факт володіння переважної більшості міст і, особливо, містечок козацькою старшиною, шляхетством і монастирями частково знайшов відбиття в історичній літературі. Так, за даними О. Лазаревського, на території нижчезазначених трьох полків в ранговому (фактично в приватному – О.П.) володінні в досліджуваний період перебували містечки: в Ніжинському полку – Веркіївка, Дівиця Володькова, Борзна, Бахмач, Шаповалівка, Попівка, Нові Млини, Конотоп, Вороніж, Янполь; в Стародубському полку – Почеп (і вся Почепська волость), Семенівка, Горське, Ропськ, Гримуче, Балаклань, Душатин; в Прилуцькому полку – Ічня, Монастирище, Іваниця, Корибутів, Червоний Колядин, Срібне, Варва, Жоравки [558].

Дану обставину значною мірою обумовило те, що більшу частину населення цих містечок становили селяни – “піддані”. Це положення підтверджується багатьма архівними джерелами. Зокрема, аналіз 303-х господарств мешканців м. Івангорода (Ніжинський полк) показує, що в 60-х рр. XVIII ст. переважна їх більшість займалася сільським господарством і лише незначна частина (головним чином, козаки) – різними видами ремесла, дрібною торгівлею і чумацьким промислом [559].

За ревізією 1764 р. на території Київського полку в м. Козельці з 618 осіб чоловічої статі оподаткованого населення 198 чол. були “володільськими підданими”, в м. Остер відповідно – з 445 – 207, в містечках Моравське – з 171 – 168, Олішевці – з 728 – 539, Мрині – з 150 – 116, Носовці – з 1691 – 1507 [560].

Архівні джерела дозволяють до певної міри створити уявлення про приватновласницьке містечко досліджуваного періоду. Спробуємо це зробити на прикладі містечка Веркіївка, опис окремих сторін соціально-економічного життя якого нам вдалося виявити в матеріалах Румянцевського опису по Ніжинському полку [561]. Містечко Веркіївка в середині 60-х рр. XVIII ст. було ранговим володінням ніжинського полковника Розумовського. В 196 селянських дворів мешкало 1641 чол. Загальний розмір селянських орних земель становив 1404 дні. В користуванні селян знаходились сіножаті на 1761 віз сіна і ліс. З худоби селяни мали 137 волів, 76 дійних корів з телятами, 172 ялові корови, 12 кіз, 193 коней, 269 свиней.

Рента існувала тут у змішаному вигляді: панщина (розміром в 1-2 дні на тиждень, по людині з двору) сполучалася з грошовим чиншем (40-80 коп. з господарства). Якщо селянин мав якесь ремесло, то,

зазвичай, відробляв ренту як ремісник. Окрім ренти Розумовський, шляхом різних поборів отримував від своїх селян ще 96 крб. річного прибутку. Окрім повинностей на свого поміщика селяни м. Веркіївки сплачували до державної скарбниці 214 крб. 55 коп. на рік на утримання російського регулярного війська, що там перебувало – так зв. “консистенція”.

Досить великим було безпосередньо поміщицьке господарство цього містечка. Орна земля становила 150 днів. На ній сіяли: жита – 45 чвертей, озимої пшениці – 2 чверті, ярої пшениці – 1 чверть, вівса – 40 чвертей, ячменя – 7 чвертей, проса – 2 четверичка, гречки – 15 чвертей, гороху – 4 четверичка.

В поміщицькому господарстві був також вітряний млин (“об одном камене”) й винокурня (“на 4 котла”). Неподалік від Веркіївки знаходився хутір, що належав тому ж полковнику Розумовському.

Подібний аграрний характер мала не тільки переважна більшість українських містечок, але й часто-густо й досить великі тогочасні міста. Переконливим прикладом в цьому відношенні може бути, скажімо, м. Ніжин. Як видно з опису міста 1766 р. [562], значна частина населення сполучала ремісництво або торгівлю із землеробством. Чимало було й таких, головним заняттям яких було землеробство. Як правило, ця частина населення, яка, за виразом документа “питает себя с земледелия”, становила один з найбільш розвинених прошарків мешканців Ніжина.

З ростом дрібного ремісницького виробництва в містах поступово зростала кількість ремісників. Однак їхня загальна кількість, по відношенню до всього міського населення, була незначною. Ще менше в містах було представників купецтва. Таким чином, в досліджуваній період ремісники і купці в цілому становили нечисельну групу, що значно поступалася в кількості, наприклад, селянам і козакам, які мешкали в містах. Ця обставина, своєю чергою, свідчила про те, що переважна більшість мешканців міст займалась землеробством або поєднувала його з ремеслом і торгівлею. Оскільки заняття землеробством, зазвичай, призводило міських мешканців до покріпачення, то саме рівень ремісничо-торгівельного розвитку міста і ступінь його відокремлення від землеробства визначали правове становище міста і форми міського устрою.

Однак якщо ступінь розвитку ремесла в містах знаходився у прямій залежності від кількості ремісників, то стан міської торгівлі аж ніяк не визначався лише наявністю в містах купців. Окрім останніх торгівлею, як відомо, в досліджуваній період активно займалися

представники й інших прошарків міського населення. Зокрема, серйозними конкурентами купецтва все більш ставали так звані “торгуючі” міщани і селяни. Щоправда, вони вели торгівлю без спеціальних документів – свідоцтв. Принагідно зазначимо, що юридичне право займатися торгівлею в містах міщани і селяни отримали лише наприкінці XVIII ст. При одержанні документа на право торгівлі вони повинні були сплатити в міську скарбницю від 25 до 100 крб. акцизу (в залежності від розряду (1-3) документу), на що були спроможні лише заможні міщани і селяни [563].

Активний розвиток постійної торгівлі в містах за незначної кількості там купців підтверджує думку щодо широкого залучення до заняття торгівлею інших категорій міського населення, насамперед “торгуючих” міщан і селян. Разом з тим, в переважній більшості міст, поряд з постійною торгівлею, була досить розвинутою й ярмаркова торгівля. Зокрема, в 50-х рр. XVIII ст. в містах України-Гетьманщини щорічно відбувалося 348 ярмарків і 8684 базари [564].

Зміцненню соціально-економічного становища міщанства сприяв перехід до його складу інших категорій міського населення, насамперед селян, які нерідко шукали в цьому порятунк від остаточного покріпачення. Перехід цей часом набував масового і організованого характеру. Однак офіційне узаконення положення про розширення міської громади за рахунок включення в неї представників інших соціальних категорій міста відбулося вже згідно міської реформи 1785 року. – Враховуючи все зростаюче значення міст в економічному розвитку країни, уряд Катерини II 21 квітня 1785 року видав “Грамоту на право і переваги містам Російської імперії”. Ця так зв. “Жалувана грамота” була поширена і на українські міста. Вищезазначені явища, що мали місце в досліджуваний період, були одним з показників поглиблення суспільного поділу праці і подальшого розвитку товарного виробництва в умовах розкладу старих виробничих відносин.

РОЗДІЛ IV СЛАВНИЙ РІД РОЗУМІВ-РОЗУМОВСЬКИХ (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

Навесні 1765 р. екс-гетьман Кирило Розумовський відправився в подорож за кордон, що, по суті, було почесним засланням. Формально ще залишаючись президентом Російської Академії наук, він фактично був позбавлений усіх владних повноважень в цій установі, оскільки за указом Катерини II від 6 жовтня 1766 р. була введена посада директора Академії. Останню обійняв 24-річний граф Володимир Орлов – наймолодший брат фаворита цариці Григорія Орлова. Сама Катерина II, в одному з листів до Вольтера від 9 листопада 1769 р. називала В. Орлова “президентом Академії” [565]. Щоправда, з нагоди третьої річниці дворцевого перевороту 1762 р., за особливі заслуги перед імператрицею К. Розумовський, незважаючи на свою відсутність у країні, був першим у списку нагороджених. Та попри те, що колишній гетьман формально продовжував займати високе становище при царському дворі та в уряді (як сенатор і генерал-фельдмаршал), Катерина II понад 11 років не дозволяла йому навіть з’являтися в Україні. Під час своїх мандрів за кордоном К. Розумовський особливу увагу приділив Франції, зокрема Парижу і Страсбургу. В університеті останнього, що вважався одним з найкращих вищих навчальних закладів тогочасної Європи, навчалися двоє його синів – Андрій і Петро. В свою чергу, французький королівський двір люб’язно прийняв екс-Гетьмана і приділив його особі велику увагу. Енциклопедист Вольтер називав його Кандидом (герой відомого філософського роману Вольтера), французький поет тих часів Лягарп писав українському гетьману панегірики. За деякими даними, Розумовський, перебуваючи в Страсбурзі, дуже хотів зустрітися з Руссо і запропонувати йому переїхати до України на постійне мешкання й надати повне матеріальне утримання великому французькому мислителю на кошти екс-гетьмана. Однак щодо достовірності факту такої зустрічі думки дослідників в історичній літературі розходяться [566].

Поряд з тим, К. Розумовський, як іноземець, перебував і під таємним наглядом агентів королівської поліції, які щодня надсилали спеціальні звіти про його життя в Парижі [567]. Особа К. Розумовського цікавила французький уряд починаючи ще з перших його кроків у якості гетьмана України. Особливо ж активно різного роду агентурні дані щодо гетьмана Розумовського надходили за життя

Григора Орлика, який, як відомо, перебуваючи на високих посадах у дипломатичній і військовій службах Франції, не поривав зв'язків зі своєю Батьківщиною і уважно стежив за всіма в ній подіями. Саме за ініціативою і наполяганням Г. Орлика, в шифрувальних записках якого гетьман України фігурував під числом 1017, у родину Розумовських під виглядом домашнього лікаря свого часу було заслано французького таємного агента Ле Клерка. Лікар і натураліст Ніколя – Гавриїл Ле Клерк прослужив у Кирила Розумовського як домашній лікар 5 років, надсилаючи до Парижу важливу інформацію про загальну ситуацію в Україні і про гетьмана зокрема. Доступ до ще більш цінної інформації цей таємний французький агент одержав тоді, коли за рекомендацією того ж таки К. Розумовського, 1759 року став особистим лікарем імператриці Єлизавети Петрівни. 1755 року Ле Клерк брав участь в надзвичайно складній й небезпечній розвідувальній операції французького уряду, спрямованій на поліпшення російсько-французьких відносин, які в цей час різко погіршилися. Французькому розвіднику шевал'є д'Еону, під виглядом молодої дівчини, за допомогою Ле Клерка і налаштованого проти Англії віце-канцлера М. Воронцова вдалося особисто передати імператриці Єлизаветі Петрівні власноручного листа французького короля Людовика XV [568]. Останній, судячи з усього, зумів переконати російську царицю в доцільності їхніх спільних зусиль в боротьбі проти Англії – головного ворога Франції на той час. Невдовзі, як відомо, Росія виступила в Семилітній війні в Європі (1756 – 1763) на боці Франції і Австрії проти Англії, Ганновера і Пруссії.

Вже після повернення до Франції Н.-Г. Ле Клерк на початку 80-х років XVIII ст. написав і видав двотомну працю “Історія давньої Росії”, в якій помістив великий нарис під назвою “Історія козаків з обох берегів Бористена...”. Останній, власне, був компіляцією поширеної на той час в Україні-Гетьманщині анонімної праці “Короткий опис Малоросії”, головним джерелом для якої став відомий літопис Григорія Грабянки. Рукописом цього “Короткого опису” та іншими матеріалами з історії України Ле Клерк користувався у багатій бібліотеці українського гетьмана. Про це він говорить у передмові до другого тому своєї згаданої праці. – “Я приїздив із Москви на Україну з гетьманом козаків та його родиною. Це тут, в цій чарівній провінції, одній із найродючіших на землі, і серед самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, і передусім ті, що наведені в “Історії козаків” [569] Цікаво зазначити, що згаданий нарис Ле Клерка, написаний в цілому з симпатією і співчуттям до України і українського козацтва зокрема, був вороже зустрінутий читачами з

офіційних кіл Росії. Особливе роздратування ця праця викликала у імператриці Катерини II, яка назвала її автора “негідником” і доручила своїм придворним історикам дати “належну” відповідь Ле Клерку [570].

Лише на початку 1776 р., за сприяння Г. Потьомкіна – нового на той час фаворита Катерини II, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати в Україну.

Навесні 1787 р., відійшовши від усіх державних справ і одержавши повну відставку, К. Розумовський спочатку переїхав до Москви, а 1794 р. остаточно повернувся в Україну і поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков, кам’яних будинків і палаців у своїх численних володіннях: Батурині, Почепі, Яготині та ін. – а також активній господарсько-промисловій діяльності. Він був одним із перших в Україні зачинателів вівчарства, а також промисловців, котрі почали застосовувати капіталістичні методи виробництва на своїх підприємствах, зокрема на шовковій фабриці в Яготині, на свічковій й сукняній фабриках у Батурині тощо.

В ці ж роки ще більше зміцніла слава Кирила Григоровича як музичного мецената, яку він зажив в Україні і в Росії, та й далеко за їхніми межами, ще в часи гетьманування. В 1785 р. відомий італійський композитор Дженнаро Астаріта, який працював тоді на запрошення К. Розумовського в його домашньому театрі, свою ораторію “Смерть Авеля” присвятив экс-гетьманові. Наступного року комічна опера Астаріти “Збитенщик”, поставлена в тому ж театрі К. Розумовського стала помітним явищем в мистецькому житті Росії і України. На думку деяких фахівців, ця опера виявилася до певної міри тим підґрунтям, на якому пізніше зросли “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемівського і “Наталка Полтавка” М. Лисенка.

Музична бібліотека, яку Кирило Григорович збирав багато років, стала найбагатшим нотозібранням у всій Східній Європі.

Помер К. Розумовський 3 січня (за старим стилем) 1803 р. і був похований у склепі трапезної частини церкви Воскресіння Христового в Батурині.

Сумна звістка про смерть К. Розумовського невдовзі дійшла й до Парижу, де колись так шанували українського гетьмана. Один з провідних французьких часописів надрукував некролог, в якому йшлося про “колишнього гетьмана славної козацької нації, що був за останнього гетьманату й що мусив усунутися, бо деспотичний характер Катерини не міг стерпіти навіть такого миролюбного гетьмана...” [571].

Усипальниця гетьмана була споруджена ще за життя К. Розумовського із залишків батуринського Троїцького храму гетьмана І. Мазепи і зберіглася до наших днів. У 1803 – 1805 рр. за проектом видатного скульптора, українця Івана Мартоса (уродженця міста Ічня на Чернігівщині), було поставлено надгробний пам'ятник, що являв собою піраміду з барельєфом небіжчика та поховальною урною під флером. Під барельєфом – епітафія у якій перераховуються всі чини та титули графа Розумовського, дати народження і смерті. На двох надгробних плитах – зображення фамільного гербу Розумовських і щит під короною із двоголовим орлом, якого підтримують двоє озброєних козаків. Унизу – девіз латинською мовою: “Славу примножувати справами”.

Драматичною виявилася доля цього пам'ятника і особливо склепу. – З плином часу пам'ятник був зруйнований і розібраний місцевими мешканцями. Лише 1947 року частини пам'ятника що збереглися були перевезені до Чернігова і зараз зберігаються в місцевому Художньому музеї на території історичної частини міста, так званому “валу”. – Це, зокрема, розбита на три частини епітафія, блок з барельєфом та поховальна урна. Одна плита з гербом експонується в Батуринському історико-краєзнавчому музеї.

Та найжахливіша подія сталася в 1927 році, коли “варвари” ХХ ст. стривожили не тільки душу покійного гетьмана але й злочинно понівечили і склеп, і навіть останки мертвого тіла небіжчика. Як документально засвідчено це, зокрема, здійснив завідуючий Конотопським окружним музеєм О.Ц. Поплавський з його “помічниками”.

Наводимо уривки із спогадів одного з учасників цієї варварської акції Батуринського столяра Якова Васильовича Андріяки, який був “головним технічним виконавцем” цієї страшної церемонії: “Утром июльского дня меня вызвал к себе в сельский Совет пред. сельсовета т. Беличенко, который говорит: приехала из Конотопа “коммисия” по вскрытию склепа Разумовского, бери ломик, зубило и молоток, будешь его вскрывать. Приказ начальства для меня закон, и я приступил к делу.

В углу, с правой стороны церкви над склепом стоял серого мрамора памятник К. Разумовскому с его бюстом и мраморной чашей наверху, все это обнесено было передвижной металлической оградой, которую я отодвинул в сторону и по указанию “главного из комиссии” – Поплавского пробил в сводах склепа отверстие размером 40 на 40 сантиметров. При свете фонаря увидели, что угодили в самый центр подземелья. Там что-то блестело. Я расширил отверстие, и док-

тор понюхал воздух, который пах погребной сыростью, говорит: безопасно, можно туда лезть. Я опустился на пол гробницы... На каменном постаменте высотой в полметра, стоял на высоких ножках, длиной более двух метров цинковый гроб, с наглухо запаянной цинковой же крышкой. На ней лежало короткое, красное шелковое покрывало с золотыми кистями и на нем рассыпаны серебряные стружки. Под красным покрывалом находилось второе, более длинное голубое покрывало, концы которого свешивались с гроба. По просьбе, я все это подал через дыру наверх “комиссии”.

Оттуда командуют: отбивай зубилом крышку гроба, что я после нелегкой работы и произвел. Поднял крышку, и в нос ударил одуряющий запах неизвестных мне ароматических трав. Там лежало тело последнего гетмана Украины Кирилла Разумовского. Оно оказалось мумифицированным, плотное на ощупь, как будто только что похороненное, а не в 1804 году, пролежавши 123 года. Лицо слегка желтоватого цвета, на голове светло-русые волосы с зачесом назад, одет в черный сюртук, такие-же брюки на выпуск, ноги в полусогнутом положении, на них желтые остроносые ботинки-туфли, через плечо опоясана усыпанная драгоценными камнями лента, на груди золотая звезда и какой-то значок, на правом боку короткий позолоченный с серебряным эфесом кортик, также усыпанный драгоценностями, в изголовьи стояла серебряная икона Богородицы. На сюртуке в два ряда и по шесть штук в каждом, были пришиты пуговицы, на которых были изображены по два казака с пиками и гетманский вензель. С правой стороны тела лежала гетманская булава с вправленными в нее красными, розовыми, синими и сверкающими прозрачными драгоценными камнями, вероятно рубинами, турмалинами, сапфирами и бриллиантами, с позолоченными промежутками. На конце рукоятки булав вправлен большой рубин и вокруг золотая кайма. Все эти реликвии я также подал наверх.

“Осмотри все внимательно”, – говорят оттуда, и я, заглянувши под ноги, достал из под них квадратную цинковую коробку, а из-под головы круглую вторую. На внутренней стороне крышки гроба увидел привинченный шурупами, литого серебра позолоченный вензель с изображением на нем фигур казаков и еще чего-то не помню. Отвинтил его и вместе с коробками протянул в отверстие, в руки работников музея. В склепе более ничего достопримечательного не оказалось. От терпкого аромата рассыпанных по всему телу Разумовского и гробу каких-то серого цвета семечек и черного горошка, у меня закружилась голова и я вылез наверх.

Вскрыли цинковую коробку, ожидая увидеть в ней ценности, а увидели... врач сказал: сердце Разумовского, обсыпанное теми же одуряющими семечками. Оно имело свежий вид, без запаха тления. Во второй круглой коробке оказались печень и другие внутренние органы тела гетмана, слегка пожелтевшего цвета, обсыпанные благовоениями. Один из членов “комиссии” влез в склеп и при вспышке магния сфотографировал тело. Я накрыл гроб крышкой и пока вылез обратно, “комиссии” уже и след простыл – уехали на машине в Конотоп.

На следующий день в гробницу Разумовского начали заглядывать любопытные жители Батурина, которые сообщили, что тело от доступа воздуха начало разлагаться, появился нестерпимый запах. Так прошло три дня. Меня снова вызывает встревоженный пред. сельсовета и говорит: беда, замуруй склеп наглухо, за труды уплатим” [572].

А ось як про ці події пише сам О. Поплавський в офіційному акті, який він складав похапцем, за кілька днів після розкриття склепу, з метою уникнути ймовірного покарання:

...В гробу лежало тело головой на запад, которая кругом была завернута в саван из желтого атласа. Саван был почти всюду цел, кроме части, которая покрывала голову. При дотрагивании саван разлазился, сгнивши, благодаря большой сырости, царившей в склепе. После снятия савана выяснилось, что труп уже совсем разложился и, кроме бархатного камзола сливового цвета, туфель и чулок, в гробе почти ничто не сбереглось.

Череп трупа имеет небольшой поворот вправо, нижняя челюсть отпала и лежала возле на ключицах. На черепе уцелели брови и волосы или парик светло-русого цвета, довольно длинные. Зубы оказались все целы. Череп был распилен пополам в поперек. В верхней черепной коробке оказалось какое-то вещество, очевидно бальзамическое. Грудь трупа совсем уже впала. Под коленями ног обнаружен был металлический ящик, по вскрытию которого в нем найдено было сердце в каких-то сильно пахнущих пряностью опилках. Сердце вполне высохло и в хорошей сохранности. Никаких драгоценностей в виде перстней, креста нательного, пряжек и т.п. не обнаружено. Музеем взято из гроба сердце в металлическом ящике, верхнее черное бархатное покрывало, кусок атласа, покрывавшего труп, 3 пуговицы, серебряный герб и “адамова голова”, кусочек серебряной рамки с иконы, клочок волос и позумент с дубовым орнаментом“ [573].

Як бачимо, про гетьманські регалії, про які так докладно йдеться у спогадах Якова Андріяки, зовсім не згадується в офіційному акті.

До речі, той же Я. Андріяка стверджував, що у 30-х роках ХХ ст. він бачив викрадені О. Поплавським з гетьманського склепу в Батурині булаву, вензель і серце К. Розумовського в одному з московських музеїв.

Нарешті, подаємо уривок з статті Київського крайового інспектора охорони пам'яток культури мистецтвознавця Ф.Л. Ернста “Герострат з Конотопу”, опублікованої у газеті “Пролетарська правда” від 3 серпня 1927 р., в якій викладено ніщивний громадський осуд вчинку “конотопського героя”.

“...Колись учили ми з Іловайського, як громадянин малоазійського міста Ефесу, на ім'я Герострат, жадаючи незмірно слави і не знаючи інших способів уславити своє ймення – спалив славетний храм Діяни в Ефесі.

Не в одному тільки античному місті Ефесі прагнули, не спиняючись ні перед чим, до світлої слави. Наші часи теж мають своїх Геростратів. Один з них живе тепер у м. Конотопі.

На завідувача Конотопського музею О.Ц. Поплавського призначено 1925 року. Людина молода (він має 24 роки), не маючи фахової підготовки (вступив був до Київського Археологічного інституту, але інститут цей раптово закрили), – позбавлений будь якого наукового керівництва – він, просто кажучи, не знає, що саме треба йому збирати до музею.

Думка “знайти” труну Розумовського (так, ніби справа йде про якогось єгипетського фараона, а не про людину, що вмерла у ХІХ сторіччі) – не дає спати громадянинові Поплавському. І ось, дарма, що на терені УРСР існують закони про заборону розкопувати чи проводити дослідження, не маючи на те дозволу від Всеукраїнського Археологічного Комітету УАН та Укрнауки (а законодавство в справі охорони пам'яток культури повинен найперше знати завідувач округового музею), – Поплавський вперто доходить своє мети – але тримає її поки що в секреті – так, щоб боронь боже, не дізнався хтось інший і не перетяв його лаврів.

28-го червня 1927 року він приїздить до Батурина, запрошує двох представників районної сільради й... починає здійснювати свою історичну місію, що мала збагатити його музей гетьманською мумією, а йому самому – принести вінок “незгасної” слави” [574].

**Розпорядження Народного комісаріату освіти УРСР
про звільнення О.Ц. Поплавського з посади завідуючого
Конотопським окружним музеєм**

жовтень 1927 р.

Конотопської окрінспектури народ освіти

“З повідомлення Київського краєвого інспектора по охороні пам’яток культури до Укрнауки НКО видно, що гром. Поплавський, завідувач Конотопським музеєм, без дозволу НКО УСРР, без погодження з Археологічним комітетом УАН і без будь-якого компетентного наукового керівництва розкопав і розруйнував видатну пам’ятку минулого України – могилу гетьмана К. Розумовського у Батурині (XVIII ст.).

Вважаючи це за злочин, неприпустимий з боку завідувача окрмузеєм, НКО УСРР пропонує Вам негайно після одержання цього розпорядження звільнити гром. Поплавського з посади завідувача Конотопським окрмузеєм порядком, що передбачений прим. до арт. 47 Код. Зак. про працю, призначити тимчасово виконуючого обов’язки по завідуванню окрмузеєм та підшукати особу, гідну бути завідателем Окрмузею, подавши його заяву з життєписом на затвердження НКО УСРР” [575].

Після скасування гетьманства усі батуринські забудови перейшли у власність до К. Розумовського і він закінчував їх за власний рахунок. Батуринський палац був побудований вже в останні роки життя К. Розумовського, протягом 1799 – 1803 рр. за проектом відомого архітектора Ч. Камерона. Палац, споруджений в стилі класицизму, становив великий комплекс з чудовим парком, створеним за проектом архітектора А. Рінальді.

Після смерті К. Розумовського Батуринський палац (як і все м. Батурин) перейшов до казенного відомства. В 1887 році вже напіврозвалений палац було передано до Київського військово-окружного інженерного управління і ще більше постраждав від військових маневрів, що проводились на тій території. В 1911 році палац перейшов у відомство “Товариства захисту і збереження в Росії пам’ятників мистецтва та старовини”, яке мало на меті припинити подальше його руйнування. Невдовзі архітектором О.Є. Белогрудом було виконано проект реставрації палацового комплексу, але він так і не був здійснений в життя через першу світову війну та революцію. Зрештою, вже протягом 60-х років XX ст. були здійсненні перші кроки реставрації палацу: встановлено колони, перекриття, зроблена покрівля. Останні після того 20 років

комплекс передавався місцевою владою під міжколгоспний піонерський табір, під бази відпочинку різних установ, але жодна з них так і не приступила до подальшої реставрації архітектурного комплексу. На хвилі перебудови, а потім вже в умовах здобуття Україною державної незалежності Чернігівська обласна рада, за підтримки наукової громадськості, враховуючи історичну та мистецьку цінність батуринського палацу К. Розумовського і маючи на меті створення в смт. Батурині (Чернігівської області) на базі палацу музею історії гетьманства та козацтва України відновила реставраційні роботи. Проте, невдовзі через брак коштів в середині 90-х років ХХ ст. ці роботи припинились.

На початку 2005 року, нова влада і особисто Президент України В.А. Ющенко повернулися до ідеї як реставрації палацу К. Розумовського, так і створення на його основі музею історії гетьманства і українського козацтва в смт. Батурині.

Своє величезне багатство, незадовго до смерті, К. Розумовський розділив між дітьми – шістьма синами і п'ятьма дочками, що продовжували нести славу роду Розумів – Розумовських.

Спливли роки, століття. Від того першого золотого грона роду Розумовських, що зайняв своє місце серед будителів українського національного духу, народилося й прожило своїм життям вже не одне покоління. А сам гетьман К. Розумовський залишився в історії України як один з її славних синів і патріотів. Своєю державницькою і реформаторською діяльністю він вніс певний вклад у ту тривалу й трагічну боротьбу, що її вів український народ за своє національне визволення і створення незалежної держави.

Найбільш відомими серед дітей останнього гетьмана України-Гетьманщини виявилось троє його синів – Олексій, Андрій і Григорій.

Граф і сенатор Олексій Кирилович (1748 – 1822) з 1810 по 1816 рік був міністром освіти Російської імперії, став засновником знаменитого навчального закладу для дітей родовитого дворянства – Царськосільського ліцею під Петербургом. Водночас О. Розумовський опікувався розвитком освіти й безпосередньо в Україні. Зокрема, за його сприяння було відкрито гімназію в Києві, грецьке училище в Ніжині, наукове товариство при Харківському університеті. Сам він був великим шанувальником музичного мистецтва. Його нотне зібрання, що перейшло в спадщину від батька і дивом уцеліло (близько 1700 од. збереження), зберігається нині в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського.

Вже перебуваючи у відставці захопився природничими науками, заснував у Москві ботанічний сад, зібрав одну з найбільших в Росії бібліотек з різних галузей тогочасної науки. Був обраний віце-президентом Всеросійського біблейського товариства. Свою громадську активність і позицію Олексій Кирилович виявив і в тому, що вступив до однієї з таємних масонських лож.

Останні роки Олексій Кирилович жив в Україні, в м. Почепі Мглинського повіту. 1838 р., за бажанням родичів, його прах, з дозволу царя Миколи I, було перенесено в Соборну Спаську церкву Новгород-Сіверського монастиря.

Одна з його дочок – графиня Варвара Олексіївна – була дружиною князя Миколи Григоровича Репніна – Волконського, малоросійського генерал-губернатора, відомого українофіла. Їхня дочка – Варвара Миколаївна увійшла у вітчизняну історію як палка шанувальниця творчості Тараса Шевченка, що довгі роки опікувалася справою полегшення долі Кобзаря.

У шлюбі іншої дочки Олексія Кириловича – графині Ганни Олексіївни з графом Костянтином Толстим, в 1817 р. народився відомий російський письменник Олексій Костянтинович Толстой, дитячі роки якого пройшли в Батурині.

Позашлюбний син Олексія Кириловича Розумовського – граф Перовський Микола Іванович (1785 – 1858), який виховувався в родині своєї тітки Наталії Кирилівни Загряжської – Розумовської, був рідним дідом відомої російської революціонерки і терористки Софії Перовської, страченої в зв'язку із вбивством імператора Олександра II 1 березня 1881 року.

Андрій Кирилович (1752 – 1836) підніс славу свого роду на новий, європейський щабель. Після отримання блискучої освіти, з 17 років граф Андрій перебував на військовій службі в морському флоті, був активним учасником російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., зокрема брав участь у знаменитому Чесменському морському бою. Невдовзі по тому розпочалася його тривала й складна робота в якості російського дипломата – в Неаполі, Стокгольмі і, нарешті, у Відні.

Піком дипломатичної кар'єри Андрія Розумовського стала його участь у роботі знаменитого європейського форуму – Віденського конгресу 1814 р. після розгрому наполеонівської Франції. Головою російської делегації на цьому конгресі був українець Андрій Кирилович Розумовський, який підписав від імені Росії усі відповідні дипломатичні акти. Цікаво зазначити при цьому, що в період роботи кон-

гресу значна частина обслуги Андрія Розумовського, серед якої було чимало вихідців з Чернігівщини, була одягнена в український національний одяг. За видатні заслуги на дипломатичній роботі і, зокрема, за участь у Віденському конгресі російському послу графу Андрію Кириловичу Розумовському було присвоєно титул “Світлішого князя”. А 1819 року Андрій Кирилович остаточно залишає дипломатичну діяльність і в якості приватної особи залишається у Відні, що став йому другою батьківщиною. Саме тут, в австрійській столиці, він зажив європейської слави тонкого знавця мистецтва і великого шанувальника музики, а концертний зал його палацу став осередком віденської музичної культури. На музичних вечорах, організованих А. Розумовським виступали найвідоміші тогочасні музиканти і співаки.

Ще задовго до віденського періоду А. Розумовський познайомився з великим австрійським композитором В.-А. Моцартом і намагався навіть сприяти переїзду останнього до Росії. Теплі особисті дружні стосунки пов’язували сина українського гетьмана ще з двома музичними геніями – Гайдном і Бетховеном. Останній особливо припав до душі А. Розумовському. Молодий на той час композитор і блискучий виконавець-піаніст відповів йому взаємністю. І на початку 1807 р. на одному із вищезазначених вечорів вперше прозвучали його всесвітньовідомі квартети, присвячені А. Розумовському. Та особливо зігрівало душу й серце видатного українця його власне творіння – квартет, що складався з найвіртуозніших музикантів того часу і здобув світового визнання під назвою “Квартету Розумовського”. Лише трагедія в кінці 1814 р. – величезна пожежа у Відні, під час якої згорів і палац А. Розумовського – поклала край існуванню цього музичного дива. Тоді ж у цьому справжньому храмі мистецтва загинули його рідкісна колекція старовинних речей і картин, а також прекрасна бібліотека. Та у вдячній пам’яті віденців ім’я видатного російського дипломата, що так палко кохався на музиці, українця Андрія Кириловича Розумовського, залишилося навіки. – Вулиця, де був розташований його палац і чарівний при ньому парк, а також красивий міст через р. Дунай, і нині носять ім’я графа Розумовського.

Григорій Кирилович Розумовський (1759 – 1837) був всесвітньовідомим вченим в галузі мінералогії і геології. Особливо плідно Григорій Кирилович досліджував земні надра Північної України (один мінерал на честь Григорія Розумовського названий “розумовскітом”). За наукові заслуги він став почесним членом Російської Академії наук, членом ряду іноземних академій, зокрема, Стокгольмської, Туринської і

Мюнхенської та багатьох наукових товариств. Був шанувальником і послідовником вчення видатного українського філософа і просвітителя Г.С. Сковороди.

Діти Г.К. Розумовського від другого шлюбу з австрійською баронесою Терезією – Єлизаветою Шенк де Кафель 1806 р. (без офіційного розлучення з першою дружиною) – сини Максиміліан та Лев і донька Єлизавета не були визнані Синодом законними, як і сам цей шлюб. Внаслідок цього, разом з батьком, вони прийняли протестантство та австрійське підданство і назавжди покинули Росію. Їхні нащадки з того часу мешкали в Австрії. Один з них – правнук гетьмана – граф Каміл Львович Розумовський доклад великих зусиль для вшанування свого роду. На його замовлення князь О. Васильчиков, родич Розумовських по жіночій лінії, написав 4-томну працю про родину Розумовських (Спб, 1880 – 1887. – т.1-4), якою дослідники користуються й понині. Під час поїздки 1911 р. в Україну Каміл Львович побував в Батурині, Чернігові, Козельці, Почепі, у рідному селі своїх пращурів Лемешах Козелецького повіту, виділивши значну суму грошей на ремонт родинних церков і надгробних пам'ятників Розумовських.

В Україні, на території Російської імперії рід Розумовських зник ще всередині XIX ст. Натомість його прямі нащадки сьогодні живуть в Австрії і Німеччині. Найбільш відомі з них – віденські Розумовські – графиня Марія Андріївна Розумовська (автор ґрунтовної праці “Розумовські” німецькою мовою Кельн-Веймар-Відень, – 1998, – 300с.) яка вже неодноразово за останні роки приїздила до України та її племінник Грегор Розумовський, історик за фахом. Та мабуть найбільш втішним і обнадійливим є те, що ім'я Розумовських, останнім часом можна побачити і почути і в Україні. Окрім Центрального державного історичного архіву України, де містяться багаті архівні матеріали доби гетьмана К. Розумовського (зокрема, фонд № 269 “Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського” та ін.), а також Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в якій зберігається “Нотна колекція Розумовських”, йдеться про Національний музей історії України. В цьому одному з найвідоміших далеко за межами України історичних музеїв зберігаються й експонуються декілька універсалів (оригіналів) гетьмана К. Розумовського, його лист 18 жовтня 1751 р. до матері Наталки Дем'янівни, сповнений синівської любові і поваги; портрет К.Г. Розумовського невідомого художника XVIII ст.; печатка старшого сина гетьмана – Олексія Кириловича з родовим гербом Розумовських. Гордістю Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тар-

новського є документи К.Г. Розумовського, серед яких особливу цінність становлять 17 гетьманських універсалів (в оригіналі), описані й опубліковані в ж. “Сіверянський літопис”, 1998 р. № 6, співробітником музею Ігорем Ситим.

Живе пам’ять про рід Розумовських і на малій батьківщині гетьмана. В с. Лемеші (Козелецький р-н Чернігівської обл.) й нині стоїть Трьохсвятительська церква, що її ще 1760 р. на власні кошти збудував над могилою свого батька Григорія Розума граф Олексій Розумовський. На тому місці, де колись стояла хата козака Розума, в якій народилися Олексій і Кирило Розумовські, на кошти нащадка гетьмана Каміла Розумовського ще у 1909 – 1910 роках було споруджено земську школу. Зараз в цьому приміщенні розміщено правління агрофірми імені братів Розумовських. Сьогодні продовжує милувати очі численним екскурсантам та мешканцям м. Козелець величний собор Різдва Богородиці, зведений за проектом відомих архітекторів XVIII ст. А. Квасова та І. Григоровича-Барського на кошти Наталії Дем’янівни Розумовської (Розумихи) – матері Олексія і Кирила. Зберіглася до наших днів у Козельці й інша архітектурна пам’ятка XVIII ст., пов’язана з родом Розумовських, – садиба Дараганів, збудована сестрою братів Розумовських Вірою Григорівною, дружиною козелецького козацького полковника Юхима Дарагана.

В И К О Р И С Т А Н І Д Ж Е Р Е Л А Т А Л І Т Е Р А Т У Р А

Вступ

1. Борис Крупницький. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, Німеччина. 1948.
2. Олександр Гуржій. Гетьман Іван Скоропадський. Київ, 1998; 2^{ге} видання. Київ, 2004.
3. Див. Ентоні Сміт. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ, 2006, с. 92. (Переклад з англійської мови).
4. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 4-х тт. – Санкт-Петербург, 1880-1887.
5. Розумовська М.А. Розумовські ((німецькою мовою) Кельн-Веймар-Відень) – 1998.
6. Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ. – 1996.
7. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851.
8. Семяновский А.С. Городницкий уезд. – Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии. Т. XIV. Одесса, 1885.
9. Червинский П.П. Кролевецкий уезд. – Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии., Т. XV. Одесса, 1886.
10. Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII. (Полтавской губернии). – Киев, 1884.
11. Див. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII вв. Киев, 1884; Мотыжинский архив. Акты Переяславського полка XVII – XVIII вв. Киев, 1890.
Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1, Киев, 1908; Т. II, Киев, 1910; Т. III, Киев, 1912; Т. IV, Киев, 1914; Т. V, в 5-ти вип. – Київ, 1996 – Вип. 1 (Упор. С.В. Шурляков); Київ, 1998 – Вип. 2 (Упор. В.В. Томазов); Київ – СПб, 2004. – Вип. 3-5 (Упор. В.В. Томазов).
12. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830.

13. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Москва, 1859, Ч. 1, 2;
Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко – 1727-1753. Киев, 1884.
14. Олександр Оглоблин. Люди Старої України. Мюнхен (Німеччина), 1959, – С. 14.
15. Див. Валерій Шевчук. Національна ідея в Україні. Київ, 2006, с. 142-143.

Розділ І

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ), Санкт-Петербург, 1830, т VIII, № 5324.
2. Месяц В.Д. История кодификации права на Украине в 1^й пол. XVIII в. Київ, 1963, с. 23.
3. Кистяковский А.Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием “Права, по которым судится малороссийский народ” Київ, 1879, с. 44-59.
4. ПСЗ, № 11317.
5. Кистяковский А.Ф. Назв. праця. – С. 54.
6. Соловьёв С.М. Сочинения.-кн. XI: История России с древнейших времён. Москва, 1993, Т. 221-22. – С. 127.
7. Сборник Русского исторического общества (далі – сб. РИО), – СПб, 1894, Т. XI, с. 427-428.
8. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII в. Москва, 1988, с. 181-182.
9. Соловьёв С.М. Назв. праця, с. 225.
10. Анисимов Е.В. Назв. праця, с. 184.
11. Ж. Русская старина. – 1874, т. 11, – С. 17.
12. Там само, с. 22.
13. Соловьёв С.М. Назв. праця. – Т. 21, с. 189.
14. Там само, с. 237.
15. Там само, с. 238.
16. Там само, с. 287-288.
17. Див. Николай Павленко. Вокруг трона. Москва, 1998, – С. 630.
18. Там само.

19. Бильбасов В.А. История Екатерины II. Берлин, 1900, т. II. – С. 329-330.
20. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Москва. 1859. – Ч. II, с. 154-185.
21. Див. Путро О.І. Сторінки політичної історії України XVIII ст. Київ, 2005, – С. 16.
22. Там само.
23. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 154, оп. 1, спр. 51, арк. 1.
24. Соловьев С.М. Назв. праця – Т. 23, с. 39; Анисимов Е.В. назв. праця, – С. 209.
25. Дневные записки Якова Марковича, с. 210.
26. Труды Киевской Духовной Академии. 1910, т. I, с. 118-119.
27. Національний музей історії України. Фонди. Твір М. Козачинського. “На преславный герб благородных господ Разумовских”. сс. 97, 98, 106.
28. Там само, с. 78.
29. Васильчиков А.А. Назв. праця, Санкт-Петербург, 1880, т. 1, с. 1-2.
30. Національний музей історії України. Фонди. Твір М. Козачинського, с. 100.
31. Там само, с. 112-113.
32. Там само, с. 114.
33. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском ун-те (далі – Чтения...) Москва, 1861, кн. 1, с. 150-151.
34. Труды Киевской Духовной Академии. 1910, т. I, с. 115-116.
35. Там само, с. 116-117.
36. Чтения... Москва, 1909, кн. 4. Смесъ, № 11, с. 11.
37. Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в её трёхвековой жизни и деятельности (1615-1915). Київ, 2003 (перевид. 1915 р.) с. 168.
38. Див. Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVIII в. Киев, 1880, с. 102-107.
39. Див. Титов Ф. Назв. праця, с. 171-172.
40. Там само, с. 172.
41. Труды Киевской Духовной Академии. 1910, т. I, с. 119.
42. Там само, с. 120.
43. Там само.

44. Центральний державний історичний архів в Києві (далі – ЦДАК України), ф. 711 (Київська Духовна Академія), оп. 3, спр. 4829, арк. 162, 163.
45. Там само, арк. 164-166.
46. Див. вид. “Осьмнадцятий век”. Кн. 2. Москва, 1869, – с. 115.
47. Анисимов Е.В. Назв. праця, с. 233.
48. Див. там само.
49. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. – Казань, 1914, с. 832-833.
50. Сб. РИО. – 1871, т. 6. – с. 13.
51. Див. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах. Київ, – 1990. – Т. 1. – С. 309-310.
52. Читання... Москва, 1863. – Кн. 3 – С. 156.
53. Васильчиков А.А. Назв. праця, т. 1. – С. 280-286.
54. Сб. РИО. – 1871, – Т. 6. – С. 398.
55. Николай Павленко Назв. праця, с. 630.
56. Сб. РИО. – т. 18. Санкт-Петербург, 1876. – С. 7, 27.
57. ПСЗ. – № 9758.
58. ЦДАК України, ф. 54 (2^{га} Малоросійська Колегія), оп. 3, спр. 1245, арк. 5, 6.
59. Там само, арк. 7.
60. Там само, арк. 8; також, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 10024, арк. 167.
61. Там само, ф. 51, оп. 3,спр. 10024, арк. 167.
62. Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 1245, арк. 8, 9.
63. Там само, арк. 9.
64. Там само, арк. 28.
65. Там само, арк. 29.
66. Там само, арк. 32.
67. Там само, арк. 164.
68. Там само, арк. 33-47; 53-61; 65-68; 70, 87-94; 96-98; 100, 102-112; 116-121; 123-127; 131, 132.
69. Там само, арк. 44.
70. Там само, арк. 164.
71. Там само, арк. 43.
72. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. Москва, 1847, с. 150.
73. Див. “Осьмнадцятий век”. С. 264, 501-502.

74. Фёдор Головкин. Двор и царствование Павла I. Портреты, воспоминания. Москва, 2003. – С. 192.
75. Головина В.Н. Мемуары. – в кн. Россия в мемуарах. История жизни благородной женщины. (Оригинал французскою мовою – О.П.) Москва, 1996. – С. 474.
76. Державний архів м. Києва. Ф. 16 (Київський університет), оп. 471, спр. 585, арк. 59.
77. Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ, 1990 (Репринтне відтворення видання Київ – Львів. – 1913 року). С. 412.
78. Див. “Осьмнадцатый век”, с. 398-401.
79. Вернадский Г.В. Русское масонство в царствование Екатерины II. Санкт-Петербург. 1999. – С. 342.
80. Див. История родов русского дворянства. кн. 2. Москва, 1991, – С. 57-58.
81. Див. Записки императрицы Екатерины II. Москва, 1990. – С. 81.
82. Фёдор Головкин. Назв. Праця, с. 192.
83. ЦДАК України, ф. 269 (Канцелярія гетьмана К. Розумовського), оп. 1, спр. 2, арк. 12-13.
84. Там само, спр. 4297, арк. 3.
85. РДАДА, Ф. 13 (“Справи про Україну”), оп. 1, спр. 52, арк. 4 зв.
86. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 4417, арк. 14-27 зв.
87. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 52, арк. 49-52 зв.
88. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 2, арк. 14.
89. Там само, арк. 21.
90. Там само, арк. 8-10.
91. Там само, спр. 4301, арк. 2, 8, 9, 10.
92. Там само, арк. 42.
93. Там само.
94. “Осьмнадцатый век”, кн. 2, с. 486.
95. Там само, с. 483.
96. Яков Маркович. Дневные записки...ч. II, с. 296.
97. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 547, арк. 1-3.
98. Яков Маркович. Назв. праця, с. 300-304.
99. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1481, арк. 5-7.
100. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII-XVIII вв. Київ, 1890, док. № 43, с. 68.
101. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1481, арк. 7.

102. Там само.
103. Лазаревский А. Описание старой Малоросии. Т. II, с. 251.
104. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Київ. – 1910, т. II, с. 49, 64.
105. Див. ж. “Киевская старина”, 1898, т. 10, с. 160-161.
106. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 4440, арк. 2, 3.
107. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ ІР). ф. X, спр. 3537, арк. 131.
108. Там само, ф. XIV, спр. 162, арк. 23.
109. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1481, арк. 109.
110. Там само, с. 80.
111. Там само, с. 89.
112. Там само, с. 21.
113. Там само, с. 21-26.
114. Там само, с. 27-28.
115. Там само, с. 111.
116. Там само.
117. Там само, спр. 4334, арк. 4.
118. Васильчиков А.А. Назв. праця, т. 1, с. 222.
119. НБУВ, ІР, ф. X, спр. 4472, арк. 6.
120. Васильчиков А.А. Назв. праця, с. 213.
121. НБУВ, ІР, ф. X, спр. 4472, арк. 8.
122. ПСЗ, № 9925.
123. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 784, арк. 2.
124. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 4334, арк. 11.
125. Яков Маркович. Названа праця, с. 343.
126. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1443, арк. 1^а-2.
127. Там само, с. 6.
128. Там само, с. 42.
129. Там само, с. 139-142.
130. Там само, с. 141.
131. Там само.
132. Там само, с. 142.
133. Там само, с. 150-153.
134. Там само.
135. Там само, с. 159.
136. Там само, с. 168.
137. Там само, с. 169.
138. Там само, с. 172-173.

139. Там само, с. 175.
140. Там само, с. 177, 200.
141. Там само, с. 177, 178, 200.
142. Там само, с. 182-183.
143. Там само, с. 182.
144. Там само, с. 193.
145. Там само.
146. Там само, с. 207-209.
147. Там само, с. 237-245, 249.
148. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 1786, арк. 2.
149. Там само, арк. 15.
150. Там само, арк. 24, 28.
151. Там само, арк. 3.
152. Там само, арк. 4.
153. Там само, арк. 6.
154. Там само, арк. 7.
155. Там само.
156. ПСЗ, № 10258.
157. РДАДА, ф. 248 (“Сенат”), оп. 40 (ч. I), спр. 2945, арк. 407.
158. Там само, арк. 408, 443-444; спр. 3135, арк. 85, 89.
159. Див. Записки Екатерины II, с. 80, 81, 410.
160. Анисимов Е.В. Назв. праця.
161. Див. Чтения..., Москва, 1909, кн. 2, сс. 5, 6, 21, 22 та ін. Ця переписка велася глибоко таємно і збереглася в копіях, бо на вимогу Катерини Вільямс повертав оригінали листів адресатці, однак попередньо знявши з них копії, що потім опинилися в архівах Англії.
162. Чтения... кн. 2, с. 49.
163. Там само, сс. 105, 119, 254, 273.
164. Записки Екатерины II, с. 80-81.
165. Записки Якоба Штелина об изящных искусствах в России. Москва, 1990, т. 1, с. 94.
166. Оглоблин Александр. Назв. праця, с. 275.
167. ЦДІАК України, ф. 983 (“Ханенки”), оп. 1, спр. 56, арк. 1, 2.
168. Там само, арк. 1-а.
169. Там само, арк. 4, 5.
170. Оглоблин Александр. Назв. праця, с. 277.
171. Черниговские губернские ведомости, 1852, №№ 33, 34, 37.
172. ЦДІАК України, ф. 983, оп. 1, спр. 79, арк. 3.

173. Там само, арк. 9.
174. Там само, арк. 13.
175. Там само, спр. 91, арк. 5.
176. Петро Кудрявцев. Освітні мандрівки вихованців Київської Академії за кордон у XVIII ст.: – Збірник історії і археології. Київ, 1926, № 1, с. 288.
177. Там само.
178. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. Київ, 1856, ч. II, с. 127; див. також, З.І. Хижняк, В.К. Маньковський. Історія Києво-Могилянської академії. Київ, 2003, с. 167.
179. Петро Кудрявцев. Назв. праця, с. 290.
180. Там само, с. 289.
181. Там само.
182. Там само.
183. Там само, с. 288.
184. Там само, с. 290.
185. Хижняк З.І., Маньковський В.К. Назв. праця, с. 169.
186. Петро Кудрявцев. Назв. праця. С. 294.
187. Чтения..., кн. 2, Москва, 1863, с. 67-68.
188. Лев Миловидов. Проекти вищої школи на Чернігівщині. Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва. Зб. 1, Київ, 1930, с. 76-78.
189. Там само, с. 75.
190. “Киевская старина”, 1883, № 6, с. 343-345.
191. Чтения..., Москва, 1866, кн.. 4, с. 110, 111.
192. Там само, с. 106.
193. Там само, с. 95.
194. Бильбасов В.А. История Екатерины Второй. Лондон, 1895, т. 2, с. 19.
195. Бильбасов В.А. Назв. праця, – Берлин. 1900, т. 2, с. 11.
196. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. Киев, 1903, – т. III. – С. 207; Васильчиков А.А. Назв. праця, т. 1, – с. 191, 293.
197. Ж. “Русский архив”, – 1879, – № 3, с. 368-369.
198. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 3814, арк. 1-5.
199. Там само, арк. 4.
200. Там само, арк. 3.
201. Там само, арк. 4, 5.
202. Там само, арк. 6, 7.

203. Там само, арк. 10.
204. Бильбасов В.А. Назв. праця, с. 281.
205. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19649, арк. 1-а-91 (Підрахунки наші – О.П.).
206. Там само, ф. 54, оп. 1, спр. 3520, арк. 4.
207. Там само.
208. Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 17715, арк. 3.
209. Там само.
210. Там само, арк. 12.
211. Там само, арк. 77-82.
212. Там само, арк. 17 зв., 18.
213. Там само.
214. Там само.
215. Там само, арк. 12.
216. Там само, арк. 99-103, 110, 111.
217. Там само, ф. 51, оп. 1, спр. 3781, арк. 2.
218. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 188, арк. 2, 3.
219. Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 17715, арк. 77-82.
220. Там само, арк. 78-79.
221. Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 4021, арк. 1-а.
222. Там само, арк. 2.
223. Там само, арк. 3.
224. Там само, арк. 11.
225. Там само.
226. Там само, ф. 54, оп. 2, спр. 441, арк. 5.
227. Див. “Киевская старина”, 1883, № 6, сс. 317-345.
228. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19155, арк. 1-16.
229. Там само, арк. 3.
230. Там само.
231. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 58, арк. 3.
232. Див. Струкевич О.К. Ліквідація політичної автономії України – в кн. Українська козацька держава, Черкаси, – 1992, с. 63, 64; також, Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. Київ, 1997, с. 291.
233. Див. Шевчук Валерій. Муза Роксоланська. кн. 2, – Київ, 2005, с. 538-543.
234. Сб. РИО, т. 22, СПб, 1878, – с. 247-248.
235. “Русский архив”, – 1863, – с. 184-185.
236. Бильбасов В.А. Назв. праця, – С. 331.

237. Там само, – с. 343-344.
238. Там само, – с. 346-347.
239. Там само, – с. 325.
240. Див. Записки княгини Е.Р. Дашковой. Москва. 1990 (Репринтне відтворення видання, 1859 (Лондон)) – С. 92-93.
241. Вернадский Г.В. Назв. праця, – С. 40.
242. Див. Бильбасов В.А. Назв. праця, – С. 354.
243. Див. Николай Костомаров. Руина. Москва, 1995. – С. 737-798 (Мазепинцы). – сучасне відтворення видання. – Санкт-Петербург. 1903-1906 рр.
244. РДАДА, – ф. 13, оп. 1. – спр. 45, – арк. 7-10 зв.
245. Там само, арк. 75-77.
246. Там само, арк. 161-163, 170-171.
247. Там само, арк. 164-164 зв.
248. Там само, арк. 166-166 зв.
249. НБУВ ІР, ф. XIV, 162, арк. 25.
250. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 45, – арк. 173-173 зв.
251. Там само, арк. 176-186 зв.
252. НБУВ ІР, ф. XIV, 162, арк. 27.
253. Там само.
254. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і доля, Мюнхен, 1956, – С. 41, 50, 62, 70.
255. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763). – ж. Киевская старина. – 1886, – № 2, с. 334-335.
256. Різниченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України; Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповіді. Передмова, примітки, текстологічна підготовка В.О. Шевчука. Київ, – 1996. – С. 12, 19, 97, 98, 265, 294.
257. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 45, – арк. 78-81.
258. Там само, арк. 110-111 зв.
259. Там само, арк. 113-113 зв.
260. Ж. “Киевская старина”, – 1882, – IV, – С. 108-118.
261. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 45, – арк. 116-119.
262. Там само, арк. 130-130 зв.
263. Там само, арк. 131-131 зв.
264. Архив князя Воронцова. кн. 4. Москва. – 1872 – С. 382-383.
265. Там само.
266. Там само, с. 431-432.
267. Бильбасов В.А. Назв. праця, с. 390.

268. Там само, с. 381.
269. “Русский архив”, – 1871, – № 6-12, – С. 679, 681.
270. Бильбасов В.А. Назв. праця, с. 539.
271. Там само.
272. Чтения..., Москва, 1866, кн. 1, – С. 183-185.
273. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 4150, арк. 1-5.
274. Там само, арк. 2.
275. Там само, арк. 4, 5.
276. Бильбасов В.А. Назв. праця, с. 390.
277. Там само, с. 542.
278. Брикнер А. История Екатерины Второй. В 2-х томах. – Москва, 1991, – Т. 1. – С. 167 (Репринтне відтворення. Санкт-Петербург, 1885).
279. Древняя и новая Россия: Исторический сборник. – Санкт-Петербург, 1875. – № 5. – С. 98.
280. Бильбасов В.А. Назв. праця, с. 393-394.
281. Там само, с. 394-396; Соловьёв С.М. Назв. праця, тт. 25-26. Москва, 1994, – С. 309.
282. Соловьёв С.М. Назв. праця, – С. 309.
283. Чтения..., Москва, 1858, кн. 1, – С. 104.

Розділ II

284. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 6304. – арк. 287-288.
285. Маркевич Н. История Малороссии. – Ч. II. – С. 586; Ч. V. – С. 108.
286. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 6304. – арк. 288.
287. Шафонский А.Ф. Назв. праця, – С. 124-125.
288. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 58451. – арк. 1.
289. Шафонский А. Назв. праця. – С. 124-125, також НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 58451.
290. ПСЗ. – № 12277.
291. Бантыш-Каменский Д. Назв. праця, – С. 460.
292. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. III. – С. 1.
293. Там само. – Т. II – С. 532.
294. Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права (далі – Праці комісії...) – К. 1926. – Вип. 2. – С. 172-175.
295. Там само, с. 172.

296. Там само, с. 172-175.
297. Там само, с. 172.
298. Экстракт из указов, инструкций и учреждений 1786 года. – Чернигов, 1902. – С. 246-247.
299. Бантыш-Каменский Д. Назв. Праця. – Ч. III. – С. 454.
300. Мотыжинский архив. – № 41. – С. 56-57.
301. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 679.
302. Модзалевский В. Назв. праця. – Т. IV. – С. 376.
303. Праці комісії... – Вип. 8. – С. 203.
304. Модзалевский В. Назв. праця. – Т. I. – С. 163; Т. II. – С. 43; Т. IV. – с. 666: НБУВ ІР. – ф. II. – спр. 16840. – арк. 4.
305. ПСЗ. – № 12277.
306. Шафонський А. Назв. праця. – С. 109.
307. Бантыш-Каменский Д. Назв. праця. – Т. III. – С. 456.
308. Васильчиков А.А. Назв. праця, т. 1, – С. 150.
309. Праці комісії... – Вип. 8. – С. 211.
310. Там само, С. 215.
311. НБУВ ІР. – ф. II. – спр. 16680. – арк. 3.
312. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка. – С. 479, 480, 487, 505.
313. ПСЗ. – № 12277.
314. Бантыш-Каменский Д. Назв. праця. – Т. III. – С. 454.
315. Васильчиков А.А. Назв. праця, – С. 150.
316. НБУВ ІР. – ф. II. – спр. 55322. – арк. 159.
317. Там само.
318. Праці комісії... – Вип. 8. – С. 329.
319. Там само. – С. 226.
320. Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 467.
321. Васильчиков А.А. Назв. праця. – С. 161.
322. Модзалевский В. Назв. праця. – Т. III. – С. 698.
323. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права // Киевская старина. – 1888. – № 10. – С. 51.
324. Праці комісії... – Вип. 8. – С. 226.
325. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. – Т. II. – С. 22.
326. Там само. – Т. I. – С. 63.
327. Там само.
328. Там само. – Т. III. – С. 62.
329. Модзалевский В. Назв. праця. – Т. III. – С. 518.

330. Там само.
331. Лазаревський А. Назв. праця. – Т. I. – С. 59; НБУВ ІР. – ф. I – спр. 58172. – арк. 155, 157.
332. Лазаревський А. Назв. праця. – Т. I. – С. 63.
333. Там само.
334. Там само. – Т. III. – С. 54.
335. Там само. – Т. I. – С. 55.
336. Там само.
337. Модзалевський В. Назв. праця. – Т. I. – С. 43-44.
338. Модзалевський В. Назв. праця. – Т. I. – С. 43, 92; Т. II. – С. 103; Т. III. – С. 311, 538; Т. IV. – С. 230, 231; Див. також: Лазаревський А. Назв. праця. – Т. III. – С. 5.
339. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 253.
340. Шафонський А. Назв. праця. – Ч. I. – С. 114.
341. Бантыш-Каменський Д. Назв. праця. – Ч. III. – С. 486.
342. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С. 81.
343. Див.: Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. – Ч. II / Праці комісії... – Вип. 8. – С. 147.
344. Там само.
345. Модзалевський В. Назв. праця. – Т. IV. – С. 681-682.
346. Там само.
347. Сулимовський архив. – № 165. – С. 245-247.
348. Модзалевський В. Назв. праця. – Т. IV. – С. 716-717.
349. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. – Т. 3. – С. 59.
350. Там само.
351. НБУВ ІР. – ф. I. – спр. 58232. – арк. 275.
352. Там само. – ф. I. – спр. 55453. – арк. 2.
353. Лазаревський А. Назв. праця. – Т. I. – С. 82.
354. Шафонський А. Назв. праця. – С. 116.
355. Модзалевський В. Назв. праця. – Т. I. – С. 428; Т. II. – С. 498.
356. Там само. Т. IV. – С. 416.
357. Модзалевський В. Назв. праця. – Т. I. – С. 35.
358. Лазаревський А. Назв. праця. – Т. I. – С. 102.
359. Дядиченко В.І. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 233.

360. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 67.
361. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 58232. – арк. 277-278; Там само. – спр. 59060. – арк. 350.
362. Там само. – ф. І. – спр. 55453. – арк. 7.
363. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. II. – С. 46.
364. Модзалевский В. Назв. праця. – Т. I. – С. 1-2.
365. Шафонский А. Назв. праця. – С. 117.
366. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII ст. Сотники // “Русский архив”. – 1873. – № 3, с. 384.
367. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. II. – С. 345.
368. Там само. – Т. III. – С. 277-278.
369. Там само. – Т. I. – С. 235, 237.
370. Там само. – Т. II. – С. 101, 104.
371. Там само. – Т. III. – С. 304, 312.
372. Модзалевский В. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Черноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда / Лохвицкий исторический сборник. – 1906. – С. 262, 337.
373. Там само. – С. 342, 361.
374. Там само. – С. 386, 401.
375. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. III. – С. 199, 202.
376. Там само. – Т. II. – С. 107-109.
377. Модзалевский В. Очерки по истории сотен... – С. 342, 360, 361.
378. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. II. – С. 141.
379. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 58232. – арк. 279-282.
380. Там само. – спр. 55453. – арк. 7-14.
381. Лазаревський А. Описание старой Малороссии. – Т. II. – С. 158, 159, 345; Там само. – Т. III. – С. 137, 240, 272, 273, 312; Також, Модзалевский В. Очерки по истории сотен... – С. 337, 362.
382. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 58232. – арк. 279-282.
383. Там само. – спр. 55453. – арк. 7-14.
384. Модзалевский В. Очерки по истории сотен... – С. 336.
385. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. IV. – С. 778.
386. Там само. – С. 797.
387. Шафонский А. Назв. праця. – С. 120.
388. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 58453. – арк. 28-32.

389. Там само. – спр. 61430. – арк. 7.
390. Там само. – спр. 60436. – арк. 345.
391. Там само. – арк. 351.
392. Там само. – арк. 350, 353.
393. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 502, арк. 87-105.
394. Там само. оп. 3, спр. 19649, арк. 1-а – 91.
395. Там само. оп. 1, спр. 502, арк. 5-7, 57-67.
396. РДАДА. – ф. 13. – оп. 1. – спр. 55. – арк. 1-4, 19, 33-38, 46-48.
397. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 70.
398. ЦДІАК України, ф. 108 (Чернігівська полкова канцелярія), оп. 1, спр. 658, арк. 1, 1-а.
399. Там само.
400. Там само. – арк. 1-а.
401. Там само. – арк. 54.
402. Там само. – арк. 84.
403. Там само. – арк. 54.
404. Там само. – арк. 2.
405. Там само.
406. Там само.
407. Там само. – арк. 3.
408. Там само. – арк. 3, 23.
409. ПСЗ. – № 15769.
410. Там само. – № 16117.
411. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 3559, арк. 2, 3.
412. Там само. – ф. 229, оп. 1, спр. 2353, арк. 2, 3.
413. Там само. – спр. 2578. – арк. 2, 3.
414. Там само. – спр. 2956. – арк. 8.
415. Державна публічна бібліотека РФ. Відділ рукописів. – ф. 159 (збірка Маркевича). – спр. 3146. – арк. 1, 2.
416. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 2780, арк. 1, 2.
417. Там само. – спр. 3139. – арк. 2-37.
418. Там само. – спр. 3478. – арк. 1, 2.
419. Там само. – спр. 3875. – арк. 2-44.
420. Там само. – спр. 2065. – арк. 2.
421. Там само. – спр. 2296. – арк. 2.
422. Там само. – ф. 64 (Сотенні канцелярії Лівобережної України). Оп. 1. – спр. 1101. – арк. 1.
423. Там само. – ф. 269. – Оп. 1. – спр. 2353. – арк. 3.
424. Там само. – спр. 2497. – арк. 10.

425. Там само. – спр. 2146. – арк. 4.
426. Там само. – ф. 98 (Лубенська полкова канцелярія), оп. 1, спр. 47, арк. 1-9.
427. Там само. – ф. 269. – Оп. 1. – спр. 2947. – арк. 1.
428. Там само.
429. Там само. – арк. 5-8.
430. Там само. – спр. 2473. – арк. 2-4.
431. Там само. –спр. 2090. – арк. 2.
432. Там само. –спр. 2953. – арк. 2, 3.
433. Там само. – ф. 54. – Оп. 3. – спр. 9320. – арк. 2-57; спр. 9929. – арк. 23, 83, 92, 94.
434. Там само. – ф. 269. – Оп. 1. – спр. 326. – арк. 3.
435. Там само. – ф. 54. – Оп. 3. – спр. 11223. – арк. 3.
436. Там само. – спр. 9929. – арк. 101, 103, 104, 106.
437. Там само. – ф. 269. – Оп. 1. – спр. 2700. – арк. 10.
438. Там само. – ф. 54. – Оп. 3. – спр. 11223. – арк. 7.
439. Там само. – ф. 269. – Оп. 1. – спр. 1779. – арк. 12.
440. Там само. – ф. 51. – Оп. 1. – спр. 1703. – арк. 2-4.
441. Там само. – спр. 1700. – арк. 1, 3, 5.
442. Там само. – спр. 1846. – арк. 2-4; спр. 1849. – арк. 2, 3.
443. Там само. –спр. 1200. – арк. 2, 3.
444. Там само. – ф. 54. – Оп. 3. – спр. 1918. – арк. 2.
445. Там само. – ф. 51. – Оп. 3. – спр. 1918. – арк. 2.
446. Там само. – ф. 763 (Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайского). – Оп. 1. – спр. 397. – арк. 17.
447. Читання... – кн. 2. – М., 1861. – С. 63.
448. Два документа о состоянии малороссийского козачества в пол. XVIII ст. // Киевская старина. – 1882. – Т. 6. – С. 128-130.
449. ПСЗ. – № 13217.
450. Стороженко Н. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. – С. 5.
451. Доклад Румянцева Екатерине II 1781 г. // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – С. 698.
452. ПСЗ. – № 15265.
453. Там само. – № 15769.
454. Там само. – №№ 15724, 15769.
455. Там само. – № 15928.
456. Стороженко Н. Назв. праця. – С. 14.

457. ПСЗ. – №№ 16784, 16785.
 458. Стороженко Н. Назв. праця. – С. 15.
 459. ПСЗ. – №№ 17200, 17244, 17566.
 460. Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПб, 1862. – Вып. XXXIII. – С. XVIII.

Розділ III

461. Див. ЦДАК України, ф. 57 (Румянцевський опис 1765-1769 рр.), оп. 1.
 462. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений Малороссии. Чернігів, 1870, – С. 67.
 463. ЦДАК України, ф. 193 (Київське намісницьке правління), оп. 1, спр. 777, арк. 19.
 464. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения Полтавской губернии в XVIII в. Отдел: Казачьи владения. Золотошский уезд. Вып. 1. Табл. 1-30. – Київ, 1883; Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславського полка по Румянцевской описи. – Полтава, 1915; Родакова Е.П. О ревизиях в Малороссии в XVIII в. – Москва, 1901; Филимонов Е.С. Румянцевская Генеральная опись Сурожского уезда Вятка, 1888; Семяновский А.С. Городницкий уезд. – Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии. – Т. 14, – Одесса, 1885; Червинский П.П. Кролевецкий уезд. Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии. Т. 15. – Одесса, 1887.
 465. НБУВ ІР. – ф. І. – спр. 63324. – арк. 2.
 466. Там само. – арк. 3.
 467. Там само.
 468. Там само.
 469. ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 352, арк. 32-46, 52-59, 62, 69, 75-77, 111, 117; спр. 353, арк. 23, 74, 75, 78, 84; спр. 354, арк. 2, 6, 13, 14; спр. 356, арк. 152; спр. 358, арк. 10-12; спр. 360, арк. 83-87; спр. 151, арк. 65, 222; спр. 142, арк. 496, 669, 721, 722; спр. 150, арк. 290, 298; спр. 368, арк. 43, 64, 66; спр. 370, арк. 256; спр. 61, арк. 9, 1005-1008; спр. 62, арк. 802, 803, 810, 814, 819, 886, 889, 890, 935.
 470. Там само. – спр. 359. – арк. 143; спр. 360, арк. 82-84, 86-89; спр. 142, арк. 494, 496-498, 512, 513, 517, 544, 718, 719, 721 та ін.

471. Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель. Київ, 1884, – №№ 23, 26, 27, 34, 35, 37, 38, 43, 44, 49, 51-53, 58, 62-65.
472. Рклицкий М.В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи (Стат: ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г. – Полтава, 1910. – С. 59).
473. ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 142, арк. 495, 500, 513, 517, 545, 572, 671, 722; спр. 358, арк. 5, 11, 13, 14; спр. 359, арк. 144; спр. 360, срк. 81, 83, 85 та ін.
474. Там само. – спр. 270. – арк. 39.
475. Там само. – спр. 106. – арк. 134.
476. Зб. “Казаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи”. Полтава, 1914, ч. II, с. 827.
477. Див. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Київ, 1888, Т. 1, с. 106-109.
478. Там само, т. II, Київ, 1893, – С. 48.
479. Див. Шафонский А. Назв. праця, с. 32, 345, 365, 383.
480. Див. “Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781)”. Київ, 1931, – С. 18, 21, 163.
481. ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 108, арк. 110-117.
482. Там само, арк. 45-47.
483. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства за 1909 г. – Полтава, 1910, – С. 188.
484. Там само, с. 189.
485. Див. ЦДАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 3151, арк. 17-18; РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 56, арк. 41-42.
486. Див. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 56, арк. 42.
487. Див. ЦДАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 114, арк. 1, 2, 4, 11, 13, 17, 18, 21; ф. 51, оп. 1, спр. 2750, арк. 1-3; спр. 1537-а, арк. 3, ф. 269, оп. 1, спр. 2959, арк. 3, 11 та ін.
488. Там само. – ф. 51. – оп. 1. – спр. 713. – арк. 1, 3.
489. Там само. – ф. 54. – оп. 2. – спр. 4. – арк. 4, 8, 10, 13, 15, 19, 21, 24, 27, 28.
490. Труды Черниговской губернской архивной комиссии вып. 2^й, – Чернигов, 1898, с. 54-63.
491. ЦДАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 3008, арк. 1.
492. Там само.
493. Там само, арк. 2.
494. Там само, спр. 2582, арк. 2.

495. Там само.
496. Там само, спр. 9782, арк. 2, 3.
497. НБУВ ІР, ф. 1, спр. 57941, арк. 1.
498. Там само.
499. ЦДІАК України, ф. 193 (Київське намісницьке правління), оп. 2, спр. 182, арк. 7, 8.
500. Там само, ф. 57, оп. 1, спр. 115, арк. 619-624, 631-637.
501. Там само.
502. “Козаки Полтавского полка...”, ч. 2, с. 827.
503. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 142, арк. 493-722.
504. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Т. 10 – Полтава, 1910, – С. 63.
505. ЦДІАК України, ф. 206 (Новгород-Сіверське намісницьке правління), оп. 3, спр. 4966, арк. 2-28.
506. “Козаки Полтавского полка...”, ч. 2, с. 830-833.
507. Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 році (Науковий збірник за рік 1924). – Т. 19. – С. 101, 124, 125.
508. Там само.
509. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. 15 (Дополнение). – Одеса, 1887, – С. 280-285.
510. РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 34, арк. 34-39 зв.
511. Там само, арк. 42-54 зв.
512. Там само, спр. 22, арк. 235-235 зв.
513. Там само, спр. 57, арк. 48.
514. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства в 2^й пол. XVIII в. Київ, 1988, – С. 10-14.
515. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 4451, арк. 17.
516. Див. там само, ф. 57, оп. 1, спр. 142, арк. 723-811.
517. Там само, спр. 318, арк. 220, 221, 239.
518. Там само, спр. 242, арк. 190, 196, 198, 200.
519. Там само, арк. 31-63.
520. Там само, спр. 421, арк. 200, 201.
521. Там само, спр. 64, арк. 532, 543, 544.
522. Там само, спр. 318, арк. 171.
523. Там само, спр. 321, арк. 172.
524. Там само, спр. 324, арк. 51-79.

525. Там само, спр. 360, арк. 3, 5-8, 11, 12, 15; спр. 422, арк. 5; спр. 358, арк. 242.
526. Там само, спр. 367, арк. 3-63, 228-257; спр. 414, арк. 146, 193; спр. 32, арк. 114-116, 118-130, 1339, 1340; спр. 406, арк. 1-62; спр. 361, арк. 161-167; спр. 363, арк. 275-284.
527. Там само, спр. 147, арк. 86-112.
528. Там само, арк. 336-386.
529. Там само, спр. 318, арк. 222.
530. Там само, спр. 32, арк. 331; спр. 142, арк. 810.
531. Там само, спр. 44, арк. 259, 260.
532. Там само, спр. 321, арк. 33, 34, 130, 172; спр. 318, арк. 171, 239 та ін.
533. Див. Шафонский А. Назв. праця, сс. 19, 405, 439, 560, 615 та ін.
534. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України, XVIII ст. Львів, 1971, – С. 56.
535. ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 39, арк. 164; спр. 44, арк. 231; спр. 42, арк. 746; спр. 51, арк. 6; спр. 64, арк. 454, 544; спр. 69, арк. 870, 884; спр. 358, арк. 243, 252; спр. 359, арк. 152; спр. 316, арк. 312; спр. 421, арк. 201; спр. 422, арк. 3; спр. 242, арк. 375; спр. 439, арк. 2 та ін.
536. Киевская старина, 1893, № 4, С. 30-32.
537. ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 358, арк. 243, 250, 251; спр. 364, арк. 13, 14; спр. 421, арк. 202; спр. 61, арк. 2, 9, 1005; спр. 64, арк. 447-454, 544-547, 549; спр. 39, арк. 159; спр. 69, арк. 878-884; спр. 359, арк. 118, 121, 150-152; спр. 408, арк. 208; спр. 406, арк. 2; спр. 361, арк. 307-312, 351; спр. 44, арк. 230, 231; спр. 366, арк. 71; спр. 42, арк. 745, 746; спр. 169, арк. 205.
538. Там само, спр. 358, арк. 244; спр. 367, арк. 99.
539. Киевская старина, 1893, № 4, с. 30-32.
540. Шафонский А. Назв. праця, с. 533.
541. НБУВ ІР, ф. Х, спр. 3537, арк. 87.
542. Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во 2^й пол. XVIII в. Москва, 1957, с. 183, 186.
543. ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 359, арк. 119; спр. 361, арк. 313; спр. 406, арк. 2; спр. 64, арк. 547.
544. Там само, спр. 142, арк. 669.
545. Там само, спр. 61, арк. 7, 9, 12, 13, 1036-1039; спр. 142, арк. 670.

546. Там само, спр. 359, арк. 152; спр. 414, арк. 192; спр. 406, арк. 3; спр. 64, арк. 449, 480, 547, 548.
547. Пономарьов О.М. Назв. праця, с. 56, 74.
548. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 358, арк. 243, 251; спр. 359, арк. 119.
549. Там само, спр. 64, арк. 448; спр. 147, арк. 8.
550. Там само, спр. 69, арк. 867; спр. 53, арк. 47.
551. НБУВ ІР, ф. Х, спр. 4477, арк. 88-89.
552. Там само.
553. Компан О.С. Міста України в 2^й пол. XVII ст. Київ, 1963, – С. 146.
554. Сб. РИО, т. 10, СПб, 1872, с. 9.
555. Там само, с. 10.
556. Там само.
557. Там само.
558. Лазаревский А. Назв. праця, т. 2, сс. 128, 159, 213, 294, 346, 382, 502; т. 1, – СС. 229, 250, 268, 303, 352, 426, 432, 433; т. 3, – СС. 155-161, 202, 225, 245, 292, 332-337, 362, 382.
559. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 51, арк. 4-236.
560. Там само, спр. 418, арк. 134, 449, 478, 522, 542, 601.
561. Там само, спр. 44, арк. 230-346.
562. Там само, спр. 341, арк. 2-265.
563. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – 1^{ої} пол. XIX ст. – Український історичний журнал, – 1959, № 5, с. 44-48.
564. Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во 2й пол. XVIII в. – Вопросы генезиса капитализма в России. – Ленинград, 1960, с. 161.

Розділ IV

565. Биографический очерк графа Владимира Григорьевича Орлова. Санкт-Петербург. 1878, – Т. 1. – С. 85-87.
566. Див. Борщак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. Мюнхен, 1957, – С. 34-36.
567. Там само, с. 36.
568. Див. Древняя и новая Россия. № 7, с. 243-266 СПб, 1875. Також, Кравцевич-Рожнецкий. Амбасадор казацкого народа. Київ, 2004, – СС. 255-258.

569. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ, – 1998, – С. 456.
570. Там само.
571. Борщак І. Назв. праця, с. 36.
572. ж. “Сіверянський літопис”, 1995, № 3, сс. 108-109.
573. Там само, с. 105.
574. Там само, с. 106-107.
575. Там само, с. 110.

І Л Ю С Т Р А Ц І Ї П О Д А Ю Т Ь С Я З А В И Д А Н Н Я М И :

1. Україна – козацька держава. Київ.: Емма, 2004.
2. Розумовська М.А. Розумовські. Кельн – Веймар – Відень – 1998. (німецькою мовою).
3. Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском ун-те. кн. 1-я. Москва, 1909.

І М Е Н Н И Й П О К А Ж Ч И К

- Ададуров В. 44
Адасовський П. 141
Азжа-мурза 117
Андрієвський І. 153
Андріяка Яків Васильович
199, 201, 202
Анісімов Є.В. 35, 70
Анна Іоанівна 16, 21, 28, 32
Анна Леопольдовна 16, 18, 19,
21
Анна Петрівна 16, 18, 29
Антоній 25, 28
Апанович Олена 7, 140
Апостол Данило Павлович 6,
14, 24, 42, 95, 148
Апостол Данило Петрович 23,
118, 134
Апостоли 58
Апостол Петро 14, 60, 62, 138
Апраксін Ф. 66, 73
Аскоченський В. 79
Астаріта Дженаро 198
- Байрак 117, 119
Бакуринський С. 140
Бантиш-Каменський Д. 6, 138
Барановський Андрій 31
Бартоліані 56, 57
Баскаков Степан 49
Безбородьки 186
Безбородько Андрій 38, 54, 59,
132, 139, 153
Безбородько Олександр 137
Белогруд О.Є. 203
Бенуа 113
Бергер 19
Березовський Максим 33
- Бернарді 73
Бестужева (Головкіна) 20
Бестужев-Рюмін О.П. 73, 74,
77, 115, 118, 122, 148
Бетховен 206
Бібіков 174
Бірон 18, 125
Бобринський О.Г. 35
Богаєвський М. 142
Борсук Аким 136
Борсук З. 153
Борщак І. 119
Ботта-Адорно, Ботта 19, 20
Брюховецький Іван 6
Будлянський Михайло 91, 92
Булах А. 187
Бутенко П. 180
Бутурлін О.П. 22, 139, 156
- Валькевичі 58
Валькевич П. 48, 58, 107, 118,
132
Василенко Ф. 174
Васильєв Антон 118
Васильєв Іван 77
Васильєв Степан 63
Васильчиков Олександр 6, 34,
35, 207
Веймарн Ганс 126, 128
Вейсбах Ян Леонард 147
Великий Панько 64
Венероні 56, 57
Вербило Л. 180
Вернадський В.І. 204, 207
Вернадський Г.В. 112
Вешняков 113
Вишневський Федір 31

- Власьєв 110, 111, 126, 129
 Воєйков 107
 Война Федір 52
 Войнаровська (Мирович) 114
 Войнаровський Андрій 114
 Войнаровський Станіслав 114
 Вольтер 74, 196
 Воронцова А.К. 93
 Воронцова Єлизавета 90
 Воронцов М.І. 15, 34, 35, 57, 68, 115, 122, 123, 197
 Вяземський О. 125, 127, 128, 129
- Гайдн 206
 Галагани 58
 Галецький 59
 Гамалея Іван 39
 Гегела Андрій 61
 Гедвіга Софія 17
 Гендриков І.С. 37, 38, 39, 40
 Герострат 202
 Глебов 62, 64, 65, 121
 Голеневський Іван 31
 Голий Федір 177
 Голіцин А. 110
 Гловачевський Кирило 31
 Головачевський Петро 159
 Головіна В. 44
 Головкін М. 18
 Головкін Федір 43, 45
 Головня Гаврило 31
 Гордєєв Купріян 174
 Горленко Д. 23
 Горленко Яким 38, 40, 48
 Горобець Віктор 7
 Грабянка Григорій 197
 Гренвіль Г. 89
 Грива В. 141
- Григорович-Барський І. 208
 Гроїцький В. 14
 Громико М.М. 22
 Грос 117
 Грушевський Михайло 6, 44
 Губчиць Василь 146
 Гудович Андрій 90, 192
 Гудович Василь 37, 49, 62, 108
 Гудовичі 186
 Гулак-Артемівський С. 198
 Гуржій Олександр 6, 7
- Данилович Іван 64
 Дараган Віра Григоріївна 178, 208
 Дарагани (Дараганови) 35, 208
 Дараган Юхим 135, 208
 Дашкова Катерина 88, 89, 90, 112
 Демчиха В. 180
 Державін Гавриїл 90, 129
 Дівович (Дзєвович) Семен 105, 106, 108
 Дільтей Г. 85
 Дневада Іван 64
 Довгалевський М. 11
 Долгорукий В. 18, 32, 33
 Дорошенко Дмитро 6
 Дубина І. 178
 Дубина Федір 26
 Дублянський Олександр 108, 180
 Дубянський Федір 28, 32, 33, 90
 Дубянські Захар та Михайло 90
 Дунін-Борковський Андрій 76
 Дунін-Борковський Василь 178, 183

- Дунін-Борковський Яків 76
 Духовський І. 33
 Дядиченко В.А. 140, 191
- Ейлер 45
 Емме 128
 Еон (д'Еон) 197
 Ернст Ф.Л. 202
- Єлагін І.П. 73
 Єлизавета Петрівна (Єлизавета)
 10, 15-24, 27-36, 40, 44-46, 59,
 61, 65, 66, 68-70, 73, 77, 84, 87,
 90, 110, 116-123, 135, 194, 197
 Єфименко Олександра 6
- Жила О. 143
 Жоравка Іван 39, 133, 188
 Жоравки 58
 Журківський Петро 31
 Журмани 58
 Журман Ілько 39, 60, 180
- Заборовський Рафаїл 28, 30
 Завадовський Петро 136, 186
 Завадовський Яків 136
 Завадовські 186
 Заветовський Ф. 33
 Загряжська-Розумовська
 Наталія Кирилівна 205
 Закревський О. 131
 Запара Іван 64
 Звеногородський 118, 119
 Зубарєв Іван (Васильович) 21,
 22
- Іваненко Григорій 108, 183
 Іван (Іоан) Антонович 15-22,
 91, 110, 111, 124, 125, 129
- Іван (Іоан) Олексійович 16
 Івашкін Петро 18
 Ігнатович Яким 63
 Іловайський 202
 Ільченко А. 178
- Кабан А. 168
 Калениченко Логвин 178
 Калнишевський Петро 149
 Камерон Ч. 203
 Кандид 196
 Кант Емануїл 79
 Капніст Василь 117-119, 132
 Карл VI 36
 Карл XII 17
 Карлсон 113
 Карнович Степан 136
 Карпека Антон 103
 Катенський І. 33
 Катерина I (Скавронська Марта)
 16, 19, 29
 Катерина II (Софія Анхальт-
 Цербтська, Катерина
 Олексіївна) 24, 32, 34, 35, 40,
 41, 45, 69-75, 82, 85-93, 107-112,
 122, 124-129, 160, 181, 191-193,
 195, 196, 198
 Квасов Андрій 53, 55, 208
 Кедровський 106
 Кейт Роберт 89
 Кириченко П. 177
 Кисіль Яків 139, 156
 Клепець Г. 174
 Коваленко Олександр 7
 Когут Зенон 7, 8
 Козачинський Михайло 11, 25
 Козицький 46
 Колесничевський Ілько 54
 Коломійці (Яків і Семен) 159

- Конашевич-Сагайдачний Петро 85
 Кореневський Григорій 54
 Корнієвич-Огронович І. 143
 Коробка Іван 178
 Корф Микола 17, 113, 114
 Косташ М. 178
 Костомаров М.І. 112, 119
 Костюрін 62-64, 67, 118, 120, 154
 Котельников 46
 Кочубеї 58
 Кочубей Семен 56, 59, 62, 63, 65, 92, 131
 Красильников 46
 Красон С. 168
 Крашенников 46
 Кречетников М. 147
 Крижановський Костянтин 79
 Криштофовичі (Іван, Тимофій, Пилип) 143
 Крупницький Борис 6, 119
 Кулябка Сильвестр 29
 Кулябко Іван 76, 107
 Кушнір Іван 174
- Лазаревський Олександр 6, 10, 140, 193
 Ланчинський Людовик 19
 Левенвольде Р.-Г. 18
 Левицькі (Опанас і Леонтій) 159
 Ле Клерк Ніколя-Гавриїл 197, 198
 Леонтъєв 117, 118
 Леонтъєв Микола 64
 Лесток Йоган-Герман 15
 Лизогуб Я. 14, 37, 131, 147
 Лисенко Василь 42, 48
- Лисенко Микола Віталійович 198
 Лисенко Федір 147
 Литвиненко Йосип 61
 Лірія 32
 Ломиковський Павло 52
 Ломоносов Михайло 46, 75
 Лопухін Іван 18, 19
 Лопухіна Євдокія 18
 Лопухіни 18, 19
 Лукін 157
 Лук'яненко Олексій 177
 Луцик І. 178
 Лучицький І.В. 8, 167
 Любистков (Любисток) Григорій Михайлович (Грицько) 33
 Людовик XV 197
 Лягарп 196
 Ляшков Григорій 55, 56
- Мазепа Іван 112, 113, 118, 119, 199
 Максимович Гнат 108
 Макушинський Степан 54
 Манштейн К.-Г. 21
 Манько Д. 144
 Марія-Тереза 20, 36
 Маркевич Микола 6, 10
 Маркелов 114
 Маркович А. 186
 Маркович Яків 23, 24, 39, 51, 60
 Мартос Іван 199
 Марцинкевич Григорій 33
 Марченко І. 177
 Матвієнко Іван 63
 Матоніс 46
 Мацієвич Арсеній 128

Менгден К.-Л. 18
 Меншиков О. 43
 Мерсі д'Аржанто 36, 93
 Мещерський 139
 Микола I 205
 Мирович Іван 113-117, 119
 Мирович Дмитро 115
 Мирович Пелагея Захаріївна
 114, 115
 Мирович Федір 113, 117, 119-
 123
 Миронов Матвій 115, 116,
 120, 121
 Мисик Федір 159
 Миславський Самуїл 79
 Михайлов М. 33
 Міллер Д. 6, 83
 Мініх Б.-К. 18, 125
 Міхаеліс Йоган-Генріх 79
 Многогрішний Дем'ян 6
 Могила Петро 85
 Могилянський Арсеній 30, 80,
 107
 Модест 42
 Мойсєєв Прокоп 62
 Мохоній Іван 178
 Моцарт В.-А. 206
 Милорадовичі 186
 Милорадович Петро 108, 136,
 149, 151
 Мордвінцев В'ячеслав 6
 Мултянський Яків 31
 Мустафа Ага (Минович) 116,
 117
 Мякотін В. 6

 Налесний Василь 62
 Нарішкіна (Розумовська)
 Катерина 45
 Нарішкіни 73
 Нахимовський Федір 119-123
 Неплюєв І.І. 22, 110, 115, 125,
 126
 Нещадим Яків 117, 119
 Никодим 49
 Новиков М. 90
 Нолькен Ерік 15

 Обидовський Іван 44
 Оболонський Дем'ян 39, 49,
 58, 133, 134, 135
 Овцин 22, 110
 Оглоблин Олександр 6, 11, 77
 Окиншевич Л. 138
 Олександр II 205
 Олифіренко Матвій 177
 Олсуф'єв Адам 110, 127, 128
 Онищенко А. і Д. 177
 Орлик Григорій 19, 119, 123,
 197
 Орлик Пилип 19, 113, 117,
 119, 122, 123, 147
 Орлов Володимир 196
 Орлов Григорій 34, 35, 89, 92,
 93, 110, 125, 127, 196
 Орлови 71, 89, 93, 124
 Орлов Олексій 89, 91
 Орловський Іван 120
 Остерман А. 18, 125
 Остроградський Федір 62, 63

 Павленко М.І. 22
 Павло I (Павло Петрович) 69,
 74, 88, 91, 137, 162
 Павловський Григорій 104
 Панашенко Віра 7
 Панін Микита 88, 90, 110, 111,
 124-127

Панін Петро 111, 127
 Пассек 88
 Пеллі Карло 55
 Перовська Софія 205
 Перовський М.І. 205
 Петро I 15-17, 21, 23, 27-30, 45, 69, 75, 87, 118
 Петро II 16, 29
 Петро III (Карл-Петро Ульріх, Петро Федорович) 16-18, 24, 29, 34, 69, 74, 87, 88, 90, 110, 129, 136
 Петрункевич Стефан 48
 Пецольд 34, 36
 Пешковський Іван 80
 Писарєв Степан 38, 39
 Погоріцький Петро 80
 Полетика (Політика) Іван 77, 78
 Полетика Григорій Андрійович 78
 Полетики 78
 Полозов 118
 Полонська-Василенко Н. 6
 Полторацький Марко 33
 Пономарьов О. 183, 187
 Понятовський С. 69, 73, 74
 Поплавський О.Ц. 201-203
 Попов М. 46
 Посніков Іван 77
 Постников 55
 Потапенко 117, 119
 Потапенко Олександр 64
 Потоцький 117
 Потоцькі 54
 Потьомкін Г. 198
 Пугачов Омелян 137, 141, 144
 Путро Олексій 7
 Пушкін М.О. 90
 Радзивілл 54
 Растреллі 53
 Рафаїл 25
 Репніна-Волконська Варвара Миколаївна 205
 Репніна-Волконська (Розумовська) Варвара Олексіївна 205
 Риба М. 143
 Різниченко В. 119
 Рінальді 56, 203
 Рклицький М. 167
 Рожинський-Розум Яків 25
 Рожинські 25
 Розенберг 20
 Розум Григорій Якович 26, 31, 208
 Розум Іван 26
 Розуми-Розумовські 6, 25, 26, 33, 34, 35, 43, 91, 108, 109, 136, 196, 199, 204, 207, 208
 Розумовська Єлизавета Григоріївна 207
 Розумовська Марія Андріївна 6, 207
 Розумовська (Розумиха) Наталія Дем'янівна 208
 Розумовський Андрій Кирилович 196, 204-206
 Розумовський Грегор 207
 Розумовський Григорій Кирилович 204, 206, 207
 Розумовський Каміл Львович 207, 208
 Розумовський Кирило Григорович 6-11, 26, 37, 72, 75, 76, 82-86, 88-96, 99-112, 117, 118, 121, 123, 124, 126, 127, 129, 130-136, 138, 142, 146, 149-151,

153, 154, 156, 157, 166, 181, 183,
185, 196-204, 207, 208

Розумовський Лев Григорович
207

Розумовський Максиміліан
Григорович 207

Розумовський Олексій
Григорович (Розум Олекса)
15, 23-36, 37, 43-45, 71, 90, 118,
123, 125, 208

Розумовський Олексій
Кирилович 34, 204, 205, 207

Розумовський Петро 136, 180,
194

Розумовський Петро Кирилович
196

Романович Василь 146, 147

Романовичі (Іван, Петро,
Михайло) 143

Романовський Василь 121

Романовський Дмитро 122

Рубець С. 133

Рудківський 142

Рудницький 117

Румовський 46

Румянцев О. 147

Румянцев П.О. 129, 130, 142,
149, 158-161, 172, 191, 192

Рябошлик Г. 177

Савицький Г. 140

Сазонов 46

Слабченко М. 138

Салтиков 60, 65, 156

Самойлович Іван 6

Сандул Іван 62

Свирський Ф. 143

Свічки 186

Селецькі 143

Семенець І. 180

Семяновський А.С. 8

Симоновський Петро 42

Ситий Ігор 208

Скальковський А. 119

Сковорода Григорій 11, 25, 31,
80

Скоропадський Іван Ілліч 6,
37, 68, 95, 140, 147

Скоропадський Іван
Михайлович 48, 50, 76, 92

Скоропадський Михайло 24,
38, 40, 41, 58, 60

Скоропадський Петро 76

Скоропадський Яків 41, 76, 78

Скорупа Павло 138, 139

Смолій Валерій 7

Сновидов Іван 18

Собецький Григорій 63

Соболевський В. 143

Соболевський Г. 146

Соловей Мина 178

Соловійов С. 119

Солонина Іван 139

Солонина М. 186

Сольмс 109

Соляников Максим 54

Соханський 150

Старосельський Євфим (Юхим)
146

Стефанов Данило 61, 62

Стороженко Г. 144

Стороженко С. 144

Стороженко М. 6

Струкевич Олексій 7

Субтельний Орест 7

Суворов Василій 51

Суворов Олександр 51

Сулима Семен 53, 60, 65, 132

Супруненко С. 177
Сухозагніт Димитрій (Давид)
79, 80

Тализін О.Ф. 90
Тараканови 35
Тарловський Кирило 34
Тарновський 135
Тауберт 46
Теплов Григорій 44, 46-50, 52-
54, 57, 60, 82, 83, 85, 89, 90, 126
Тернавський Яків 52
Товстоногов Федір 120
Тодорський Симеон (Симон)
79
Толмач Василь 64
Толстая (Розумовська) Ганна
205
Толстой Г. 156
Толстой Костянтин 205
Толстой Олексій
Костянтинович 205
Тредіаковський 46
Тризна Андрій 139
Трубецької М.Ю. 73
Туманський Василь 59, 107,
108
Турчанинов Олександр 18

Уваров С.С. 34
Уільямс Чарльз 70, 72
Умінь 139

Федоров Григорій 63-65, 121
Феодосій 28
Федцов Василь 121
Фердинант-Брауншвейзький
22
Фридрикевич К. 178, 186

Флоринський Кирило 31
Фрідріх II 19-21, 109, 117
Фролов-Багреєв 65

Ханенки 77
Ханенко А. 186
Ханенко Василь 76-78
Ханенко Микола 14, 37, 38,
49, 58, 62, 76, 77, 133, 134, 153
Харченко Василь 54
Хмелевський (Хмельницький)
Іван 79
Хмельницький Богдан 37, 50,
94, 107, 108, 152
Хмельницький Юрій 108
Хованський Ю. 136
Хорват 62, 154, 156

Часник 156
Червинський П.П. 8
Черевко Омелян 120
Черкасов 127, 128
Чернишов Захар 125
Чичерин 107
Чоглокова Катерина 72
Чоглокови 72
Чуйкевич Федір 52

Шаргородський Костянтин
(отець Костанцій) 32
Шафонський О. (Афанасій) 8,
130, 138, 139, 141, 144, 183
Шаховської О. 110
Швидкий Іван 62
Шевченко Тарас 205
Шевчук Валерій 7, 119
Шегбаз Гірей 64
Шемшученко Юрій 14

Шенк де Кастель Терезія-
Єлизавета 207
Шереметьєв Борис 45
Шетарді 15
Ширай Іван 146
Ширай Ігнат 63
Ширков 173
Ширяй Федір 39
Шрамченко В. 143
Штелін Якоб 87
Шубін 22
Шубін Олексій 32
Шувалови 35, 71, 74
Шувалов Іван Іванович 36, 72,
73, 75
Шувалов О. 35
Шувалов Петро 15, 22, 35, 71,
72
Шумахер 46

Щербацький Тимофій (Щербак
Тихон) 27-29, 38, 39, 42, 49
Щербина Володимир 44
Щербич 14

Ющенко В.А. 204

Яблонський О. 33
Яворницький Дмитро 34
Якобець 139
Якубович Олександр 137
Якубович Яків 40, 56, 63, 65,
132, 155
Янович Іван 40
Ярановський Я. 187

Наукове видання

Путро Олексій Іванович

**ГЕТЬМАН КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ДОБА
(з історії українського державотворення XVIII ст.)**

Монографія

(в 2-х частинах)

Частина I

Відповідальний за випуск	І.В. Кузнецова
Комп'ютерне складання:	Т.Ю. Лисокобилка
	О.С. Бабай
Комп'ютерне верстання	Г.Г. Власик

Підписано до друку _____. Формат 60x84/16. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0 Наклад 500 прим.
Зам. 80

Видавець і виготівник

Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв
Адреса: 01015, Київ–15, вул. І. Мазепи, 21
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 2544 від 27.06.2006.